

13.074/III.

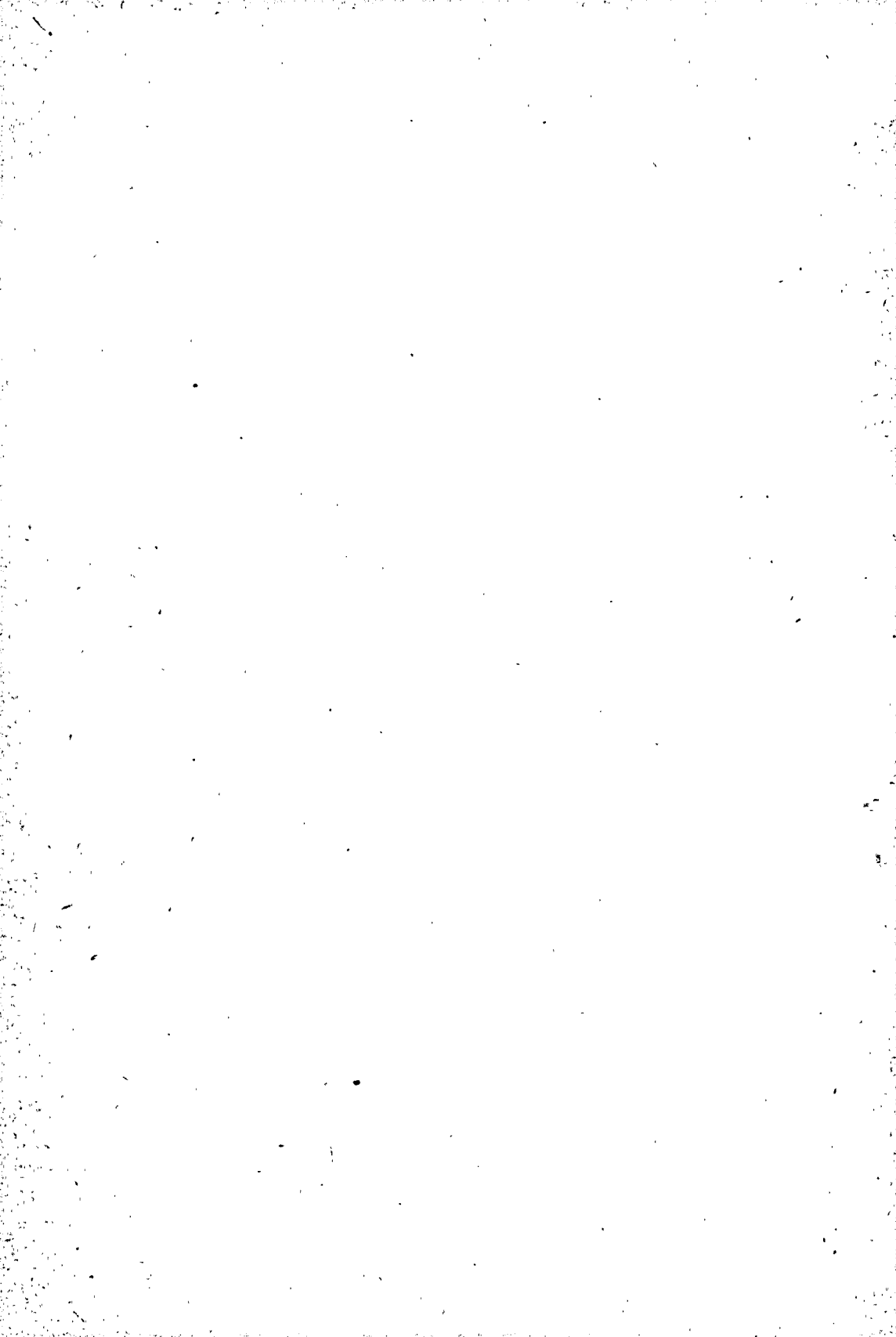
BOGO GRAFENAUER

ZGODOVINA SLOVENSKEGA NARODA

III. ZVEZEK

DOBA PRVE
KRIZE FEVDALNE
DRUŽBE
NA SLOVENSLEM
OD ZAČETKA
KMEČKIH
UPOROV DO
VIŠKA
PROTESTANTSKEGA
GIBANJA

Bogo Grafenauer:
Zgodovina
slovenskega naroda — III.

Bogo Grafenauer

ZGODOVINA SLOVENSKEGA NARODA

III. zvezek

Doba prve krize fevdalne družbe na Slovenskem
od začetka kmečkih uporov
do viška protestantskega gibanja

LJUBLJANA 1956

TA KNJIGA JE IZŠLA KOT TRETJA REDNA KNJIGA KNJIŽNE ZBIRKE
KI JO IZDAJA ZALOŽBA KMEČKA KNJIGA V LJUBLJANI

SLOVENSKA NARODNA IN UNIVERZITNA KNJIŽNARNA ZBIRKA

REPUBLIKE SLOVENIJE

Inv. št. 13074/II.

I. PRVA KRIZA FEVDALNE DRUŽBE NA SLOVENSKEM. ZACETKI CENTRALIZIRANE DRŽAVE. DVIK SLOVENSKEGA LJUDSTVA V KMEČKIH UPORIH

1. *Obseg slovenskega narodnostnega ozemlja od XV. do XIX. stoletja*

Ob obravnavanju slovenske zgodovine v prejšnjih razdobjih je bilo treba vselej posebej povedati, katero ozemlje je bilo v kakšnem času »slovensko«. Slovenska narodnostna meja namreč še ni bila ustaljena; menjavala se je včasih hitreje, včasih počasneje. Od XII. do XV. stoletja se je sorazmerno hitro umikala proti jugu in se končno v XV. stoletju ustalila približno na tistem mestu, kjer je ostala še do danes (gl. II. zvezek, str. 119—126). Šele od XV. stoletja dalje se torej omejuje zgodovina slovenskega naroda na zgodovino današnjega slovenskega ozemlja in njegovega prebivalstva.

Odtlej pa vse do današnjega dne teče narodnostna meja med Slovenci na vzhodu in Romani (to je Italijani in Furlani) na zahodu po isti črti: od ustja Timava v Tržaški zaliv, se dviga zahodno od Doberdoba na Sočo, teče po Soči navzgor do Štandreža pri Gorici, potem pa se obrne proti zahodu in severozahodu nad Krminom, Čedadom, Nemami in Tarčentom. Ta črta pušča Kras in hribovito ozemlje alpskega predgorja na slovenski, Furlansko nižino pa na romanski strani. Potem, ko so bile že romanizirane slovenske naselbine v ravnini, so zapadle romanizaciji tudi slovenske naselbine v dolini reke Bele in ob njenih pritokih Dunji in Reklanici vse do beneško-avstrijske politične meje na mostu čez Pontabeljski potok. Tako je bila Rezija odrezana od ozemlja koroških Slovencev, od koder so Rezijani nekdanj prišli. Ta meja med Slovenci in Romani je bila celo na ozemlju Benečanske republike tako jasna že v XV. stoletju, da je Marino Sanuto mogel leta 1488 zapisati, da potok Rosimian pred čedadskimi mestnimi vrati »loči Italijo od Slovenije« in da je Čedad potemtakem »konec konca Italije«. Prav tako ostra je narodnostna meja tudi severno in južno od Beneške Slovenije, kjer se je opirala na avstrijsko-beneško državno mejo. Tako je na pr. le Pontabeljski potok ločil »laški ali benečanski Pontabelj« od koroškega obmejnega kraja, ki se je še leta 1611 imenoval »slovenski Pontabelj« (windisch Pontafel).

Slovensko-nemška narodnostna meja se je ustalila na črti, ki daje Slovincem na Koroškem Ziljsko dolino od Šmohorja do Beljaka, Celovško kotlino do Osojskega jezera, Šenturške gore, severnega roba Gosposvetskega polja, Štalena in Svinje planine, dolino Meže in južni rob Laboške doline. Nato se vzpne na Golico (Koralpe) in deli Štajersko v nemški in slovenski del po grebenu Kozjaka in severnem podnožju Slovenskih goric. Ob avstrijsko-ogrski meji se je slovensko nemška narodnostna meja nato obrnila proti severu do Rabe, ob Rabi pa je nato zavila proti vzhodu do madžarskega ozemlja pri Monoštru. Od XVI. stoletja dalje je tudi ta meja ostra in loči povsem slovensko ozemlje od povsem nemškega. To

velja vsaj za poljedelsko prebivalstvo v podeželju. Le pri Beljaku je opozoril v zadnjem času Kuhn na nekaj slovenskega prebivalstva severno od te meje (med Dravo in Osojskim jezerom) še v tej dobi, sicer pa podobnih dokazov ni.

Slovensko-madžarska narodnostna meja je tekla od Monoštra proti jugozahodu mimo Dolnje Lendave do Mure. Od Mure do Snežnika so mejili vzdolž avstrijsko-ogrške državne meje Slovenci na Hrvate, v severni Istri pa je oboje delila črta od Snežnika na vzhodu do ustja Dragonje na zahodnem bregu polotoka Istre. Z naselitvijo uskokov, beguncev pred Turki, v Žumberku ob hrvatsko-slovenski meji se je premaknila ta meja z južnega na severni rob tega ozemlja v Gorjancih. Žumberak se je tako povrnil nazaj k srbohrvatskemu jezikovnemu območju.

Na približno 24.000 km², ki jih obkrožajo te meje, je bilo poljedelsko prebivalstvo skoraj izključno slovensko. Le v nekaj primerih se je zgodilo ob srednjeveški kolonizaciji nemško prebivalstvo tolikanj, da je ustvarilo trajnejše otoke nemškega poljedelskega prebivalstva: ostanki nemških naselencev na Sorškem polju so bili že v XVII. stoletju močno poslovenjeni in so v XVIII. stoletju popolnoma izginili med Slovenci; otok ob Selški Sori je bil močnejši, toda v resnici trdni sta bili le večja skupina nemškega prebivalstva okrog Kočevja in manjša okrog Trbiža in Bele peči.

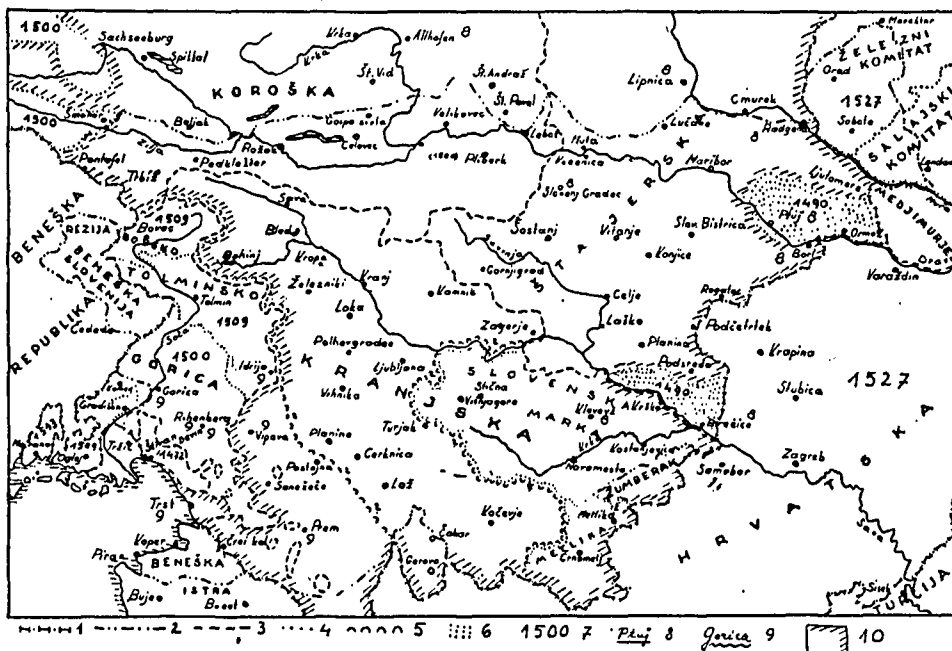
Slovenci so popolnoma prevladali tudi v neposredni okolici primorskih mest. Tako celo uradna poročila iz Kopra vse kmete v okolišu tega mesta v XVI. stoletju »imenujejo z imenom Slovani«. Za tržaško okolico pa pravi neki opis iz XVII. stoletja, da »takoj zunaj njegovega obzidja prebivalci vasi in gospostev tržaškega ozemlja ne govore nobenega drugega jezika kakor slovenskega«. Kolikor pa se v tem obdobju še pojavljajo novi naselitveni valovi na slovenskih tleh, so to le begunci pred Turki, po jeziku sorodni Slovencem.

V mestih na slovenskih tleh živi seveda tudi tuj živelj. Mesta ob morski obali so po svojem prebivalstvu pretežno romanska, čeprav že nekaj stoletij živi v njih tudi slovenska manjšina. V mestih v notranjosti pa se je prav v XV. in XVI. stoletju slovenski živelj močno okrepil. Tudi v večjih mestih — tako v Ljubljani in Kranju — so Slovenci sestavljali večino prebivalstva in dobivali tudi ugledna mesta v mestni upravi. Tak razvoj je podprla zlasti v XV. stoletju sprostitev priseljavanja s podeželja v mesta; zahtevale so jo potrebe obrambe proti Turkom (gl. spodaj, str. 36). Kljub temu, da so Slovenci v mestih številčno prevladovali, so imela mesta vendarle povečini nemški videz. Nemško prebivalstvo je bilo namreč nasploh v njih še vedno gospodarsko, družbeno in zlasti do nastopa protestantskih piscev tudi kulturno močnejše od slovenskega.

Kot plemiči in gospodje slovenskim kmetom pa so živeli Nemci seveda po vsem slovenskem ozemlju. V mnogo manjši meri velja to za Romane na zahodnem robu slovenskih tal. Tega splošnega značaja plemiškega razreda na Slovenskem ne spreminja niti dejstvo, da je bilo med plemstvom tudi manjše število ljudi slovenskega izvora.

2. *Politična razdelitev slovenske zemlje in njene spremembe od XV. do XVIII. stoletja*

Ob prehodu XV. v XVI. stoletje se je za več stoletij ustalila tudi razdelitev slovenskega ozemlja med različne pokrajine. Med desetletno vojno s Habsburžanom Friderikom III. je ogrski kralj Matija Korvin sicer začasno zasedel znaten del slovenskega ozemlja (med leti 1479 in 1490; gl. spodaj, str. 48). Ko pa so po njegovi smrti Habsburžani obnovili svojo oblast nad začasno izgubljenim ozemljem

Zemljevid št. I.

Teritorialni razvoj slovenskih dežel od srede XV. do konca XVI. stoletja

Pomen znakov: 1. Državne meje (med nemško državo in Beactkami, nemško in ogrsko državo ter med habsburškim in turškim delom Hrvatske in Slavonije; zadaja jeaeja označuje največje razširjenje Turčije v zadnjem desetletju XVI. stoletja). — 2. Slovenska narodnostna meja, kolikor ni tekla po državni meji. — 3. Deželne meje. — 4. Meje med manjšimi deli nekaterih pokrajin (v habsburških dednih deželah) in med komitati na Ogrskem. — 5. Karlov načrt razdelitve slovenskih dežel iz leta 1521. — 6. V zvezi z ogrsko vojno konca XV. stoletja sekularizirana salzburska posest. — 7. Čas, v katerem je kak okoliš prišel pod oblast Habsburžanov. — 8. Važnejši kraji, ki jih je začasnno zasedel Matija Korvin. — 9. Važnejši kraji, ki so prišli v prvi beneški vojni začasnno v roke Benečanov. — 10. Meja habsburške posesti na Slovenskem po zaključku boja za dediščino Celjanov sredi XV. stoletja (gl. II. zvezek, str. 212 in 213)

in leta 1500 podedovali po Goriških grofih še Goriško grofijo, je bilo slovensko ozemlje razdeljeno med tri države. Velika njegova večina je pripadala tistim starim pokrajinam, ki so jih imeli Habsburžani v posesti kot fevde nemške države (Stajerska, Koroška, Kranjska, Goriška in Trst). Dva manjša dela je imela pod seboj Benečanska republika: ozemlje med Miljami, Piranom, Dragonjo in Buzetom v severozahodni Istri in hribovito ozemlje severovzhodno od Čedad. Ker je prebivalstvo tu v primeri z romanskim prebivalstvom v ravnini »različno in posebno ljudstvo« in ker je bilo to ozemlje s posebno samoupravo (gl. II. zvezek, str. 143) ločeno od Furlanije, uporabljajo sodobni viri zanj ime »Slovenija«; v obliki »Beneška Slovenija« se je to pokrajinsko ime ohranilo do danes. Tretji del Slovencev pa je pripadal Ogrski državi. »Ogrski Slovenci« med Rabo in Muro so bili razdeljeni med salajski in železni komitat.

Meja med Benečansko republiko in habsburškimi deželami se je dokončno izoblikovala šele v devetletni vojni med Benetkami in cesarjem Maksimilijanom (od leta 1508 do 1516). Ko so Benečani leta 1420 uničili posvetno oblast oglejskega patriarha, je prišlo posredno pod njihovo oblast tudi Tolminsko, ki ga je od druge polovice XIV. stoletja naprej imelo mesto Čedad v zastavo za posojilo patriarhu (gl. II. zvezek, str. 203). Ker pa je bila tudi Goriška grofija nekdanji del Furlanske

krajine, so si Benetke kot dedič patriarhove posvetne oblasti v Furlaniji po koncu rodbine Goriških grofov prisvajale tudi pravico do nekdanjih njenih posestev, zlasti onih v Istri. Ko je zaradi teh in drugih sporov med Benetkami in Maksimilijanom izbruhnila vojna (gl. spodaj, str. 65), so sprva Benečani zavzeli Gorico, Vipavo in velik del Krasa in Istre s Trstom in Reko (leta 1508), a že leta 1509 je cesarjeva vojska znova zavzela izgubljeno ozemlje, poleg tega pa tudi Tolminsko in Bovško ozemlje. Kljub temu, da je bilo premirje (leta 1516) sklenjeno v bistvu brez sprememb političnih mej, ki so bile pred vojno, so vendar Habsburžani pridobili z njim (in s poznejšo končno mirovno pogodbo leta 1521) Tolminsko in Bovško na slovenskem, ter Oglej, Gradiško in Marano z okolico na romanskem ozemlju. S tem se je izoblikovala med Benetkami in Habsburškimi deželami meja, ki se ni več spremenila do konca Benečanske republike (leta 1797).

Leta 1521 se je v delilni pogodbi med Ferdinandom in Karlom Habsburškima pojavil načrt, po katerem naj bi bila slovenska meja razdeljena med španskimi in avstrijskimi člani habsburške dinastije. Večino slovenskega ozemlja naj bi sicer obenem z drugimi alpskimi deželami dobil Ferdinand, toda Goriška grofija, Trst, Reka s Krasom, Pazinska knežija v Istri in del Dolenjske (»Slovenska marka«) bi morale biti združene s habsburškimi posestvi v Italiji (Neapel in Milan) in podrejene španskemu vladarju in nemškemu cesarju Karlu V. Ta sprememba ne bi bila le zunanja, marveč bi povzročila bistvene spremembe v načinu uprave in v vsem življenju; gotovo bi italijanski vpliv izpodrinil dotedanji nemški vpliv v vsem življenju na tem ozemlju. Zato tudi ni bilo brez pomena, da se je ta namen zrušil na trdnem odporu kranjskih deželnih stanov, ki so zahtevali vnovično združitev vse pokrajine (leta 1522).

Tudi vse poznejše spremembe, ki so prizadele to okvirno razdelitev slovenskega ozemlja med navedene tri države do konca XVIII. stoletja, so v resnici le malo pomenile. Leta 1526 so prišli sicer tudi ogrski Slovenci obenem z ostalo Ogrsko pod habsburško oblast. Vendar pa se s tem ni skoraj prav nič spremenilo razmerje ogrskih Slovencev in Slovencev v prejšnjih avstrijskih dednih deželah, niti se niso nič bolj zblížali. Z druge strani pa je Kranjska izgubila dva manjša dela svojega starega ozemlja. Žumberak je postal v zvezi z naselitvijo uskokov v njem v začetku XVII. stoletja del vojne krajine in je prešel ob njeni odpravi v XIX. stoletju k Hrvaški; prav tako ji je v korist Hrvaške Peter Zrinjski okrog leta 1650 odtrgal okolico Prezida in Čabra.

Tudi medsebojne meje zgodovinskih pokrajin, v katere je bil razdeljen habsburški del slovenskega ozemlja, so se delno ustalile šele sedaj, vsaj do reform v XVIII. stoletju, ki so jih spet delno spremenile. Le Štajerska in Trst sta ohranila meje, kakršne so se izoblikovale že do konca XV. stoletja. Na Koroškem so se uveljavljale sredi XV. stoletja kar tri različne deželne oblasti: habsburška v večini dežele, celjska okrog Ortenburga, goriška s središčem v Lienzu v zgornjem delu dežele. Šele ko so podedovali Habsburžani po koncu celjske (1456) in goriške dinastije (leta 1500) njuno posest, se je dežela po letu 1500 znova združila v enoto. Svoje končne meje pa je dobila šele leta 1564, ko je prešel njen najzahodnejši del okrog Lienza k Tirolski.

Največje spremembe je doživljala Kranjska. Njen obseg se je od srede XIV. stoletja v zvezi z napredovanjem Habsburžanov proti morju stalno večal. Sredi XIV. stoletja sta ji bili pridruženi zgornja Vipavska dolina in Postojna, sredi XV. stoletja Pazinska knežija in Slovenska marka z Metliko, okrog leta 1470 pa so bili povezani z njo še Devin, Trst in Reka z okolico, leta 1500 tudi Goriška grofija. Vendar pa se je goriška grofija, povečana s pridobitvami iz vojske z Benet-

kami, vnovič osamosvojila že pred letom 1520, Trst okrog leta 1550 in Reka okrog leta 1570. Vse ostalo ozemlje pa je sestavljalo še dalje »Kranjsko s stranskimi pokrajinami«.

Od Goriške se je leta 1647 ločila kot samostojna »poknežena grofija« še Gradiška (do leta 1754, ko sta se spet združili). Od matične dežele ločeni manjši in večji deli ozemlja so ob meji habsburških dežel in Beneške republike ter ob meji med Kranjsko in Goriško vse do konca XVIII. stoletja spominjali na to, da so se te meje izoblikovale še ob polni veljavi fevdalnega sistema: takrat so namreč o poteku mej odločale v prvi vrsti meje starejših zemljiških gospošte, ki so bila razbita v več kosov in pomešana med seboj (tak kos ozemlja so imeli Habsburžani pri Maranu v Furlaniji, Benetke okrog Tržiča vzhodno od Soče, Kranjska okrog Devina, Goriška pa več manjših kosov do Šapjan na Krasu).

3. *Gospodarski razvoj v XV. in XVI. stoletju in njegove težave*

Že vnanji razvoj mest in trgov na Slovenskem do XV. stoletja nam je pokazal (gl. II. zvezek, str. 153—161), da se je njihov vzpon nekako sredi XIV. stoletja začasno ustavil. Odtlej je hitro upadalo število nanovo ustanovljenih meščanskih naselbin: prav tako malo pa se je poslej — vse do XVIII. stoletja — večal tudi njihov obseg in število prebivalstva. Očitno je bilo dotlej mnogo več možnosti za nastajanje in življenje novih obrtniških in trgovskih naselbin kakor v naslednjih stoletjih. Vse tedanje gospodarsko življenje je namreč omejevalo število tistih ljudi, ki so živeli predvsem od obrti in trgovine. Sicer so se tudi meščani sami delno pečali s poljedelstvom. Za svojo prehrano in še posebej za trgovino z žitom pa so vendarle potrebovali živila s kmečkega podeželja. To kažejo tudi meščanske pritožbe proti podeželskim tedenskim sejmom, za katere so trdile sredi XV. stoletja, da povzročajo druginjo in pomanjkanje živil na mestnih trgih na Kranjskem.

Presežek živil, ki so jih lahko kmetje prodali na mestnem trgu, je bil namreč omejen. Bistveno bi ga moglo povečati le izboljšano obdelovanje zemlje; obseg njiv se namreč od XV. stoletja dalje ni več znatno večal. Način obdelovanja zemlje pa so spremenili v širokem obsegu šele v XVIII. in XIX. stoletju. Težave s prehrano mest je treba poudariti toliko bolj, ker je v istem času naraščalo seveda tudi število podeželskega prebivalstva. In to ne le število kmetov, marveč predvsem število kajzarjev. Ti pa so imeli le malo zemlje in se niso mogli preživljati z lastnim pridelkom (gl. spodaj, str. 127).

Splošne gospodarske razmere pa so omejevale število mestnih obrtnikov in trgovcev še na drug način. Kmetje — to se pravi velika večina prebivalstva — so večino svojih potreb oskrbovali sami z domačim delom (obleka, obutev, večina orodja). Kupci za izdelke mestnih obrtnikov so bili predvsem meščani sami in graščaki ter člani grajskih družin. Sorazmerno redki pa so bili izdelki, pri katerih je mestni obrtnik mogel računati na bistveno širši trg. Tako je ob koncu XVI. stoletja dokazoval hrvatski sabor, da se mora kmetom dovoliti trgovina z žitom, ker potrebujejo denar le za plačevanje davka in nakup soli! Poleg tega pa so se začeli v podeželju kazati tekmeči mestnih obrtnikov. Kajzarji se niso mogli preživljati z obdelovanjem lastnega zemljišča. Poiskati so si morali drugo delo. Neredko je bila to podeželska obrt ali trgovanje. Vse to je torej celo še zmanjšalo možnosti, ki so jih dotlej imeli meščani pri prodaji svojih ali preprodajanju tujih izdelkov in drugih stvari.

Očitno so se meščanske naselbine tudi na Slovenskem v XIV. stoletju že močno približale tisti meji svojega razvoja, ki jim jo je dopuščalo fevdalno gospodarstvo. Iz te zagate so si poskušali meščani na Slovenskem pomagati na dva različna načina. Velika večina mestnih trgovcev in obrtnikov je živela še vedno sama v sponah fevdalnega načina mišljenja, to je v prepričanju, da naj delo vsakomur omogoči pač »stanu primerno življenje«. Ker je šel gospodarski razvoj v drugačno smer, in je bilo ogroženo »stanu primerno življenje« mestnih obrtnikov in trgovcev, je bilo treba to popraviti z zakonodajo. Strogo je bilo treba razdeliti delo, ki ga je smel opravljati meščan, od dela, primernega in dovoljenega vaškemu prebivalstvu. Pa tudi v samem mestu je bilo treba določiti, kakšen posel sme opravljati ta ali drugi, da ne bo v škodo ostalim. To uravnavanje gospodarskega življenja po načelih fevdalnega mišljenja o razdelitvi dela med različne stanove je poslej vse do XVIII. stoletja vedno bolj ostrilo razmerje med mestom in podeželjem. V bistvu pa je pomenilo, da si poskuša meščansko prebivalstvo zagotoviti »stanu primerno življenje« s tem, da utesni gospodarsko življenje podeželja le na poljedelstvo in da v škodo pomočnikov omeji tudi razvoj posameznih vrst obrti v mestu samem.

Le redki pa so bili domačini, ki so iskali drug izhod v skladu z novim gospodarskim razvojem. S svojim denarjem so namreč poskušali povezati nove gospodarske sile, ki so se pojavile v podeželju (ob rudnikih, fužinah ali v vaški obrti) in jih obrniti v svoj prid. Tako so nastajale nove gospodarske oblike organizacije, ki so bile seveda v hudem nasprotju s težnjami, da naj bi zakon v fevdalnem smislu uravnal vse gospodarstvo. V drugi polovici XV. in v XVI. stoletju se je ta pravec uveljavljajl marsikje na Slovenskem. Vendar so ga uveljavljali predvsem tuji denarni mogotci, med domačini pa poleg posameznih meščanov tudi nekateri fevdalci. Doba gospodarskega zastoja, ki se je začela konec XVI. stoletja, pa je te težnje močno zavrla in še za poldrugo stoletje (do srede XVIII. stoletja) utrdila fevdalni okvir mestnega gospodarstva na Slovenskem.

*

a) *Borba meščanstva zoper podeželsko trgovino.* — V smislu delitve dela med posamezne družbene sloje naj bi bili trgovina in obrt v fevdalnem svetu pridržani meščanstvu, kmet pa naj bi se ukvarjal le s poljedelstvom in živinorejo. V mestu naj bi prodajal svoje pridelke, potrebne za preživljanje meščanstva in za trgovino (z žitom, živino in vinom) na večje razdalje. Prav tu naj bi tudi kupoval obrtne izdelke, ki bi mu bili potrebni. V razdalji ene milje (= 7,5 km) okrog mesta in pol milje okrog trga ni smel po mnenju meščanskega prebivalstva nastati noben nov trg, niti se tu ni smelo drugače trgovati ali opravljati obrt. To je bistvo zahtev, v katerih so meščani zahtevali od deželnega kneza razdelitev dela med meščanska naselja in podeželje, odkar so začutili v drugi polovici XIV. stoletja prve gospodarske težave.

Dotlej se delitev dela med prebivalci podeželja in meščani ni uveljavila. Podeželje je poznalo podeželsko obrt že pred postankom meščanskih naselij, prav tako pa tudi trgovanje na letnih sejmih ob proščenjih in ponekod celo na tedenskih sejmih (zlasti ob nedeljah; gl. II. zvezek, str. 97—98, 151—152). Ta podeželska obrt in trgovina sta od XIV. stoletja dalje celo pridobivali na pomenu in obsegu zaradi povečanega števila vaškega prebivalstva v obliki kajzarjev. Pa tudi marsikatera kmétija je bila — po izjavi kranjskih deželnih stanov iz leta 1553 — premajhna, da bi se njen posestnik mogel preživljati samo s poljedelstvom; lotiti se je moral postranskih opravkov. To je veljalo zlasti za kraje z manj rodovitno

zemljo, kjer prebivalstvo ni moglo prodajati svojih poljskih pridelkov, marveč je moralo s krošnjarjenjem prodajati celo izdelke svoje domače obrti, če se je hotelo preživljati in plačevati davke. Kočevarji so leta 1492 dobili tako pravico celo od cesarja; podoben pomen je imela domača obrt tudi ponekod na Krasu.

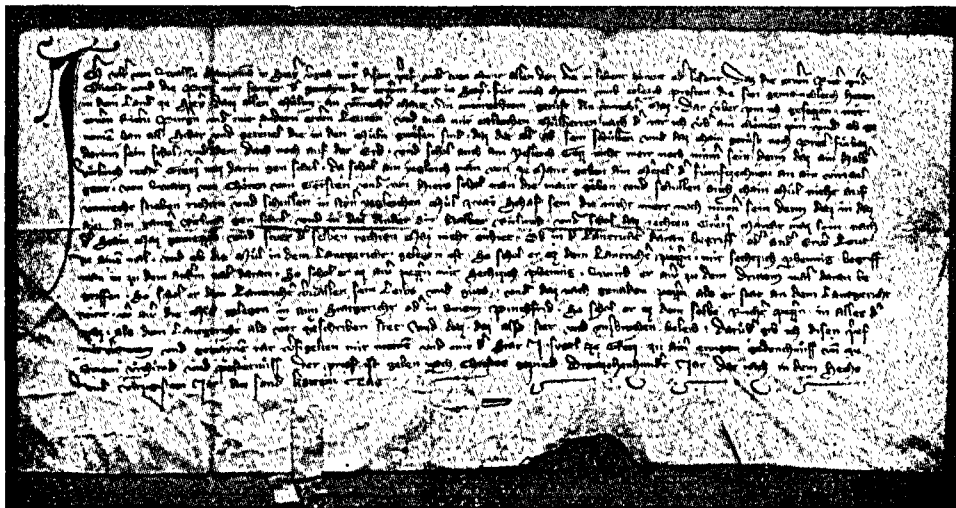
Dvig kmečke trgovine je imel pa poleg tega še svoje posebne vzroke. Mesta so namreč uveljavljala od XV. stoletja najvišje cene, po katerih je bilo dovoljeno na njihovih trgih prodajati poljedelske pridelke; nasprotno pa cene obrtnim izdelkom niso bile določene. To stanje so meščanski trgovci izkoriščali v svoj prid. Živila so namreč prodajali naprej z znatnim dobičkom. Tako so se konec XV. stoletja pritoževali rudarji v rudniku kamene soli na Štajerskem nad draginjo, ki da so jo povzročili meščanski prekupčevalci; po njihovi trditvi so jim prodajali žito štirikrat dražje, kot so ga kupovali. Kmet se je torej hotel osvoboditi določb mestnega trga o najvišjih dovoljenih cenah in sam prodajati žito drugje, kjer so mu zanj več plačali. Tako je na mestne trge začelo prihajati po meščanskih pritožbah premalo blaga. To je veljalo zlasti še sredi XV. stoletja, ko je Friderik III. koval manjvreden denar in so se za mestne trge določene cene višale mnogo počasneje kakor pa je padala vrednost denarja.

Položaj se je še bolj zamotal s tem, da so se v podeželsko in mestno trgovino zapletli tudi fevdalni gospodje. Poskušali so se povsem polastiti trgovine s kmečkimi pridelki in izpodrinili pri tem ponekod tudi kmete. Tako so poskušali rešiti svoje gospodarske težave in si zagotoviti zmago v tekmi z meščanstvom (gl. spodaj, str. 28). Po nekaterih zemljiških gospostvih so se tedaj pojavile določbe, da mora podložnik ponuditi svoje blago v nakup najprej svojemu graščaku. Če pa ga je prodal, ne da bi upošteval te določbe, so mu za kazen zaplenili ves akzupiček. Drugje so se okoriščali gospodje s to trgovino le posredno. Njihovi podložniki so prodajali svoje in njihovo blago; pa tudi če so prodajali le svoje blago, so seveda lažje plačevali svojemu gospodu različne dajatve. Ponekod je podložnikom pri njihovi trgovini iz podobnih vzrokov pomagala tudi duhovščina, ki jim je dovoljevala skriti blago celo v cerkvah, če so bili kmečkim prekupcem za petami meščanski preganjalci.

Borba meščanstva za omejitev podeželske trgovine in obrti ni dosegla v vseh slovenskih deželah enakih uspehov. Začela se je — kolikor dopuščajo ohranjeni viri vanjo vpogled — najbolj jasno na Koroškem. Že leta 1370 mestu Pliberku podeljene pravice so zabranjevale tujim rokodelcem, da bi v mestu prodajali svoje blago, kakor tudi, da bi v razdalji ene milje od mesta delal kak čevljar, krojač, kovač ali krznar, ali da bi kaka gostilna točila vino. V borbi proti podeželski trgovini so koroška mesta v tej meri v resnici tudi povsem uspela. V začetku XVI. stoletja so hotela uničiti podeželsko obrt preko te razdalje. Tu pa jim je izpodletelo. Tako je bamberški škof leta 1521 zavrnil Beljačane, ki so ga prosili, naj odpravi obrtnike tudi v razdalji preko ene milje od mesta. Podobno stališče so zavzemali tudi drugi zemljiški gospodje. Tako so še dalje izvrševali vsaj ponekod po vaseh kajzarji zlasti čevljarsko, krojaško, mizarsko in tkalsko obrt, ne da bi bili včlanjeni v cehih. Seveda pa niso smeli s svojimi izdelki posegati na mestna ali tržna tržišča. Pač pa so se podkovski kovači ter kovači motik in kos v vsej deželi povezali v skupen ceh s središčem v Celovcu (pravila kovaškega ceha so bila potrjena leta 1606).

Na Štajerskem je bila borba trša. Najstarejši spor zaradi meščanske pravice na trgovanju je znan že iz leta 1355 iz Radgone; vendar so bile pravice plemstva do trgovanja v mestu z žitom, vinom in izdelki podložnih obrtnikov le omejene (z vrednostjo do pol funta pfenigov), ne pa še odpravljene. Že leta 1377 pa je bilo zaradi meščanskih pritožb prepovedano ustanavljati točilnice in gostilne

v razdalji do ene milje od vsakega mesta in trga v deželi. Poznejši odloki deželnega kneza to prepoved večkrat ponavljajo in to v splošni obliki (za vsa mesta), pa tudi ko so potrjevali pravice posameznih mest; v takšnih prepovedih za posamezna mesta so izvzete le redke stare podeželske gostilne. Meščani se niso borili proti podeželskim gostilnam le zaradi tega, ker so točile vino, marveč ker so gostilničarji posegali tudi v trgovino z žitom. Tako so v Savinjski dolini okrog leta 1460 zahtevali, da so jim kmetje plačevali vino z žitom; to pa so potem prodajali tujim

Slika 1. Mlinarski red za Štajersko z dne 25. novembra 1546. Po F. Popelka, *Schriftdenkmäler des steirischen Gewerbes, I, 1950, priloga*

trgovcem in tovarnikom. Ker je tak postopek povzročal meščanom »v njihovi prehrani opazno pomanjkanje in škodo«, so bile te gostilne odpravljene. Najodločneje pa se je zavzel za mesta nadvojvoda Ernest. Že leta 1409 je prepovedal tujcem prodajati sukno na drobno po prošenjih in sejmihih na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem; svojo robo so smeli prodajati le na debelo in le v mestih ali trgih. Leta 1418 je za Štajersko posebej to prepoved ponovil; poleg tega pa je prepovedal točilnice in gostilne ter delo podeželskih krojačev in čevljarjev v pasu ene milje okrog vsakega mesta in trga; ostale obrti pa je prepovedal povsod v podeželju. Hkrati je prepovedal kmetom podeželsko trgovino (z žitom in živino), duhovščini, plemstvu, kmetom in Židom vsako trgovanje v mestih in trgih, tujcem pa poseganje v trgovino z živino, suknom in kožami. Te omejitve pa so naletele na odpor deželnih stanov. V pogodbi, ki so jo sklenili leta 1445 z mesti, so bile res v marsičem omiljene. Še naprej je bilo sicer prepovedano duhovščini, plemstvu, kmetom ter Židom trgovati z »beneškim blagom« (to je s predmeti, ki so bili uvoženi iz Italije), suknom, kožami, železom in vinom. Vendar pa so kmetje smeli prodajati svoje pridelke (žito in vino), živino, ki so jo priredili, ter loden in platno, ki so ju sami izdelali, in sicer ne le na mestnem trgu, marveč tudi na svojem domu. Prav tako so mogli doma od prekupecev kupovati tudi sol in druga potrebna živila. Fevdalci so poslej mogli tudi v podeželju imeti za svoje potrebe obrtnike, le da ti s svojimi izdelki niso smeli trgovati. Kmetje na Spodnjem Štajerskem pa so smeli celo po starih šegah točiti tudi svoje lastno vino. V XVI. stoletju so se

prav tako ponavljale prepovedi plemiškega in kmečkega poseganja v podeželsko trgovino, vendar brez pravega uspeha. Štajersko meščanstvo je torej doseglo le to, da se je ta trgovina omejila v glavnem na poljske pridelke in živino. Načela glede obrtnikov v podeželju iz navedene pogodbe pa so ostala v veljavi tudi po določbah štajerskega deželnega policijskega reda iz leta 1527.

Se manj kakor na Štajerskem pa so dosegli meščani v borbi proti deželski obrti in trgovini na Kranjskem. V nekaterih okoliših je bila kmečka trgovina tako močna, da je kar povsem zavrla razvoj meščanskih naselbin. To velja zlasti za Kras, kjer je silila prebivalce k postranskemu zaslužku tudi nerodovitna zemlja. Z druge strani pa se je dalo prav tu dobro zaslužiti s tovorjenjem soli, južnega vina in drugega »beneškega blaga« v domačo deželo in še naprej. Tovorništvo in od XVIII. stoletja dalje prevozništvo je ohranilo svoj veliki pomen za življenje v teh predelih vse do srede XIX. stoletja, ko je stekla železnica med Ljubljano in Trstom.

Tudi na Kranjskem so se začeli meščani boriti proti kmečki trgovini že kmalu po sredi XIV. stoletja (prva prepoved je bila izdana že med leti 1365—79, prva ohranjena leta 1389). Pozneje se v XV. stoletju ponavljajo takšne prepovedi delno za posamezna mesta, delno pa v splošni obliki za vso deželo. Zlasti kočljivo je postalo vprašanje, ko so se v drugi polovici XV. stoletja zapletli v to trgovino tudi fevdalci. Cesar je posegel v borbo in podprl meščane. S tem je namreč branil tudi svoje koristi. Zaradi upadanja mestne trgovine so mesta teže plačevala davek, manjši so bili pa tudi dohodki mitnic v mestih. Zato je Friderik že leta 1487 v pismu kranjskemu deželnemu glavarju prepovedal razvado nekaterih zemljiških gospodov, ki so silili podložnike, da so prodajali svojo živino le njim; »s tem se trgovina odvaja od mest in spravlja k plemičem«. Dve leti pozneje je to prepoved ponovil neposredno vsemu plemstvu na Kranjskem. Vendar pa tokrat ni več govoril le o trgovini z živino, marveč tudi o trgovini z vinom, ovsom in kožami. Iz teh prepovedi se vidi, da so posegali plemiči tudi v organizacijo obrti v podeželju.

V borbi proti plemiški trgovini s pridelki in živino njihovih podložnikov so meščani v glavnem uspeli. Seveda pa s tem borba za podeželsko trgovino ni bila končana. Prav številne prepovedi kmečke trgovine dokazujejo, da niso dosegle svojega namena. Kmetje namreč v svoji neposlušnosti niso bili osamljeni. Branili so jih namreč njihovi gospodje. Uveljavljanje teh prepovedi je slabilo gospodarsko in s tem tudi davčno moč podložnikov. Prav zato sta se pod okriljem plemstva ta trgovina in obrt kljub številnim prepovedim nemoteno uveljavljala dalje. Leta 1492 pa so cerkveni dostojanstveniki (prelati) in plemstvo sklenili s kranjskimi mesti pogodbo, ki je podeželsko obrt in trgovino delno dovoljevala in ki kaže v primeri s Koroško in Štajersko vsekakor večje pravice kranjskih kmetov v tem pogledu. Pri farnih cerkvah v pasu do ene milje okrog Ljubljane, Kranja, Kamnika in Novega mesta ter do pol milje okrog drugih mest in trgov v deželi naj ne bo več kakor po en kovač, čevljar, krojač, ter razen gostilen, ki plačujejo davek cesarju, le po ena gostilna (navadno je bila župnikova!). Izven teh razdalj obrt v podeželju ni bila omejena. Redni tedenski sejmi pri farnih cerkvah niso bili dovoljeni. Dovoljena pa so bila običajna letna cerkvena proščenja s svojo trgovino. Podložniki so smeli izvažati kislina vina iz dežele na sever in uvažati boljša, južna vina v deželo. Prav tako so smeli v deželo uvažati železo, ki so ga pa smeli prodajati le v mestih in trgih. Svobodna je bila tudi trgovina s soljo in izvoz žita v Italijo ter uvoz živine z vzhoda in njeno prodajanje; edino svinje so smeli kmetje prodajati v podeželju le posamič, večje število pa le v mestih in trgih. Tudi živino, sir, mast in platno — kolikor so tega sami pridelali ali izdelali —

so lahko svobodno izvažali v Italijo. Po tej pogodbi, ki jo je potrdil tudi cesar, torej kranjski kmet ni bil omejen le na trgovanje s svojimi pridelki in živino ter le na domačo deželo, marveč je prav močno posegal s svojim tovarništvom tudi v zunanjo in prehodno trgovino.

Seveda so se prepovedi te kmečke trgovine ponavljale tudi poslej, še posebej, ker se tudi kmetje niso držali določb navedene pogodbe, marveč so trgovali tudi s prepovedanimi stvarmi. Ne glede na vse to pa je trgovina še dalje napredovala. Tudi zemljiški gospodje so se poskušali še vedno uveljavljati v njej. Če tega niso mogli ali hoteli neposredno, so si pomagali na druge načine. Včasih so pomagali kmečkemu prekupcu s potrebnim denarjem in si zato izgovorili polovico njegovega dobička. Tako so na pr. trgovali kmetje na Primorskem pred nosom kranjskih meščanov z raznimi prepovedanimi predmeti (s kožami, platnom, železom in oljem). V začetku XVI. stoletja so duhovniki in kmetje samo na ozemlju kranjskega deželškega sodišča odprli proti predpisom navedene pogodbe 22 novih krčem.

Mesta so v tej svoji borbi dosegla naposled v policijskem redu za Kranjsko leta 1552 — ta policijski red je bil v bistvu enak kakor v drugih habsburških dednih deželah, kjer so bile razmere drugačne — vnovično prepoved podeželske trgovine. Zemljiški gospodje in podložniki bi morali po njegovih določbah pripeljati vse svoje pridelke, ki jih ne potrebujejo doma, ali ki jih ne morejo na domu prodati, v mesta in trge in jih tu ponuditi na prodaj. Toda deželni stanovci so spet dosegli spremembo teh odredb. Plemstvu in podložnikom je ostalo po tej spremembi tudi še vnaprej dovoljeno, da so smeli prodajati svoje pridelke izven sejmov in jih voziti na prodaj tudi na Primorsko; podložniki so še naprej smeli kupovati tudi pridelke drugih in jih na Primorskem prodajati in zamenjavati; mogli so še na Kranjskem prodajati vino, sol, olje in drugo blago, ki so ga dobili v zameno, ali ki so ga kupili na Primorskem. Šele v začetku XVII. stoletja so se te določbe nekoliko poostrele, seveda pa tudi tedaj kmečke trgovine niso mogle odpraviti.

*

b) *Borba za pravice v trgovini med mesti in povezovanje obrtnikov v celih.* — Podeželska trgovina pa ni bila tukaj edina skrb meščanstva. Mesta so se borila tudi proti tekmečem iz drugih mest, in to s pomočjo zakonskih določb o cestah, po katerih se je morala razvijati trgovina z določenimi predmeti, in o dolžnostih, ki se jim je moral podvreči tuji trgovec ob prihodu v mesto (gl. II. zvezek, str. 165—166). V srednjeveški trgovini so bila sicer ta načela že stara. Vendar pa je značilno, da se je tudi tu od druge polovice XIV. stoletja dalje vse bolj zaostriła borba med posameznimi mesti.

Tako so uveljavljali Habsburžani od okrog 1360. leta dalje v prehodni trgovini med Italijo in Ogrsko težnjo, da ceste na slovenskem ozemlju zanje povsem zapro za »beneško« blago in baker ter vosek iz Ogrske. Vsa ta trgovina naj bi šla po ovinku skozi Alpe in preko Dunaja. Sredi XIV. stoletja so poskrbeli dunajski trgovci za posebne nadzornike na kraški cesti med Ljubljano in Vrhniko, ki so takšno trgovino povsem preprečevali. Pa tudi pozneje so smeli trgovci iz naših mest trgovati s tem blagom z Ogrsko le po omenjeni poti; le tisto blago, ki je bilo potrebno za domačo potrošnjo notranjeavstrijskih dežel, je od konca XIV. stoletja dalje smelo priti naravnost vanje. Dovoljena je bila le prehodna trgovina z žitom, živino, kožami in kožuhovino, kar pa je bilo vse delno tudi v rokah kmečkih prekupcev. Posamezni podatki sicer kažejo, da je tudi ta trgovina dosegala prilično velik obseg (tako se je okrog leta 1430 neka ptujška meščanka pogodila za dobavo 2000 volovskih kož iz Segedina, leta 1478 pa so Ogrji zaplenili nekemu

ljubljskemu meščanu pri Ptujju za 1200 goldinarjev žafrana, to je za tedanjjo vrednost okrog 7000 telet). Vendar pa se je prehodna trgovina z živino in žitom iz Hrvatske močnejše razživela šele po sredi XVI. stoletja, kljub temu, da se je tedaj zaradi turškega napredovanja hrvaško ozemlje močno skrčilo. Prav zaradi tega, ker je pot od Zagreba proti morju postala nevarna, se je namreč obrnila tedaj vsa trgovina z žitom in živino (okrog 80.000 volov letno) preko slovenskih dežel in dalje na Reko ali v Italijo.

Slika 2. Trgovska karavana na poti

V XV. stoletju pa se je začel podoben spor okrog trgovine kranjskih trgovcev proti morju. Tržaški trgovci so si namreč pridobili pravico, da mora vse kranjsko blago, ki je bilo namenjeno v beneško Istro ali v Benetke, skozi Trst (leta 1461). Že pred tem so poskušali doseči tako, da so si pridobili glavna križišča na poti v beneško Istro (1427 Novi grad v Istri, 1433 Poštojno, 1436 Mokovo, Ricmanje in Klanec pri Trstu) ter tovarnike na njihovi poti tako neposredno usmerjali v Trst. Izven tega je ostala le še pomembna trgovina z žitom in železom na Reko.

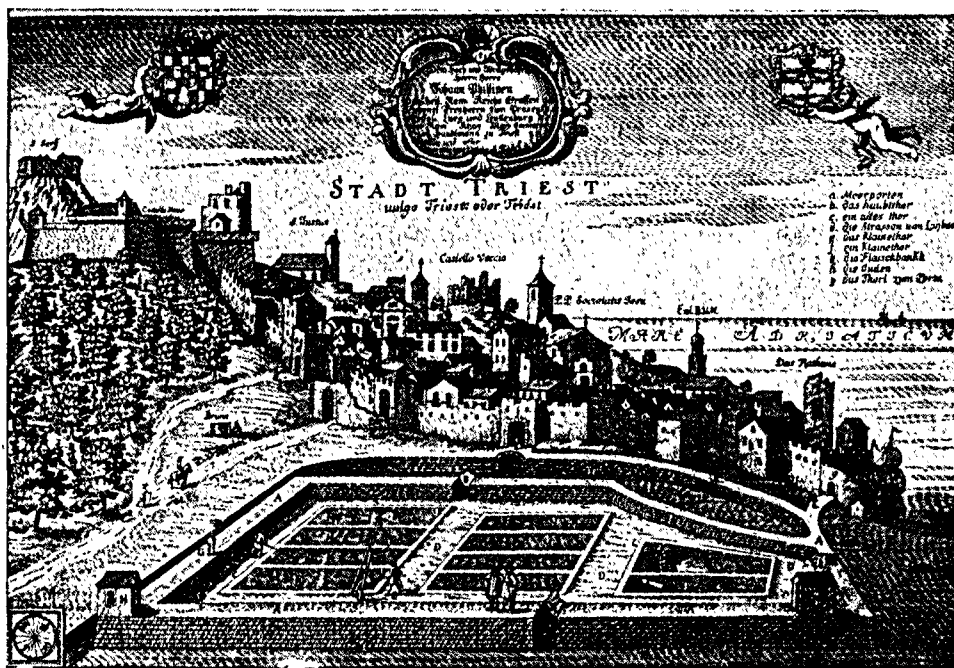
Tržaška pravica je imela sprva namen, da mestu zagotovi hrano; a v XVI. stoletju se je sprevrgla v težnjo, da spravijo Tržačani v svoje roke vso žitno trgovino v Italijo. Pri tem so bila prizadeta istrska mesta na beneškem ozemlju, pa tudi kranjski trgovci, ki so morali tržaškim prodajati žito ceneje, kakor bi ga mogli prodati v Italiji. Zaradi tega je prišlo med Koprom in Trstom do ostre borbe, ki se je prvič sprevrgla v pravo vojno že v XV. stoletju (leta 1463), ko so Benečani začasno zasedli tržaške postojanke Novi grad in Mokovo. V XVI. stoletju so se takšni spopadi ponavljali: tako so leta 1541 Tržačani napadli in opustošili Štivan pri Devinu, kjer so kranjski trgovci na svojem ozemlju prodajali žito neposredno koprskim; nato so poskušali kranjski trgovci z žitom v Senožečah in zlasti (od leta 1562, ko je bila Senožečam ta trgovina izrečno prepovedana) v Črnem kalu. Tudi ta poskus je izzval tržaški napad na Črni kal in njegovo opustošenje (leta 1563). Šele v zadnjih desetletjih XVI. stoletja je Trst uveljavil svoje težnje in z večjim uspehom združeval trgovino iz svojega zaledja.

Podobno je prišlo do pravih bojev med štajerskimi mestu Mariborom, Ptujem, Radgono in Slovensko Bistrico v XIV. in XV. stoletju v zvezi z vprašanjem, kje je dovoljeno trgovati z vinom, ki je bilo namenjeno s Spodnje Štajerske na

Koroško. Na Koroškem pa sta se Šentvid in Velikovec borila med seboj, kje je dovoljeno prodajati železo iz koroških fužin. Vsi ti spori so na prvi pogled majhni, vendar so tedaj odločali o razvoju in življenju celih mest.

Mesta so si tudi hotela zagotoviti možnost, kupovati tisto blago, ki so ga tuji trgovci pripeljali skozi mesto, pa tudi tem trgovcem preprečiti neposreden stik s potrošniki v obliki drobne trgovine. Z ene strani se kaže to v zahtevah po pravici, da morajo tuji trgovci, ki pridejo v mesto, za določen čas ponuditi svoje blago meščanom na prodaj. Vtem ko je bilo to »skladiščno pravo« (gl. II. zvezek, str. 166) v koroških mestih ob prečni poti skozi Alpe (Beljak, Šentvid in Breže) omejeno na po en dan, so Ljubljanačani leta 1503 dosegli s pritožbo proti italijanskim, ogrskim in drugim tujim trgovcem, da so se morali s svojim blagom ustaviti v mestu po šest tednov; le blago, ki ga tu niso na debelo prodali meščanom domačih mest, so mogli prodajati še na podeželskih letnih sejmi. Na Štajerskem je veljala celo določba, da smejo tuji prodajati svoje blago v podeželju le po tri do štiri tedne okrog Vnebohoda pomladi in okrog praznika sv. Martina (11. november) jeseni (1458). Ker pa so se tuji začeli Ljubljane zaradi njenega skladišnega prava izogibati, je bilo to leta 1517 omejeno le na tri dni.

Leta 1513 je bilo — zaradi pritožbe ljubljanskih obrtnikov — prepovedano tu prodajati izdelke iz južne Nemčije; v istem letu je bilo tujim trgovcem prepovedano hoditi po kožuho vino in kože na Hrvatsko; smeli so jih kupovati le v Ljubljani. Ko pa sta hotela Šentvid in Velikovec uveljaviti podobno pravico nasproti Ljubljanačanom pri kupčevanju koroškega železa, so se jima Ljubljanačani, sklicujoč se na stare pravice, z uspehom uprli.

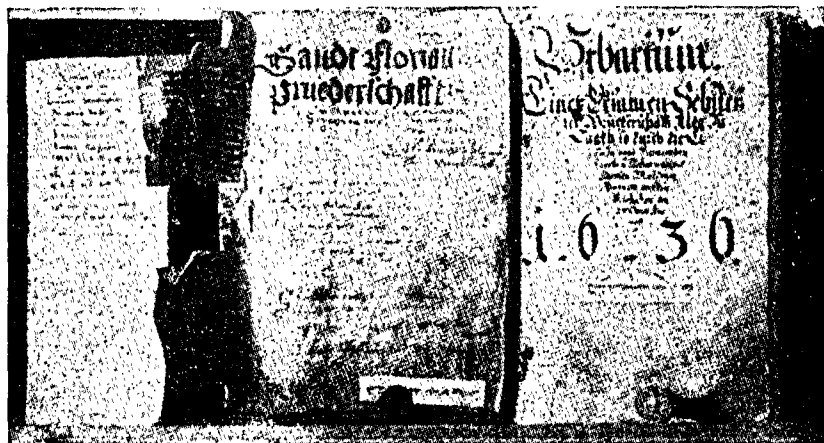

Slika 3. Trst v XVII. stoletju (Valbasor, *Ehre des Herzogthums Krain*, 1689, XI. knjiga)

Legenda: a. Pristanišče; b. Glavna vrata; c. Stara vrata; d. Ljubljanska cesta; e. Mala vrata; f. Druga mala vrata; b. Mesnica; h. Židovska četrt; g. Vrata k pristanišču

Podobni spori so nastajali tudi ob trgovanju na drobno iz drugih domačih mest. Tako so se Ptujčani leta 1535 pritožili proti trgovcem iz Ljubljane, Trsta in Reke, da vse leto prodajajo svoje blago v njihovem mestu. Spor se je končal z odlokom, da smejo prodajati izven svobodnih tedenskih in letnih sejmov le na debelo; isto je veljalo tudi za ptujske trgovce v omenjenih treh mestih.

Obrt je zaenkrat doživljala manjše težave, kakor trgovina. Sicer je tudi tu pomembna novost, da so se od konca XIV. stoletja začeli pojavljati cehi. To so

Slika 4. Stari cehovski zapisniki v Škofji Loki: imenik lončarskega ceha iz leta 1522; urbar lončarskega ceha iz leta 1537; urbar čevljarkega ceha iz leta 1536. Po fotografiji Fr. Planine v škofjeloškem muzeju objavil dr. P. Blaznik, O cehih na Slovenskem, 1940

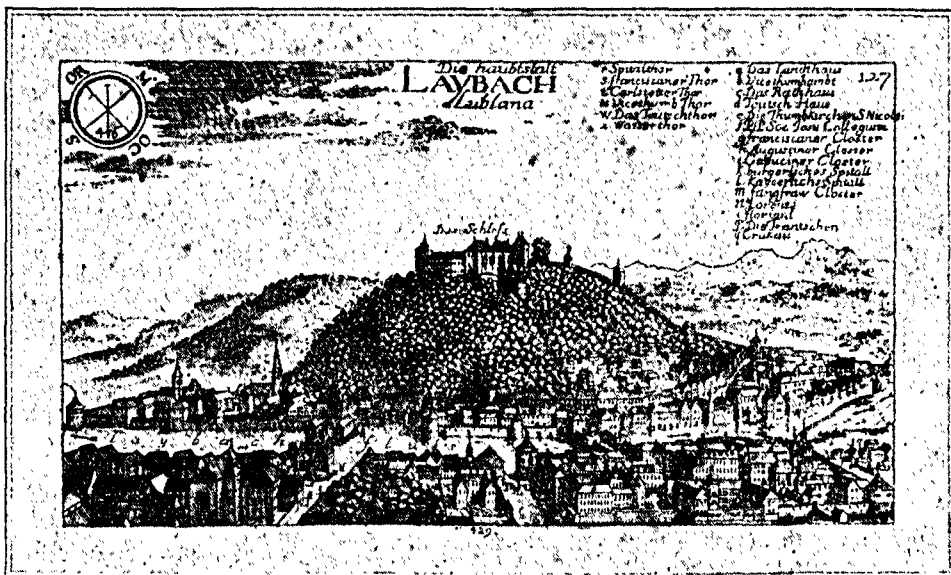
bile organizacije obrtnikov, ki so se pečali z isto obrtjo ali včasih z več sorodnimi obrtni (gl. II. zvezek, str. 168). Vtem ko so segali v XIV. stoletje le najstarejši znani cehi v mestih na Slovenskem, se je v XV. in XVI. stoletju njihovo število vse bolj množilo in zajelo že večino obrtnih panog (krojače, krznarje, čevljarje, mesarje, čolnarje, kovače, lončarje, usnarje itd.). Navadno je združeval ceh le določeno vrsto obrtnikov enega samega mesta. V nekaterih primerih pa so se včlanili kar v ceh kakega drugega mesta (na pr. kotlarji in kleparji iz Kranja v ceh v Gradcu, medičarji in svečarji v ceh v Celovcu, barvarji pa v ceh v Ljubljani).

Poglavitni vzrok, zaradi katerega so se rokodelci v tem času združevali v cehih, je bila brez dvoma težnja, da se zavarujejo pred nezaželenimi tekmeci — bodisi meščani bodisi podeželskimi obrtniki. Pogoj za to, da je obrtnik smel delati, je bilo namreč poslej članstvo v domači cehovski organizaciji. Cehovski predpisi so podrobno določali, koliko časa mora delati posameznik kot vajenec in pomočnik in kakšni so pogoji za mojstrski izpit. Ti pogoji so bili marsikje zelo strogi. Predpisovali so, da so morali pomočniki nekaj let potovati po tujem, da so se bolje izučili svoje obrti. Potem pa so morali, če so hoteli postati samostojni mojstri, opraviti strog mojstrski izpit. Tako je moral kandidat za kovaškega mojstra v Celju brez napake podkovati konja kakega gospoda, skovati vinogradniško motiko ter omrežje za okno. Čevljarji v Kranju so morali izdelati šest vrst obuval; če le en izdelek ni uspel, se je pomočniška doba podaljšala za četrst let. Celjski klobučarji so morali polcg klobučevinastega obuvala do pasu napraviti še pet različnih klobukov. Kdor pri skušnji ni uspel, je moral še za leto dni v tujino.

Vsa ta strogost je sicer brez dvoma pospeševala kakovost obrtniškega dela. Toda pomenila je tudi orodje, s katerim so mogli mojstri omejevati svoje število. Sicer je res, da stiska za delo in zaslužek med njimi najbrže ni bila še tolikšna, kakor se zdi, da je bila pri delu trgovcev. V XV. in XVI. stoletju namreč cehovska pravila še ne omejujejo števila mojstrov, ki so smeli delati v kakšni obrti v posameznem mestu. Tudi število pomočnikov, ki jih je smel imeti kak mojster, še ni bilo omejeno. Pa vendarle je značilno, da so uživali mojstrovi svojci nekatere ugodnosti: tako so bili ponekod olajšani pogoji glede obveznega potovanja za mojstrove sinove, pa celo mojstrske skušnje oz. mojstrskega »dela« so bili včasih oproščeni. Zato so se že v XV. stoletju pojavile v štajerskih mestih ne le posebne pomočniške organizacije, marveč že tudi stavke pomočnikov; štajerska mesta so sklenila, da je treba imena pomočnikov, ki bi posegli po tem sredstvu, sporočiti vsem mestom v deželi in da jim nihče ne sme dati več dela (leta 1439—40).

*

c) *Pojav »zgodnjega kapitalizma«.* — Doslej očitana borba za ohranitev in utrditev posebnih meščanskih pravic glede na trgovino in obrt kaže brez dvoma mišljenje in težnje velike večine meščanstva na Slovenskem, ki pričakuje, da mu bodo vse fevdalne in cehovske pravice in omejitve omogočile skromno in stanu primerno življenje. V istem času pa so se začele uveljavljati že težnje po svobodnejšem gospodarskem razmahu in z njim zvezanem dobičku, ki se ne bi več oziral na stan in toge pravne predpise. Zgodnji kapitalizem, ki se je uveljavljal tudi v slovenskih deželah v drugi polovici XV. in v XVI. stoletju, je prinesel v primeri s fevdalizmom več pomembnih novosti. Posamezniki ali družbe, ki so imeli

Slika 5. Ljubljana v drugi polovici XVII. stoletja. Valvasor, Ehre..., 1689, knjiga XI

Legenda: a. Deželni dvorec; b. Vicedomski urad; c. Mestna hiša; d. Hiša nemškega viteškega reda; e. Stolnica; f. Jezuitski kolegij; g. Frančiškanski samostan; h. Samostan bosonogih avguštincev; i. Kapucinski samostan; k. Mestni špital; l. Cesarski špital; m. Zenski samostan; n. Lovrencova cerkev; o. Florijanova cerkev; p. Tranča; q. Krakovo; r. Spitalska vrata; s. Frančiškanska vrata; t. Karlovska vrata; u. Vicedomska vrata; w. Nemška vrata; x. Vodna vrata

dovolj premoženja, se niso zadovoljevali več le s trgovino, marveč so posegli v organizacijo proizvodnje. Ponekod so postavili lastna večja podjetja, v katerih so delali zanje plačani delavci, drugod so povezali delavce v bolj rahli obliki založništva (gl. spodaj, str. 22). V obeh primerih pa je postal denar, kapital, nov činitelj v proizvodnji. Ti denarni mogočniki se pri svojem poslovanju niso pustili omejevati po pokrajinskih mejah, niti po zakonskih določbah o razdelitvi dela med različne družbene plasti. Izdelki njihovih podjetij so bili namenjeni predvsem trgovini na široko, ne le domači potrošnji. Doma pa niso gledali na pravice mestnih trgovcev in obrtnikov, marveč so se okoriščali s podeželsko obrtjo in posegali v podeželsko trgovino. Ni jim bilo več za »stanu primerno« življenje, marveč so hoteli pridobivati — po besedah Jakoba Fuggerja iz Augsburga — »dokler morejo«. Tako se je v zvezi z njihovim delom pojavil na Slovenskem prvič nov družbeni razred — mezdni delavci, zametek sodobnega delavskega razreda.

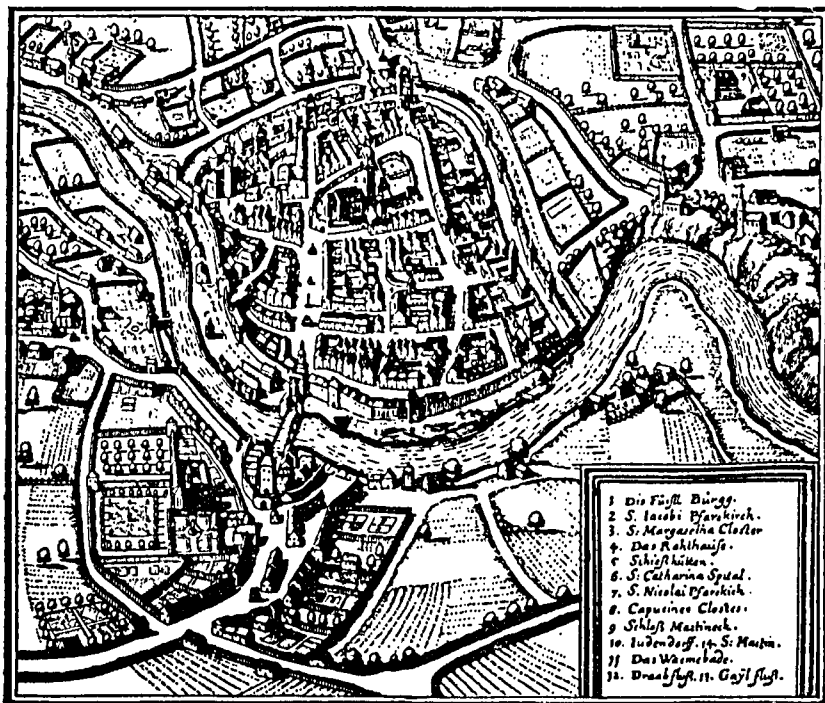
Ta smer gospodarskega razvoja je bila seveda po svojih bistvenih potezah in po načinu mišljenja denarnih mogočnikov povsem nasprotna fevdalnemu in cehovskemu načinu dela in mišljenja velike večine meščanstva na slovenskih tleh. Glavni njeni nosilci tudi niso bili domačini, marveč tujci. Zlasti so se uveljavile v tem pogledu razne družbe in družine iz južne Nemčije, iz Augsburga in Nürnberga.

Poseganje tujih družb v notranjeavstrijske dežele se je začelo že v XV. stoletju. Že leta 1418 so se štajerski meščani pritoževali, da posegajo »Švabi« in »gosti iz državnih mest in Salzburga« v trgovino na Štajerskem, prevzemali pa so že tudi trgovino s kožuho in med Štajersko in Benetkami. Sredi stoletja so salzburški trgovci ustanovili v Ptujju posebno družbo za trgovanje z okolico: vendar jo je cesar še odpravil.

V drugi polovici XV. stoletja pa se je pomen domačih trgovcev v trgovini na dolge razdalje močno spremenil. Še v prvi polovici XV. stoletja so bili trgovci iz Beljaka, Ptujja, Šentvida, Celovca, Velikovca in Ljubljane močno udeleženi pri trgovini z »beneškim« blagom. Še leta 1418 je Ljubljana zaprosila, naj se njenim trgovcem dodeli prostor v hiši za trgovce iz Nemčije (Fondaco dei Tedeschi) v Benetkah. Sredi stoletja pa so se notranjeavstrijski trgovci začeli umikati. Prav tedaj je prizadela slovenske dežele vrsta notranjih vojn, poleg tega pa še boji med različnimi vejami habsburške dinastije in zlasti turški napadi, ki so se obnovili po letu 1469. Vojske so zahtevale denar, deželni knez — cesar Fridrik III. — pa si je pomagal tako, da je koval iz iste količine srebra večje število novcev. Ti pa so bili seveda zaradi tega vedno manj vredni. Najhujše razvrednotenje denarja pada v leta 1456—1460. Cena zlata se je dvignila kar osemkrat, vrednost denarja pa padla celo na dvanajstino stare vrednosti. To poslabšanje denarja je brez dvoma izzvalo obubožanje meščanstva in izpodkopalo marsikatero obstoječe premoženje. Znova pa denarja s trgovino v teh burnih časih ni bilo lahko nabirati.

Domači trgovci so se spričo tega usmerili pri svojem trgovanju poslej predvsem na bližja priobaljska mesta od Reke preko Pirana in Kopra do Trsta. Ta položaj pa so izkoristili trgovci iz južnonemških mest, zlasti iz Augsburga. Augsburg se je namreč v zadnjih desetletjih XV. stoletja nenavadno hitro dvignil na vodilno mesto v gospodarstvu tedanjih nemških držav. Prvenstvo gre pri tem dvigu družini Fuggerjev, ki se je dokopala v začetku XVI. stoletja po zaslugi Jakoba Fuggerja »Bogatega« do okrog 2.000.000 goldinarjev premoženja. Trgovci in trgovske družbe iz južnonemških mest (Augsburga, Nürnberga, Konstanze itd.) so tedaj začeli sami pošiljati v mesta na Slovenskem svoje zastopnike. Lotili so se tudi trgovine na drobno in po podeželskih sejnih, prodajali tkanine, kupovali pa živino, kože

in kožuhovino. Deželni knez je sicer ukazoval zemljiškim gospodom, da naj tuje krošnjarje preženo in naj ne dovolijo, da bi ogrski, italijanski in gornjenemški trgovci prekupčevali v podeželju. A vse je bilo zastonj. Tuji trgovci niso bili le preveč spretni v urejevanju svojih poslov, da bi se dali tako izpodriniti. Pomagala jim je tudi finančna politika Habsburžanov. Njihove potrebe so od srede XV. stoletja neprestano rasle. Friderik III. je z zastavljanjem deželnoknežjih posestev in raznih pravic (mitnina, carina itd.) stare načine pridobivanja denarja že povsem izčrpal. Maksimilijan je leta 1495 pristal poleg tega na pogodbo z notranje-avstrijskimi stanovni, da bo proti plačilu enkratnega večjega davka deželnih stanov izgnal Žide iz teh dežel. V resnici so se morali izseliti leta 1496 iz Koroške in Štajerske, leta 1515 iz Kranjske. Na Slovenskem so ostali poslej le še v obmorskih mestih in v Gorici. S tem pa je vladar izgubil poseben vsakoletni judovski davek. Tako je bil pri svoji politiki navezan v veliki meri le na posojila močnih denarnih in trgovskih družb v južnonemških mestih. Leta 1527 si je moral n. pr. tedanji avstrijski vladar Ferdinand izposoditi od augsburških denarnikov 113.000 goldinarjev posojila, a ves štajerski izredni davek je istočasno znašal le 8000 goldinarjev! Leta 1530 je bil Ferdinand dolžan Fuggerjem že 989.400 goldinarjev. V zastavo je moral oddajati svojim upnikom razne rudnike in dohodke mitninskih uradov (tako so dobili mitniški urad v Ljubljani leta 1526 Fuggerji, onega v Trbižu pa štiri leta pozneje brata Pimmel in Krištof Herwart). Proti svojim upnikom vladar seveda ni mogel učinkovito nastopati, saj so ga včasih Fuggerji prisilili, da se je vdal v njihovo voljo tudi takrat, kadar se jim je že uprl (prim. spodaj, str. 24, o čistilnici bakra pri Podkloštru).

Slika 6. Beljak sredi XVII. stoletja. M. Merian, *Topographia Austriae*, 1649

Tako ni čudno, da so se leta 1518 pritoževali zastopniki kranjskih mest na sestanku avstrijskih deželnih stanov v Innsbrucku proti tujim trgovskim družbam in trgovcem. Po trditvah teh pritožb so spravili v svoje roke trgovino z vsem, kar je potrebno za življenje (srebrom, bakrom, jeklom, železom, platnom, sladkorjem, začimbami, žitom, voli, vinom, mesom, mastjo, lojem in usnjem). Navadnemu trgovcu s premoženjem do 10.000 goldinarjev njihovo delo ni pustilo več dihati. Velik del te trgovine je bil gotovo povezan tudi s kmečko podeželsko trgovino, proti kateri so se mesta brez uspeha borila.

Že pritožba iz leta 1518 dokazuje, da so se dvignili ob novem gospodarskem razvoju tudi vsaj nekateri domačini, ki so imeli »preko 10.000 goldinarjev« premoženja. To kaže tudi razdelitev davkov med meščane. Vendar je opaziti takšne razlike le pri mestih, pri trgih in manjših mestih pa skoraj ne. Nekaj takih premožnejših rodbin, ki so se uveljavljale zlasti v rudarstvu, poznamo iz Beljaka (Neumann, Leiniger, Jernej Seenuß, doma s Kranjskega). Začetno premoženje so si vse te družine pridobile s trgovino, v katero so bila tudi pozneje usmerjena njihova podjetja. Vendar je za vse domače bogataše značilno, da svoj denar radi nalagajo tudi v zemljišča, ali pa da si hočejo pridobiti celo plemiški stan ali zemljiška gospostva (prim. Aleksandra Muškana iz Ptuja, ki si je leta 1532 pridobil v zastavo za 26.000 goldinarjev gospostvo Pazin; veliko posest imajo tudi našete beljaške družine itd.).

Slika 7. Plavž v XVI. stoletju (po sliki G. Agricolae). Baš - Rekar, Slovenska peč (v Kropi) 1954
 Legenda: A oglje, B korito za drobljenje rude, C železni čevlji na stopah

Zgodnji kapitalizem se je v XV. in XVI. stoletju uveljavil v slovenskih deželah predvsem v dveh oblikah: v železarstvu in v rudarstvu. V XV. in XVI. stoletju sta rudarstvo in železarstvo doživljala sorazmerno precejšen tehnični vzpon. Rudarska okna in jaški so postajali vse globlji. Predvsem pa je ta napredek opazen pri fužinah (gl. II. zvezek, str. 169). Peči so bile postopno vse večje, za dovajanje zraka ter za pogon kladiv pa so od XV. stoletja začeli uporabljati vodna kolesa. Fužine so bile dveh vrst. Nekoliko manjša je bila »nemška« peč, za katero se je na Kranjskem uporabljalo v XVI. stoletju tudi ime »slovenska« peč, pri kateri je bila topilna peč navadno še združena s kladivi. Laška peč, ki so jo uvedli na Slovenskem fužinarji z zahoda, pa je bila večja in je bila opremljena z boljšimi in različnimi kladivi za predelavo natopljenega železa (»volka«). V tem ko so »slovenske« peči na Gorenjskem (v Radovni, Kolnici, Kamni gorici, Kropi in Železnikih) izdelovale predvsem žebelje — Železniki poleg tega še podkve, pa so »laške« peči (1581 v Beli peči, na Jesenicah, Javorniku, Bohinjski Bistrici in Stari Fužini) izdelovale železo in jeklo. Takšne peči so izdelale v 19 do 20 urah 650 do 850 kg težkega volka. V stotridaset do stoosemdeset dneh, kolikor je takšna peč tedaj na

Slika 8. Ostanke talilne peči v Kropi. Baška Reka, Slovenska peč (v Kropi) 1954

je bilo treba zgraditi peč in oskrbeti kladiva, je bilo treba skrbeti tudi za redni dovoz rude in oglja, ki so ga uporabljali za gorivo. Nazašnje pa je bilo treba skrbeti tudi za prodajo izdelkov na oddaljenem tržišču v Italiji. Tako se je začelo že v XV. stoletju na Koroškem in Štajerskem, v XVI. stoletju pa tudi na Kranjskem uveljavljati v železarstvu »založništvo«. To je medsebojna povezava kovaških mojstrov ter rudarjev in trgovcev, ki so kot »založniki« dajali denar. Založniki so morali skrbeti za dovoz rude in oglja, večinoma tudi za dovoz prehrane, zato pa so morali kovaški mojstri vse izdelke prodati samo njim. Ker kovaški mojstri brez denarja, ki so ga dobili od založnikov, sploh niso mogli delati, so bili od njih stvarno odvisni in neredko je prišla fužina povsem v last založnika ali založniške družbe. Če je bila lastnik takšnega podjetja večja družba, so si razdelili korist od podjetja v obliki tako imenovanih »kovaških dni«: Vsak član je imel — po deležu, ki ga je vložil v podjetje — pravico do izdelkov, opravljenih v določenem številu dni. Ti deleži so se lahko zastavljali, prodajali, dedovali ali delili kot kaka druga posest.

Delovni pogoji v fužinah so bili precej težki. Delovni čas je trajal od 6. do 11. ure in od 12. do 17. ure. Seveda pa je bilo razmeroma veliko število cerkvenih praznikov, ko je delo počivalo. Rudarji pa so delali navadno na akord. Posamezniku ali dvema so dodelili rudarsko jamo, plačani pa so bili po množini izkopenane rude.

leto delala, je mogla dati okrog 150 ton železa. Prav to je proizvodnja železa, ki jo navajajo viri za Železnike leta 1581.

Fužinarstvo se je razvilo v XV. in XVI. stoletju zlasti močno na Kranjskem. Na Slovenskem Koroškem, Spodnjem Štajerskem in v Slovenskem Primorju je bilo le nekaj manjših podjetij. Seveda pa se kranjska podjetja daleč niso mogla meriti z onimi okrog Hüttenberga na Koroškem ali celo okrog Eisenerza na Zgornjem Štajerskem. Pregled fužin, napravljen za nek sestanek zastopnikov vseh podjetij na Kranjskem leta 1569, našteva 22 fužin, pretežno na Gorenjskem. Pozneje se je to število še nekaj povečalo. Kranjske fužine so po tem seznamu izdelovale letno okrog 2000 ton kovnega in litega železa ter jekla. Ko so ga nato domače kovačnice predelale, so šli izdelki v veliki meri na trg v Italijo. Poleg tega so te fužine predelale še približno prav toliko surovega železa, uvoženega s Koroškega.

Delo takšnih sorazmerno velikih fužin je zahtevalo precejšnja denarna sredstva. Poleg tega, da

Še pomembnejši od fužin pa so bili rudniki, zlasti rudnik živosrebrne rude v Idriji. Živosrebrno rudo so odkrili okrog leta 1493, ko je spadala Idrija še pod Benetke. Do leta 1508 so se beneški založniki polastili že polovice vseh rudarskih deležev. Med Maksimiljanovo vojno z Benetkami (gl. sp. str. 65) pa je leta 1509 prišla Idrija v habsburške roke in vse benečanske deleže je cesar zaplenil ter podelil zlasti notranjeavstrijskim plemičem, ki so ga v vojni podpirali (Turjaškimi, Raubarju, Lambergu, Egkhu, Dietrichsteinu itd.). Pozneje so sicer delale v Idriji tri rudarske družbe, vse skupaj pa so bile odvisne od augsburške družine Höchstetter in, ko je leta 1530 doživela finančni zlom, se je proizvodnja hitro zmanjšala. Že konec 20-ih let pa je dosegla okrog 50 ton živega srebra na leto.

Šele ko so se od leta 1539 zavzele za trgovino z živim srebrom iz Idrije nove augsburške trgovske družbe in si pridobile izključno pravico do trgovanja z njim (1539—48 Baumgartner, 1548—66 Herwart, 1566—74 Haug in Langenauer) se je začela proizvodnja špet dvigati. Združitev starejših treh rudarskih družb v eno samo v štiridesetih letih XVI. stoletja je odpravila njihove notranje razprtije. Višek pa je dosegla Idrija, ko je leta 1550 pogorel tedanji drugi najpomembnejši rudnik živosrebrne rude, Almaden v Španiji, in to prav v času, ko so spoznali, kako je mogoče s pomočjo živega srebra pridobivati zlato in srebro iz zlate in srebrne rude. Ker je povpraševanje zelo naraslo, so tedaj izvažali živo srebro iz Idrije v vso Evropo in tudi v španske prekomorske kolonije. V letih od 1539 do 1573 je bilo prodanih okrog 1650 ton živega srebra in okrog 300 ton cinobra. Herwart je dosegal s to trgovino celo za tedanjo trgovino izredno visoke dobičke (pri prodajanju na Dunaju 175%, v Augsburgu 225% in v Amsterdamu celo 250%). Zato se je že tedaj pojavila misel, da bi prevzela država idrijski rudnik kot svoj monopol. Toda finančna odvisnost dunajskega dvora od augsburških denarnih mogotcev je to preprečila. Ko pa je doživela družba Haug-Langenauer leta 1574 finančni zlom

Slika 9. Fužina na Savi (v današnjih Jesenicah) v XVII. stoletju. Valbasor, Ehre ..., 1689, III. knjiga

in ko so izbruhnile težave pri prodaji živega srebra zaradi požitve proizvodnje živega srebra v španskem Almadenu, je po načrtu Janeza Kisla nadvojvoda Karel odkupil deleže vseh idrijskih rudarskih družb in rudnik podržavil. Namesto nemških trgovskih družb pa so prevzele s podobnimi monopolnimi pravicami skrb za prodajo idrijskega živega srebra benečanske trgovske hiše.

Mnogo manj pomembni od idrijskega rudnika, ki je bil v XVI. stoletju eno izmed najpomembnejših zgodnjekapitalističnih podjetij v Evropi, so bili rudniki

Slika 10. Rudnik živega srebra v Idriji v drugi polovici XVII. stoletja. Valbasor, *Ehre...*, 1689, III. knjiga

svinčene rude na Koroškem. Manjši rudniki te vrste so delali tedaj po vsem Slovenskem Koroškem od Lobnice pri Peci in Plajberka do Slovenjega Pliberka pod Ljubeljem ter rabeljskega rudnika pod Trbižem. Najpomembnejši pa je bil rudnik Bleiberg-Kreuth severno od Dobrača pri Beljaku. Izkoriščali so ga delno beljaški meščani, delno pa že od konca XV. stoletja Fuggerji. Ti so ustanovili pri Podkloštru čistilnico, v kateri so nameravali čistiti bakreno rudo iz rudnikov na Ogrskem, Tirolskem in v Laboški dolini (leta 1495); ta ruda se je namreč dala čistiti le, če so ji dodali primes svinca. Ker je Maksimilijan mislil rabiti bleiberški svinec sam za svoje rudnike na Tirolskem, se je ustanovitvi Fuggerjeve čistilnice pri Podkloštru uprl, a brez uspeha. Že v prvem desetletju je dala nova čistilnica okrog 2500 ton bakra in 22.000 funtov srebra v vrednosti okrog 160.000 zlatnikov, kar je šlo vse na prodaj v Benetke. Fugger si je zato zgradil tu poseben gradič, imenovan Fuggerau.

Kriza, ki se je začela v drugi polovici XVI. stoletja, pa ni bila slučajna. Odkar so leta 1557 morali španski Habsburžani zaradi svoje prezadolženosti ustaviti povračila vseh svojih dolgov, so se bankroti raznih trgovskih družb vse češče ponavljali. Leta 1575 ni bila v težavah le Idrija, marveč tudi štajerska in kranjska fužinarska podjetja. Na Štajerskem je tedaj tretjina fužin stala, v splošnem rudar-

skem redu za Kranjsko in Goriško iz leta 1575 pa je bilo določeno, da se ne smejo preveč pomnožiti podjetja, da ne bi nova zadušila starih: »nihče ne sme v naši vojvodini Kranjski in pokneženi grofiji Goriški dovoliti, zgraditi ali postaviti nove fužine z nemško ali laško topilno pečjo, razen z našim posebnim privoljenjem ali dovoljenjem«. Nekatero določbo tega reda so skušale tudi omejiti medsebojno tekmovanje podjetij, druge pa naj bi olajšale njihovo delo. To velja zlasti za določbo, da so življenjske potrebščine za delavce osvobojene mitnine.

Ta rudarski red je le en primer poseganja deželnega kneza v rudarstvo in fužinarstvo. Pravica do rud je po starem fevdalnem pravu spadala med pravice, pridržane kralju oziroma pozneje deželnemu knezu. Ob iskanju novih denarnih virov so Habsburžani od XV. stoletja dalje te tako imenovane »regalne« pravice na vseh področjih vse močneje uveljavljali. Za »regal« so proglašali rudišča in visoke gozdove, potrebne za pridobivanje oglja. Tako so zahtevali nadzorstvo tudi nad fužinarskimi podjetji. V tem pogledu so prevzeli pravice in dohodke, ki so jih uživali prej zemljiški gospodje. Vsa ta vprašanja so urejali v rudarskih redih, izdanih za posamezne okoliše (na pr. leta 1550 za podjetja v Kropi, Kamni gorici in Kolnici) ali za cele dežele (prvi leta 1517 od Maksimilijana za Kranjsko).

Kot posestnik regalne pravice je imel vladar pravico, da so mu prvemu ponudili rudniške proizvode v nakup. V XVI. stoletju je bila ta pravica spremenjena v posebno denarno dajatev, ki je znašala določen delež vrednosti prodanega proizvoda (v Idriji 11,25%).

Dejstvo, da so rudniške pravice pravno pridržane deželnemu knezu, pa je bilo pomembno tudi za delavce v rudnikih in fužinah. Zanje je veljalo že od Maksimilijanovega rudarskega reda, da so bili podrejeni neposredno deželnemu knezu

Slika 11. Delo v rudniku v začetku XVI. stoletja. Lesorez Hansa Sebald Beham

in so bili zato osebno svobodni. To ni veljalo le za prave rudarje in fužinarje v ožjem smislu, marveč tudi za drvarje in oglarje, kolikor so se pečali le s tem delom. Teh postranskih delavcev pa je bilo treba za vsako fužino vsaj prav toliko, kolikor je delalo v njej fužinarjev in kovačev. Zaradi svojega posebnega družbenega položaja so imeli rudarji in fužinarji tudi posebna rudarska sodišča (na pr. na Koroškem 7 sodnikov, na Kranjskem posebnega sodnika za Gorenjsko in posebnega za Dolenjsko).

Le redka so bila podjetja, ki bi prešla že na višjo stopnjo »manufakture«. »Manufakture« imenujemo podjetja, v katerih dela več delavcev, in sicer tako,

Slika 12. Plajberk v Podjuni. M. Merian, *Topographia Austriae*, 1649

da se izdelava končnega izdelka razdeli v več stopenj; vsak delavec opravlja le eno med njimi. Takšne manufakture so nastajale zlasti v zvezi z izdelavo orožja. Tako si je Vid Khisl, ljubljanski meščan, preskrbel za svoje podjetje v Fužinah pri Ljubljani 15 mojstrov iz Italije, ki so mu v dvajsetih letih XVI. stoletja izdelovali topovske krogle; izvažal jih je celo v Neapelj. V Fuggerauu pri Podkloštru so si Fuggerji za Maksimilijanove vojne z Benečani osnovali podjetje, ki je izdelovalo topove in muškete iz medi in je bilo tedaj to eno najpomembnejših habsburških podjetij za izdelavo orožja. Leta 1522 je deželni knez ustanovil lastno livarno topov v Celju in leta 1530 v Gradcu. To mu je omogočilo odločnejši nastop proti zgornještajerskemu podjetniku Pöglu. Morda je dosegel ta način organizacije dela tudi Gašper Senuß, ki je v drugem desetletju XVI. stoletja našel nov postopek, kako pridobivati posebno jeklo iz hüttenberškega grodlja in si je pridobil za petnajst let pravico do njegove monopolne izdelave. Orožje so izdelovala tudi manjša podjetja (na pr. v Bistrici v Rožu), delno pa obrtniki; to velja za puškarje v Borovljah, ki so se naselili menda leta 1558.

Poleg tega so v XVI. stoletju nastala še nekatera druga podjetja, ki pa so ohranila v glavnem obrtniški značaj (to se pravi, vsak delavec je izdelal svoj izdelek od začetka do konca, tudi če jih je bilo več združenih v delavnici). Zaradi potrebe po papirju so nastali v protestantski dobi mlini za papir pri Ljubljani, Beljaku, Šentvidu ob Glini in v Šentrupertu pri Celovcu. Nastale so prve steklarne (pri Ljubljani in Radgoni) ter številnejše pivovarne z obrtniškim značajem. V teh podjetjih je delal plačan mojster s pomočniki.

Pač pa so mestni trgovci ponekod organizirali kot založniki tudi podeželsko obrt: n. pr. tkanje platna in izdelavo sit v okolici Kranja.

Z vsem tem razvojem se je pojavil na slovenskih tleh zametek delavskega razreda, zlasti pri rudnikih in pri fužinah. Največja skupina delavcev je bila v Idriji (od 63 do 180). Seveda pa je bilo ljudi, ki jih je bil zaposlil rudnik kot vozače in v gozdovih kot pripravljalce rudniškega lesa vsaj še toliko, kolikor je bilo samih rudarjev. Rudarji so bili v Idriji razdeljeni med mezdne delavce, ki so delali za določeno plačo po osem ur dnevno, in pogodbene kopače, ki so jim dodelili rov in so jih plačali po tem, kolikor so izkopali. Plačo so dobili delno v hrani in le delno v denarju. Prav delež, ki so jim ga plačevali v hrani, so založniki večkrat močno izkoriščali in hrano previsoko zaračunavali. Zlasti pogostne so bile pritožbe delavcev zaradi postopanja Fuggerjev v Bleibergu. Niso pa uspele, ker je bilo mnogo delovne sile in so pritožujoče se lahko nadomestili z drugimi.

Izboljšana proizvodnja novih podjetij je poživila tudi trgovino na dolge razdalje, ki se je vršila do devetdesetih let XVI. stoletja v glavnem še vedno po starih poteh. Glavna trgovska pot skozi naše dežele je bila še vedno prečna pot skozi Alpe, ki se je le pri Beljaku dotaknila slovenskega ozemlja. Sprva je povsem prevladovalo tovarništvo. Šele v drugi polovici XVI. stoletja so začeli nekoliko bolj skrbeti za ceste (vozna pot preko Ljubelja).

V prvi polovici XVI. stoletja so imeli kranjski trgovci sorazmerno precejšen delež v trgovini s koroškim železom, ki je šlo v Italijo preko karavanskih prelazov in nato dalje ob Bači ali pa skozi Kranj in Ljubljano ter dalje po kraški cesti. Številne mitnine so ceno močno dvigale. Tako so se pritožili ljubljanski, kranjski, škofjeloški in kamniški meščani leta 1559, da jim mitnice ob trgovanju s koroškim železom poberejo ves dobiček. Vicedomski urad jim je ugovarjal, da jim še vedno — kljub mitnini — ostane okrog 100.000 goldinarjev dobička na leto. Cena pa je zaradi mitnine vsekakor na poti od Šentvida ob Glini do Trsta ali Reke precej zrasla (od 1 goldinarja 54 krajc. na 2 goldinarja 48 krajc.). Za trgovce, ki niso imeli dovolj denarja, je mogla biti trgovina z železom tudi nevarna. Z italijanskimi trgovci so namreč sklenili vnaprej pogodbe za celo leto in z že določenimi cenami; cene za železo na Koroškem pa niso bilc ustaljene, tako da je njihov dvig mogel povzročiti gospodarski polom prekupca.

Poglavitna težava domačih trgovcev pa je bila, da niso mogli vzdrževati v Italiji stalnih zastopstev. Prav zaradi tega jih je v drugi polovici XVI. stoletja zlahka izpodrinila v Italiji dobro organizirana trgovska družba »Terzzeria«, v kateri so bile povezane številne velike italijanske trgovske družine. Izpodrinila je kranjske trgovce na koroških trgih in sama izvažala železo neposredno skozi Kanalsko dolino v Furlanijo, Benetke in Neapelj. Uveljavljala pa se je tudi v trgovini na Kranjskem, kamor je uvažala beneško blago, izpodrivala pa domače trgovce pri izvozu železa.

Začetki zgodnjega kapitalizma so spričo poseganja tujih denarnih mogotcev v gospodarstvo na Slovenskem tako še manjšali možnosti v XV. stoletju gospodarsko oslabelega domačega meščanstva. S tem so v njem poglobljali cehovsko in fevdalno mišljenje, ker je le v cehih videlo možnost svoje obrambe. Samo v

Beljaku, ki je ležal ob živahni trgovski cesti in kjer so svinčeni rudniki nudili možnost večjega zaslužka tudi domačinom, je večja skupina meščanov sama prešla v vrste zgodnjekapitalističnih podjetnikov. V manjši meri velja to za Trst, ki je osredotočil svoje napore v to, da si pridobi posredništvo v žitni trgovini z Italijo. Sredstva, ki jih je Trst pri tem uporabljal, so bila sicer še vedno izrazito fevdalna, toda njegova vloga v trgovini na večje razdalje je bila spričo tega vendarle pomembnejša od vloge povprečnih mest na Slovenskem. Tudi edina pomembnejša domača trgovska družba je nastala v Beljaku. To je bila družba, ki je v prvi četrtini XVI. stoletja trgovala z voli na Tirolskem in v južni Nemčiji, zaradi česar so se leta 1525 pritoževali proti njej uporni kmetje na Tirolskem.

V celoti pa meščanstvu v resnici ni šlo najbolje. To dokazuje že dejstvo, da se je prebivalstvo v nekaterih mestih celo številčno skrčilo. Res je to posledica kužnih bolezni. Vendar pa se večkrat za iste kraje ugotovi, da se prebivalstvo krči. Tako je že v XV. stoletju raznim mestom po Spodnjem Štajerskem in Kranjskem priinanjkovalo ljudi za uspešno obrambo proti Turkom in je bilo podložnikom zato izjemno dovoljeno, da so se smeli, ne glede na sicer veljavne omejitve, v njih naseliti. Kljub temu pa je bila leta 1543 v Slovenjem Gradcu in Slovenski Bistrici polovica hiš praznih, v Radgoni 16, v Mariboru 54 in v Celju celo 60.

*

č) *Upliv novih gospodarskih tokov na zemljiško gospodarstvo.* — Ves ta gospodarski razvoj je seveda močno vplival tudi na podeželje in sicer tako na gospodarstvo zemljiških gospodov samih kakor tudi na njihovo razmerje do podložnih kmetov. Razvoj obrti v mestih je zahteval, da si tudi graščak za denar kupi v mestu potrebne predmete, če noče zaostajati za bogatejšimi meščani. Prav tako je mogel dobiti le za denar tudi razne predmete, ki so jih v mesta pripeljali trgovci iz Italije ali iz zahodnejših delov Evrope. Plemstvo je sicer poskušalo v tem pogledu krotiti meščane z zakonskimi predpisi. Že načrt policijskega deželnega reda iz leta 1517, ki naj bi veljal tudi za notranjeavstrijske dežele, je natančno določal, kako se smejo oblačiti pripadniki raznih družbenih slojev, koliko okrasja smejo nositi, iz kakšnega blaga smejo biti napravljene njihove obleke, včasih celo, koliko sme takšno blago največ stati in koliko vatlov ga smejo porabiti za obleko! Tako naj bi bilo navadnim meščanom prepovedano nositi zlato, drago kamenje, žamet, škrlat, svilo, soboljevino, hermelinovo kožuhovino in kožuhe iz kože kun, rokodelcem pa je bila dovoljena le obleka iz blaga, ki pri tretji preprodaji ni bilo dražje kot en goldinar za vatel. Podobne odredbe so se pozneje v XVI. stoletju še večkrat ponavljale. Toda s tem, da so plemiči pridržali najlepšo obleko sebi, je še vedno niso imeli. Plemstvo si je sedaj še celo moralo pridobiti za »stanu primerno življenje« denar.

Zemljiški gospodje so sprva posegli pri tem po najpreprostejšem sredstvu: namesto dajatev v pridelkih so od podložnikov zahtevali plačevanje v denarju (gl. II. zvezek, str. 140—141). To pa je bilo dvorezno sredstvo. Podložnik je mogel dobiti denar le, če je svoje pridelke prodal na mestnem tržišču. Trgovina ga je pa zapeljala še dalje — v trgovino na dolge razdalje (gl. zgoraj, str. 10—14). Tako so bili v gospodarstvu povezani z mestnim življenjem, zemljiški gospod ni bil več edini, ki je vplival nanje.

Novi gospodarski razvoj je zlasti v zvezi s fužinarstvom po dolgih stoletjih ustvaril prvi širši sloj svobodnega prebivalstva v podeželju, ki ni živelo od poljedelstva in ni bilo zemljiškim gospodom podrejeno. V tesni zvezi z njimi so tudi kajzarji, ki so živeli v dobršni meri prav od drvarjenja in oglarjenja za fuži-

narska podjetja. Zato tudi ni slučajno, da se je uveljavila sredi XVI. stoletja težnja, da bi prišle gmajne pod deželnega kneza in s tem tudi na njih naseljeni kajžarji ne bi bili več podrejeni zemljiškemu gospodom. Tudi sicer so se pritoževali deželni stanovi, da mnogi podložniki zapuščajo svoje kmetije in si kupujejo vinograde v deželnoknežjih ali drugih vinskih goricah na Dolenjskem ter žive tu »prosto naseljeni«; preživljajo se ne le z vinogradništvom, marveč z raznovrstno obrtjo. Podobno so se drugi takšni begunci s svojih kmetij naselili kot gostači pri drugih kmetih in se preživljali zlasti s trgovino s platnom. Naposled so se zlasti mlajši samski ljudje hot gostači preživljali z dnino, tako da so graščaki kar težko prišli do svojih poslov. Očitno se je močno začela rušiti navezanost podložnika na njegovega zemljiškega gospoda.

To velja celo za tiste podložnike, ki so ostali na svojih kmetijah. Tudi utrjevanje njihove posestne pravice do kmetije z raznimi zakupi (gl. Zgodovina slovenskega naroda II. zvezek str. 142—143) je začelo spravljati graščakove pravice v nevarnost. Sicer si namreč ni mogoče razložiti, da so mogli v XV. stoletju kmetje najemati posojila na svoje zemljišče brez znanja zemljiškega gospoda. Zaradi zadolženosti podložnikov pri Židih je sicer res izdal deželni knez — najprej na Koroškem in Štajerskem — odločbo, da ne sme noben podložnik najeti pri Židu posojila, če mu tega ni dovolil njegov zemljiški gospod. Takšne določbe so uvajali nekateri gospodje tudi v pravnih napolitih za posamezne soseske ali gospodstva. Kljub temu pa se podložniki niso nehali zadolževati in štajerski deželni stanovi so se proti takšnemu židovskemu postopku še vedno pritoževali. Nazadnje je izdal Friderik III. leta 1478 ukaz, da imajo Židje le tri leta pravico terjati svoj denar in da morajo prijaviti vse svoje terjatve. Ob tem je nastal tudi popis zadolženosti podložniških zemljišč samostana Reun na Štajerskem, pri nas edinstven dokument te vrste (v letih 1488—1489). Samostan, ki se je bal, da bi mu prezadolženih posestev upniki ne odtujili, je dal popisati vse dolgove pri Židih, da bi se za dolžnike on sam pogajal z upniki o poravnavi. Spisek, ki navaja dolgove preko sto podložnikov, jasno kaže z ene strani širino podložniške zadolženosti, z druge strani pa večji del majhne vsote kažejo tudi, da zadolženost izvira iz gospodarske stiske in ne iz težnje po neprimerno visoki življenjski ravni. Prav to spričuje tudi dejstvo, da vrsta kmetov do štirideset let ni mogla vrniti dolga, ki je bil manjši, kakor je bil tedaj izkupiček za pitanega ogrskega vola!

Vstop podložnih kmetov v trgovino je torej očitno začel razbijati notranje vezi zemljiškega gospodstva. Tudi tu se je sicer poskušal plemič braniti z zakon-

Slika 13. Tri deklice v plemiški noši. Del podo-
be Obdarovanje sv. Miklavža. Goropeč nad
Ihanom. V Mestnem muzeju v Ljubljani

skimi odredbami. Z deželnimi ročini, ki so utrjevali pravice plemstva, so zavirali preseljevanje podložnikov z gospodstva na gospodstvo ali v mesta, zlasti pa krepili sodno oblast zemljiškega gospoda nad njegovimi podložniki (gl. II. zvezek, str. 199 do 200). Pa tudi pozneje so se ponavljale omejitve ali prepovedi izseljevanja kmetov z njihovih kmetij. Tako je bilo leta 1412 sploh zabranjeno, da bi smel kdorkoli sprejeti podložnike Vetrinjskega samostana na Koroškem, če nimajo »dopusta« s strani samostana. Leta 1445 je Friderik III. na Štajerskem podaljšal čas, do katerega so mogli zemljiški gospodje izterjati od trgov ali mest pobeglega podložnika, na dve leti, na Koroškem pa je leta 1472 beg kmetov v mesta in trge začasno sploh prepovedal.

Toda vse to fevdalcev ni rešilo iz njihove denarne stiske. V stalne denarne vsote preračunane starejše dajatve so postajale sčasoma celo vedno manj vredne, ker je vrednost denarja padala. Pri tem pa je začelo denarno gospodarstvo vplivati celo na sestavo razreda fevdalcev. Z zlomom viteške vojske (gl. spodaj, str. 49) so jo začele nadomeščati najemniške čete, ki jih je bilo treba plačati. Fevd v nekdanjem smislu — to je kot nagrada plemiču kot nekakšnemu poklicnemu vojaku za njegovo vojaško službo — je s tem izgubil svoj gospodarski temelj. Vladar je poskušal poslej — podobno kot zemljiški gospod — iz svojih gospodstev iztisniti čim več denarja. Zato je večino svoje deželnoknežje posesti že v XV. stoletju začel dajati v zastavo za denarna posojila, in to ne le fevdalcem, marveč tudi bogatim meščanskim upnikom. Poslej torej ni bilo dovolj, če je zemljiški gospod iztisnil iz podložnikov takšnih zastavljenih gospodsk le tisti denar, ki mu je bil potreben za »stanu primerno življenje«, marveč si je hotel povrniti tudi denar, ki ga je plačal deželnemu knezu.

Če se je hotelo plemstvo rešiti gospodarskih težav, v katere je z vsem tem prihajalo zemljiško gospodstvo, mu je ostala odprta le ena pot. Tudi zemljiško gospodstvo se je moralo povezati z mestnim trgom in podeželsko trgovino. Povečati je moralo svojo trgovino s poljedelskimi proizvodi, bodisi neposredno s posegom samega plemstva v trgovino, bodisi posredno s pomočjo podložniške trgovine. Proti temu cilju so v resnici namerjeni vsi naporji plemstva, da bi preuredilo zemljiška gospodstva in povečalo njihov donos. Utrjevanje politične oblasti v deželi s pomočjo deželnih stanov (gl. II. zvezek, str. 200) in krepitev oblasti nad podložniki sta gradila le temelje, ki naj bi omogočili zemljiškim gospodom večje koristi od njihovih podložnikov.

Vse breme za to preureditev zemljiških gospodstev je namreč konec koncev padlo na podložnike. Z redkimi izjemami zemljiških gospodov, ki so posegli tudi v rudarstvo in fužinarstvo, je bil namreč knez v bistvu edini ali pa vsaj poglaviti vir graščakovih dohodkov. Plemiči so si pomagali predvsem na dva načina, ki naj bi jima zagotovila večje dohodke. Ponekod so zasegali kmetije ali pa dele srenjskega zemljišča ter jih začeli obdelovati v svojo korist; seveda so morali ta zemljišča v resnici zanje obdelovati njihovi podložniki ob tlaki, ki so jo zaradi tega v XV. stoletju spet povečali. Drugod so pa kar naravnost povečevali dajatve, ki so jim jih morali oddajati podložniki, zahtevali so spet plačevanje dajatev v pridelkih in uveljavljali stare dajatve, ki so že davno prišle iz navade. Pri tem so se opirali na svoje pravice do »neizmerjene« tlake, ki v urbarjih ni bila omejena; podložnikom, ki so delali na tlaki, niso več dajali hrane, kakor je bilo prej ponekod v navadi; uveljavljali so zlasti težke dajatve ob podložnikovi smrti in zamenjavi gospodarja na kmetiji (zlasti dajatev »posmrtninskega vola«). Večali

so mere, v katerih so jim podložniki dajatve morali plačevati, pa tudi sodne globe so zviševali.

Pritisak na podložnika je bil spričo tega vse močnejši. Najizraziteje se je uveljavljal prav na zastavnih gosposkah, ker so se upniki deželnega kneza hoteli s posestjo zastavnih gosposk čim bolj okoristiti. Morda je nanje vplivalo dejstvo, kako je rimsko pravo presojalo in vrednotilo sužnje, ki so bili po njegovih določbah povsem brezpravni. Vsekakor se prav okrog leta 1500 dokončno uveljavi za vse podeželske prebivalce na zemljiških gospostvih namesto prejšnjih različnih imen novo, skupno ime »podložnik« (Unterthane).

Prav takšno gledanje razlaga dejstvo, da se zemljiški gospodje celo pri svoji zabavi (lovu in ribolovu) mnogokrat kar nič niso brigali za škodo, ki so jo ob njej povzročali na njivah. V XV. stoletju se je odnos fevdalca do kmeta celo tako daleč zaostрил, da je pesem »pouk plemiča« iz tega časa plemstvo kar naravnost pozivala k ropanju kmeta. Poročila o klativitezih na Ptujskem polju iz konca XV. stoletja kažejo, da tudi pri nas takšni nauki niso ostali brez odmeva.

*

d) *Nova kmečka bremena. Kmečke pritožbe in zahteve.* — Številne kmečke pritožbe in drugi podatki kažejo, kako se je v zvezi s preurejanjem zemljiškega gospostva podložnikovo breme postopno večalo na najrazličnejše načine. Novi uradniki, ki si jih je oskrbel zemljiški gospod za vodstvo gospodarstva, so povzročili s svojimi potrebami tudi nove dajatve. Tako so se že leta 1381 pritožili podložniki s salzburškega gospostva v Posavju (okrog Sevnice in Brežic), da glavar uporablja gozd za pašo svojih svinj, da grajski grof (to je poveljnik grajske straže) jezdi po vasih in tam pri kmetih prenočuje, da zahteva podložnikom pripadajoče njive in travnike, da se vtika v vinogorske zadeve in v sodstvo ter da pobira od podložnikov denarno dajatev za seno (za konje!), pa tudi proti oskrbniku, da jih obremenjuje (z novimi dajatvami). Salzburški nadškof je spričo te pritožbe natanko odredil pravice grajskih uradnikov na svojem gospostvu. Podobne določbe so bile potrebne tudi drugod, pa vendar niso varovale podložnikov, da jih ne bi novi grajski uradniki izžemali v svojo korist.

Tudi patrimonialno sodišče zemljiškega gospoda ni bilo kos svojim nalogam, marveč je pomenilo v prvi vrsti le vir denarnih dohodkov. Tako so se že okrog leta 1400 pritoževali stiški podložniki, da jim nalaga opat prehude denarne kazni. Kreyg, upravitelj blejskega gospostva briksenških škofov, je zaprl okrog leta 1500 celo cesarjevega oskrbnika iz Radovljice in zaplenil nekemu podložniku radovljiškega gospostva par krav, nasprotno pa ni hotel — tako so se pritoževali Zabrezničani — uvesti preiskave o sporu za gozd in planino med zabrezniško in žirovniško sosesko ter rešiti tega spora. Celotna fevdalne deželne oblasti so morale večkrat ugotoviti krivičnost teh sodišč. Tako je poročal koroški deželni upravitelj Vid Welzer leta 1497 cesarju Maksimilijanu, da je imel nek zemljiški gospod dolgo po nedolžnem zaprta nekega kmeta in nekega dninarja ter da je temu posestniku poleg tega po krivici odvzel njegovo kmetijo in jo podelil drugemu. Podložniku ta sodišča očitno niso dajala nikakršnega pravnega varstva. Celotno obratno. Tudi imetniki deželskosodnih pravic so jih poskušali uporabljati le za povečanje svojih dohodkov. V njihovih rokah je bila namreč tudi gospodarsko-policijska oblast na ozemlju njihovega deželsko-sodnega okraja. Tako so mogli prepovedovati kmetiskim podložnikom, da bi prodajali drobnico (zlasti koštrune) izven okoliša deželskega sodišča, celo da bi jih prinašali svojim zemljiškim gospodom. Silili so jih, naj prodajajo živino in pridelke po nizki ceni njim samim, s čimer so si omogočili dobičkonosno

Sl. 14. Ženska v ljudski noši XV. stoletja. Del freske iz Mač nad Preddvorom na Gorenjskem (leta 1467). Po kopiji v Mestnem muzeju v Ljubljani

trgovino. Tak postopek je povzročil v začetku XVI. stoletja hude pritožbe proti njim.

Na najrazličnejše načine so večali zemljiški gospodje stare podložniške dajatve. Kako široko je segla ta zloraba, kažejo najbolj jasno določbe deželnega kneza in drugih večjih fevdalcev v listinah ob podeljevanju zastavnih gosposk, da imetniki teh gosposk ne smejo obteževati podložnikov preko določb »stare pravde«. Vse to pa seveda ni nič pomagalo. Cela vrsta kmečkih pritožb z vseh delov slovenskega ozemlja to povsem jasno dokazuje. Za stališče graščakov v tem pogledu je značilna izjava blejskega upravitelja Kreyga, ki je odgovoril na takšne pritožbe: »Zakaj ne bi užival svoje zemlje po svoji volji in naložil dajatev po svoji potrebi?« Friderik III. je leta 1478 v svojih pismih imetnikom cesarskih zastavnih gosposk, oskrbnikom, sodnikom in drugemu plemstvu na Kranjskem ugotovil, da proti pravici stiskajo podložnike ter s tem povzročajo škodo na posestvih, ker podložniki beže drugam in se na teh gospodstvih širi opustelost. Prav puste kmetije pa so pomenile za podložnike novo breme. Zemljiški gospodje namerč niso hoteli pripustiti, da bi se jim zaradi naraščanja opustelosti zmanjšali dohodki. Zato so te dajatve često razdelili med druge podložnike ali pa so jih naložili soseski kot celoti.

Prav tako pripovedujejo viri, kako se je večala tlaka ali pa z njenim odkupom povezane dajatve. Dajatev za odkup tlake v Sevnici se je leta 1448 poštestorila, obenem pa je urbar nalagal podložnikom kot novo dolžnost neizmerjeno plužno tlako za oskrbnika tega salzburškega urada. Na gospodstvu Rožek na Gorenjskem se je povečala tlaka v XVI. stoletju na sto dni v šest mesecih in zaradi tega so podložniki začeli bežati v sosedno smledniško gospodstvo. Včasih so poskušali plemiči dobiti za takšno povečanje tlake — zlasti z opravi, ki so segali v trgovino — tudi dovoljenje deželnega kneza. Tako je hotel uveljaviti Oberčan na gospodstvu Svibno novo tlako v zvezi s tovorjenjem soli v deželo. Če se podložniki niso hoteli pokoriti v tem pogledu danim ukazom, so jim gospodje s pomočjo svojega patrimonialnega sodišča nalagali hude kazni. Kako splošen pojav je bilo ta povečanje podložniške tlake, kaže poleg številnih posameznih pritožb zlasti izjava kranjskih deželnih stanov neposredno po slovenskem kmečkem uporu leta 1515. Trdili so, da je »nova tlaka«, zaradi katere so se pritoževali podložniki cesarjevi preiskovalni komisiji o vzrokih upora, stara že 40 do 60 let in da so si spričo tega po deželnem pravu pravico do nje že priposestvovali.

Zemljiški gospodje so nalagali nove dajatve tudi na njive, ki si so jih kmetje nanovo izkrčili v gozdu. Včasih pa so gospodje laze kar zasegli ter jih oddajali v posest drugemu podložniku, ki so mu mogli odrediti višino dajatev po lastni

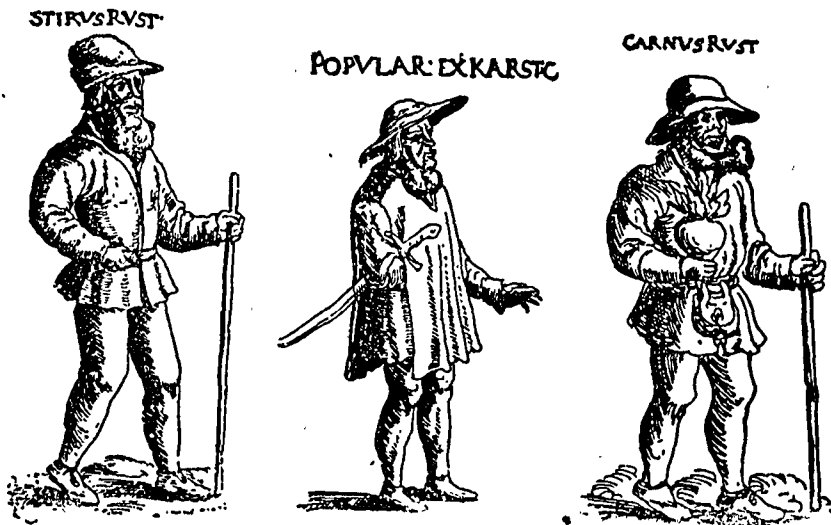
volji. Spričo dejstva, da je število podeželskega prebivalstva naraščalo in da zemlje zato ni bilo več dovolj, gospodje pač niso bili v zadregi pri oddajanju svojega zemljišča. Razne olajšave iz obdobja kolonizacije so zato seveda hitro izginjale. Pri takšnem postopanju se je gospod skliceval na svojo lastninsko pravico, ki je veljala tudi za srenjska zemljišča. Po veljavnem deželnem pravu so se namreč krčenja v resnici smela vršiti le z gospodovim dovoljenjem. Seveda pa podložniki često na to niso gledali. Pri tem jih je še posebej vzpodbujal vzgled fužinarjev; odkar je namreč deželni knez proglasil gozdove, potrebne za pridobivanje oglja, za »komorno posest«, se fužinarji niso kar nič brigali za gospostva, ki so jim ti gozdovi prej delno pripadali. Marsikje je prišlo zaradi tega do spora tudi med fužinarji in kmeti. Fužinarji so namreč branili kmetom pašo na njihovih starih planinah, češ da živina uničuje mlado drevje. Podložniki pa so trpeli mnogo tudi ob spopadih med raznimi plemiči. Vsak se je namreč znesel nad svojim nasprotnikom najlaže tako, da je zasegel del premoženja njegovih podložnikov.

Zlasti so tlačile podložnike dajatve ob smrti starega in nastopu novega gospodarja. Zahteva, da morajo oddati najboljši rep iz hleva, prej že skoraj opuščena, se je začela spričo dviga; trgovine z živino vse bolj širiti, čeprav tudi sedaj ni povsod prodrila. Zato pa se je zgodilo, kakor kažejo kmečke pritožbe ob slovenskem kmečkem uporuh leta 1515, da je dal zemljiški gospod hišo umrlega skoraj popolnoma izprazniti, včasih pa je svojevoljno povečal posmrtninsko dajatev na dva repa in vedno večji znesek v denarju; zgodilo se je, da je ob takšni priložnosti zaplenil tudi ugodno pogodbo o dednem pravu do kmetije. Na Koroškem je veljala celo določba, da je smel gospod prosto razpolagati s kmetijo in jo podeliti komurkoli, če se ob smrti prejšnjega gospodarja ni mogel pogoditi s pokojnikovimi otroki. Tudi dajatve ob selitvi na drugo gospostvo so se večale. Ponekod je moral oddati kmet, ki je zapustil gospostvo z dovoljenjem zemljiškega gospoda, kar dve tretjini svojega premoženja gospostvu.

K posmrtninskim dajatvam je treba prišteti seveda še terjatve župnika za pogreb. Po pritožbah deželnih stanov iz leta 1518 so zahtevali za pokop vola, kravo ali denar. Če pokojnik — čeprav ne po lastni krivdi — pred smrtjo ni prejel zakramentov, ali pa če je šlo za pogreb mrtvorjenega otroka, so morali njihovi svojci plačati še posebno globo, sicer jim je župnik odrekel cerkveni pogreb. Poleg tega so poskušali duhovniki ob zadnji spovedi pogosto zagotoviti cerkvi del pokojnikove zupuščine.

Tudi ob nastopu novega gospodarja so morali dajati zelo različne dajatve. Ponekod je bila sploh izrečno zabranjena dajatev ob nastopu novega gospodarja, drugod pa je bila majhna in je pripadala županu, spet drugod pa pričajo pritožbe o velikih nerednostih, ki so šle tako daleč, da so gospodje kmetijo včasih kar zasegli in jo pridružili zemljišču, ki so ga obdelovali sami, ali pa izsilili ob tej priložnosti novo pogodbo s povečanimi dajatvami. Po pravnih določbah je bilo sicer zabranjeno razlastiti podložnika brez pravnega postopka in če je v redu plačeval dolžne dajatve in opravljaj služnosti. Pa vendar se je dogajalo tudi to. Kako brez moči je bil podložnik proti poskusom zemljiških gospodov, da si na takšen način iztiskajo iz njega nove dohodke, kaže najlepše primer krojača Jurija iz Primskovega pri Kranju. Jurij Egkh, posestnik graščine Brdo, mu je podelil kmetijo po »svobodnem«³ zakupu, ki ga je mogel vsak čas odpovedati. Krojač mu je dal za likof en funt in 24. penozov ter četrtinko vina. Čez leto dni je hotel Egkh kmetijo že zaseči in je s tem izsilil od krojača tovor vina in 40 šilingov. To se je ponovilo še trikrat (tretjič je moral dati krojač, da bi ohranil kmetijo, dva vatla platna, 12 šilingov in četrt vina, četrtič in petič pa po 12 šilingov in četrt vina; poleg tega

je seveda še redno plačeval svoj letni činž po en funt in 24 penezov, po en funt drugih dajatev ter vse druge »pravde«). Odpoved »svobodnega« zakupa je torej rabila gospodu kar za uveljavljanje novih stalnih dajatev! Pa še kljub temu krojač ni vedel, koliko časa bo smel ostati v resnici na kmetiji in se je zato obrnil do cesarja. Prosil ga je, naj mu da pismo, da bo smel ostati na kmetiji do svoje smrti in mu obljubljal, da jo bo zato dobro oskrboval. Tudi povečanje lastnega poljedelskega obrata zemljiških gospodov s tem, da so pridruževali k njemu nekdanje kmetije, ni bilo tako izjemno. Tudi v tem pogledu so namreč kranjski deželni sta-

Slika 15. Stajerski kmet, Kraševce, kranjski kmet. W. Lazius Typi chorographici Austriae, 1561

novi leta 1515 izrečno branili svojo pravico, da sme plemič s kmetijo ob podložnikovi smrti prosto razpolagati. Prav ta razvoj dokazujeje tudi nekateri podatki v urbarjih.

Pri uporabi srenjskega zemljišča sta se spopadli dve različni težnji. Kmetje so hoteli samoupravo srenjskega zemljišča marsikje spremeniti v popolno last in so gospodu kratili vsakršno pravico do njega. Prav gmajne so tisto zemljišče, kjer so si začeli postavljati svoje koč kajzarji. Prav tako pa se je poskušal okoristiti s tem zemljiščem tudi gospod. Včasih je samo dovajal vanj poleg starih koristnikov še nove, včasih pa ga je starim sploh povsem odtegnil. Pa tudi nove kmetije, ki jih je dovolil izkrciti na njem, so povzročale soseski lahko velike težave pri paši. Ker je bilo prav pomanjkanje paše zaradi napredovanja kolonizacije v tem času eno med najvažnejšimi vprašanji vaškega gospodarstva, (gl. II. zvezek, str. 118 do 119), so lahko razumljivi hudi spori, ki so jih zbudili takšni postopki.

Podobno so gospodje nalagali tudi nove dajatve za pašo in za uporabo lesa iz gozdov. Tudi tu so se vneli ostri spori, tem bolj ker so tudi gozd želeli podložniki izkoriščati sami, podobno kakor so to delali fužinarji. Prav oglašjenje v zvezi z razvojem fužin pa je v XVI. stoletju povzročilo skrb, da bo lesa — edine kurjave, ki jo je tedaj človek poznal — zmanjkalo. Vse to je izzvalo seveda še odločnejši poseg tako zemljiških gospodov kakor tudi deželnega kneza v gozdno gospodarstvo. Začeli so izdajati gozdne rede za manjše okoliše, pa tudi za cele

dežele. Čeprav je to zlasti v okolici fužinarskih krajev koristilo tudi kmetom, so gledali v novih omejitvah kršenje »stare pravde«.

Podoben je bil tudi položaj glede lova in ribolova. Ponekod so podložniki res imeli že prej nekatere omejene lovske pravice. Na splošno pa je bila lovska in ribolovna pravica (zlasti na plemenito divjačino) pridržana deželnemu knezu ali zemljiškemu gospodu. Tako se pri kmetih kakor pri zemljiških gospodih okrog leta 1500 kaže težnja, da uveljavijo pravice, ki so jih drugod imeli njihovi vrstniki. K temu se je pritaknil še deželni knez, ki je prav tedaj povsod uveljavljal svoje deželnoknežje pravice, tudi v lovu. Tako je v spor okrog lova v Bohinju posegel sam cesar Maksimilijan in zahteval, da naj blejski upravitelj Kreyg odpravi pravice, ki so jih Bohinjci prej uživali. Prav Maksimilijanova strogost glede lova pa je povzročila znatno pomnožitev divjadi, ki je začela delati marskje škodo na polju. Celó deželni stanovi so se spričo tega večkrat pritoževali. Škoda je bila toliko večja, ker so cesarjevi lovski hlapci ponekod celo prepovedali kmetom postavljati ograje na polju.

Podoben spor med plemstvom in podložniki je povzročil tudi denar, čigar vrednost je padala. Ker denarni nadomestek za žitno »pravdo« in druge dajatve, določen pred sto in več leti, ni več ustrežal vrednosti žita in drugih pridelkov, ki jih je podložnik prvotno odraštoval, si je gospod pač poskušal pomagati na razne načine. Ponekod je preprosto povečal svoje zahteve v denarju, drugod pa zahteval spet plačevanje dajatev v pridelkih. Toda v obeh primerih je naletel na odgovor, da krši »staro pravdo«.

*

e) *Pojav opustelosti podeželja.* — Z ene strani nove možnosti preživljanja, zvezane z novim gospodarskim razvojem, z druge strani pa vsa našeta nová bremená, ki so stiskala kmeta, so pospeševala kmetov beg z grude. Število opustelih kmetij je na Slovenskem v XV. stoletju marsikje silovito naraslo. V salzburškem Posavju okrog Brežic je bilo v začetku XIV. stoletja pustih do 70% kmetij; pa tudi v okolici Ptuja so dosegle puste kmetije tedaj že okrog 15%. V XV. stoletju se je položaj še močno poslabšal. Tako je bilo v zadnjih letih XV. stoletja v ptuj-skem gospostvu okrog 30%, v ormoškem okrog 45%, v gospostvih Devin, Senožeče, Prem, Postojna in Vipava okrog 30%, v začetku XVI. stoletja pa v Posavju okrog Sevnice okoli 50% opustelih kmetij in kajž. Tudi urbarji za okolico Slovenjega Gradca kažejo v drugi polovici XV. stoletja postopno večanje števila opustelih kmetij. Zlasti Kras, Notranjska, Dolenjska, Bela Krajina in Spodnja Štajerska so občutili to nazadovanje vaškega prebivalstva.

Delno sicer pojasnujejo naraščanje opustelosti podeželja prirodne katastrofe (zlasti velike poplave, pogostne v XIV. stoletju) in notranji boji ter vojne z zunanjimi sovražniki, zlasti pa turški vpadi ter v nekaterih okoliših tudi pustošenje plemiške vojske ob kmečkih uporih. Vsega pa s tem ni mogoče razložiti. Prirodne katastrofe lahko razložé opustelost manjšega okoliša, ki je v kratkem izginila, ne morejo pa povedati, zakaj so kmetije vsaj delno ostale puste tudi pozneje in zakaj mnogo krajev, ki so v XV. stoletju opusteli, pozneje sploh ni bilo več. Vojni dogodki lahko razložé silovit vzpon opustelosti v zadnjih desetletjih XV. stoletja, ne morejo pa povedati, zakaj opustelost podeželja postopno raste že od začetka XV. stoletja in zakaj urbar za posestva škofije Krke na Spodnjem Štajerskem že leta 1404 razlaga puste kmetije s tem, da »se razrašča gozd«.

Srednjeveška kolonizacija je šla v nekaterih okoliših predaleč. Gospodje so naseljevali kmete na boljšem in slabšem zemljišču. Slabše zemljišče se je v tem času,

ko so zemljo nasploh slabo gnojili, njenega izboljševanja z umetnimi gnojili pa niso poznali, hitro izčrpavalo. Kmetije na njem so bile slabe in kmetovo življenje zaradi slabega pridelka še težje kakor sicer. Le to lahko razloži, da je mogla poplava pokončati v kakšnem okolišu naenkrat kar do 70% kmetij — kmetje so se pač odselili s kmetij v okolišu, ki za poljedelstvo ni bil primeren, in zemljišče je znova zaraščal gozd. Prav takšne posledice je marsikje izzvalo tudi poslabšanje denarne vrednosti in sorazmerno nižanje cen poljedelskih pridelkov v primeri z obrtniškimi. Kjer se je mogel kmet udeležiti tudi prehodne trgovine — kakor na Kranjskem — se je to manj občutilo. Tam, kjer je meščanstvo v borbi za svoje pravice močnejše uspelo in tako prisililo kmete k spoštovanju cen, določenih za mestna tržišča, se je pa s tem gospodarskim razvojem znižal denarni donos kmetije. Ni slučajno, da so se kmetje umikali s kmetij v vinograde. Vino je namreč obdržalo sorazmerno višje cene kakor žito. Zato je tudi opustelost v ravninskih in nevinorodnih predelih hitreje in bolj napredovala, kakor v gričevnatih z vinskimi goricami. Vzroki trajnejše opustelosti so bili brez dvoma povezani s takšnimi gospodarskimi pojavi. Vzroki začasne prav hude opustelosti v posameznih okoliših pa so bili seveda v vojnih pustošenjih. Med najbolj opustele predele spadajo ob koncu XV. stoletja pokrajine, po katerih so pogosto plenili Turki — predvsem v bližini njihovih običajnih vdornih poti — na Štajerskem pa ozemlje severno od Slovenskih Konjic, ki so ga močno opustošili notranji boji, zlasti med Friderikom III. in plemiško zvezo pod vodstvom Andreja Baumkircherja.

Delno pa je sodelovala pri porastu števila pustih kmetij v drugi polovici XV. stoletja tudi začasno spremenjena politika deželnega kneza glede na naseljevanje podložnikov v mesta. Vtem ko je prej veljalo pravilo, da zemljiški gospod še eno leto potem, ko mu je podložnik pobegnil v mesto, more zahtevati njegovo vrnitev na kmetijo, se je to v sedemdesetih letih XV. stoletja spremenilo. Friderik III. je to določbo začasno razveljavil. Zaradi izumiranja mestnega prebivalstva — pri Slovenjem Gradcu in Celju se izrečno tako zatrjuje — je namreč tedaj slabila mestna obrambna moč. V času turških napadov je bilo to izredno važno. Prav zaradi večje varnosti in boljše obrambe mesta je Friderik III. že leta 1476 dovolil Ljubljani, da ji ni treba povrniti nobenega podložnika, ki bi se hotel stalno naseliti v mestu. Podobne pravice so dobila tudi mesta Slovenska Bistrica, Radgona, Novo mesto, Višnja gora, Kamnik, Radovljica in morda tudi Kranj. Le bega z deželnoknežjih posestev ni dopuščal.

Ta beg s kmetov je seveda vznemirjal plemstvo, saj je bil povsem v nasprotju s pravicami deželnega plemstva. Leta 1518 so se zaradi njega cesarju še posebej pritoževali. Vendar pa jih je Maksimilijan zavrnil, češ da naj s podložniki bolje ravnajo, da ne bodo imeli vzroka za beg.

Že od sedemdesetih let XV. stoletja pa so si gospodje pri vnovični naselitvi opustelih kmetij pomagali z begunci, ki zo z vzhoda pribežali pred Turki. Največ se jih je naselilo v predelih blizu vzhodne deželne meje — v Beli Krajini, ob dolenski Krki, na Ptujskem polju, okrog Ljutomera in v Istri. Toda že okrog leta 1500 so se razširili prebivalci s priimki »Hrovat«, »Hrovatin«, »Bezjak«, »Vlah«, »Skok«, »Turk« in podobno preko okolice Postojne in Tržaškega Krasa vse na Goriško in do meje Furlanije. Največ se jih je tu naselilo okrog Prema in Pivke. Ta prvi val beguncev pred Turki se je hitro oprijel poljedelstva in se niti gospodarsko niti družbeno še ni tako razlikoval od starega slovenskega prebivalstva, kakor drugi, mnogo močnejši val v tretjem in četrtem desetletju XVI. stoletja.

4. Notranji in zunanji boji v drugi polovici XV. stoletja ter njihove posledice

Težave, ki jih je prinašal novi gospodarski razvoj, pa so bile še večje zaradi tega, ker so jih vnanji dogodki še povečevali. V drugi polovici XV. stoletja je bil tedanji vladar slovenskih dežel Friderik III. skoraj neprestano zapleten v različne vojne. Prenekatero med njimi so neposredno zadele tudi prav slovenske dežele.

Sredi XV. stoletja so bili Habsburžani še daleč od svoje poznejše moči. Kot dedne fevde nemške države so imeli šest alpskih dežel (Kranjsko, Koroško, Štajersko, Zgornjo in Spodnjo Avstrijo in Tirolsko) ter tako imenovane »prednje dežele« na Švabskem in v Alzaciji. Pa še ta posest je bila razdeljena med več članov dinastije. Zadnji potomec albertinske veje (gl. II. zvezek, str. 207), mladoletni Ladislav Posmrtnik, je po imenu vladal v obeh Avstrijah, obenem pa še kot izvoljeni kralj tudi na Češkem (1440—1457) in na Ogrskem 1444—1457). V resnici so seveda povsod vladali namesto njega namestniki — v Avstriji Ulrik Celjski, na Ogrskem Jan Hunjadi in na Češkem Jurij Poděbradsky. Dežele leopoldinske veje pa so bile razdeljene med Friderika III. (Notranja Avstrija), ki je bil tudi nemški kralj oziroma cesar (od leta 1440 oz. 1452—1493), njegovega brata Albrehta (prednje dežele) in njunega bratranca Sigismunda (Tirolska, pozneje tudi »prednje dežele«).

Še preden so Celjski grofje izumrli (gl. II. zvezek, str. 212), se je Friderik večkrat zapletel v razne boje okrog varuštv nad mladoletnim Ladislavom. Smrt zadnjega Celjana Ulrika II. (leta 1456) pa je prenesla te boje tudi na slovenska tla. Friderik je takoj porabil ugodno priložnost, da si pridobi obsežno celjsko dediščino, ki se je leta 1436 povsem ločila od habsburških dežel. Skliceval se je na svoje pravice, ki so mu šle kot deželnemu knezu, pa tudi na pogodbo o medsebojnem dedovanju ki jo je sklenil s Celjani leta 1443. Toda poleg vdove zadnjega Celjana, Katarine Branković, so se potegovali za dediščino še drugi tekmeči — ogrski kralj Ladislav, goriški grof, Frankopani, razen teh pa še več manj pomembnih. Že spomladi leta 1457 se je posrečilo Frideriku III., ki je sam prišel z vojsko v Savinjsko dolino, zavzeti velik del celjske dediščine. Sprva mu je pomagal tudi Čeh Jan Vitovec — prejšnji celjski poveljnik najemnikov in Ulrikov namestnik v banski časti v Slavoniji. Toda ta je hitro prešel na stran ogrskega kralja Ladislava in začel s svojimi četami pritiskati na cesarja, ki bi ga v Celju celo skoraj ujel. Vse leto 1457 je potekalo v hudih bojih okrog glavnih posestev Celjanov — na Koroškem okrog Strmca, na Štajerskem okrog Celja in na Kranjskem okrog Radovljice. Smrt kralja Ladislava novembra 1457 pa je pomagala k hitremu razpletu te borbe. Friderik se je že v decembru 1457 pogodil z vdovo Katarino, pozneje pa tudi z Vitovcem, ki mu je celo pomagal proti Goriškim. Tako so se vrnila vsa nekdanja posestva Celjskih v roke Habsburžana Friderika kot notranjeavstrijskega deželnega kneza (do leta 1460).

Smrt ogrskega kralja pa je sprožila nove boje. Čehi in Ogrji so si izvolili za kralje domačine, Čehi Jurija Poděbradskega, Ogrji Hunjadijevega sina Matijo Korvina, ki so ga Slovenci ohranili v pesmi in pripovedki v spominu kot »kralja Matjaža«. Friderik III. si je z vojskami poskušal znova zagotoviti gospostvo nad Ogrsko, ki ga je habsburška dinastija z Ladislavovo smrtjo izgubila. Toda ovirala so ga nasprotja z lastnim bratom Albrehtom zaradi dedovanja obeh Avstrij. Sprva se je Albreht sicer zadovoljil z Zgornjo Avstrijo, toda leta 1461 se je zvezal z Matijo Korvinom in začel vojno. Friderika so leta 1462 oblegali v njegovem gradu na Dunaju. Sodelovali so celo spodnjeavstrijski deželni stanovi in Dunajčani. Le notranjeavstrijske čete, požrtvovalnost Andreja Baumkircherja ter pomoč češkega kralja so ga rešili iz stiske. Boji pa so se nadaljevali, dokler ni konec leta 1463

Albreht brez potomcev umrl in je padla njegova dediščina v Friderikove roke. Že nekaj mesecev pred tem se je Friderik pomiril tudi z Matijo Korvinom in si v posebni pogodbi zagotovil leta 1464 pravico, da bodo Habsburžani dedovali na Ogrskem za Hunjadijevci, če bi Matija umrl brez dediča.

Med temi boji so slovenske dežele, zlasti pa Štajersko, večkrat prizadele najemniške čete, ki so vdirale vanje in plenile po njih. Leta 1463 pa je prišlo tudi do vojne med Benetkami in Trstom zaradi težnje Tržačanov, da bi speljali trgovino med habsburškimi deželami in Benetkami preko svojega mesta. Ker je zaradi tega trpel Koper, je prišlo do vojne, v kateri Friderik Trsta ni podprl z vojsko. Trst je moral v tej značilni fevdalni vojni celo sam skleniti z Benetkami poniževalen mir. Odreči se je moral Mokovemu in Sočerbu, dvema svojima postojankama pred samim tržaškim mestnim ozemljem, ki ju je kratko pred tem pridobil, da bi zavaroval svojo trgovino z zaledjem. Ta neugodni mir je v naslednjih letih v mestu okrepljen naklonjeno stranko, tako da je moral Friderik III. leta 1467 poseči vmes. V mesto je poslal svoje čete in Trst je moral poleg starega »glavarja« sprejeti še deželnoknežjega namestnika (vikarja) ter se odreči svoji avtonomiji. Upor »avtonomistov« pod vodstvom Bonoma je bil hitro zaduščen, vendar je pozneje Friderik sam deželnoknežjo oblast nekoliko omilil.

Najhujše pa je šele prišlo. Friderik III., ki je s svojo široko politiko hitro porabil vse dohodke sorazmerno revnih in ne preobsežnih dežel, je voditeljem najemniških čet ostal mnogokrat dolžan njihovo plačo. Po fevdalnem pravu je imel vsak plemič v takšnem primeru pravico tožiti vsakogar — tudi svojega fevdnega gospoda ali kralja — in če ni pomagalo tudi to, napovedati mu vojno in si na njegovih posestvih sam poiskati plačilo. Do takšnih notranjih vojn je prišlo sedaj na Štajerskem. Že leta 1467 je prišlo do prve zveze plemstva proti deželnemu knezu. Leta 1469 pa se je postavil na čelo nezadovoljnega plemstva Andrej Baumkircher, izkušeni poveljnik najemniških čet, ki mu je cesar dolgoval večje vsote denarja. Ko je bil Friderik v Rimu, mu je napovedal »vojno«. Hitro je zasedel razna mesta in trge na obeh straneh nemško-slovenske narodnostne meje na Štajerskem — južno od nje Maribor, Slovensko Bistrico in Konjice. Tudi cesar je poslal proti njemu najemniške čete. Najemniki obeh vojsk so strahovito gospodarili in uničevali polja, vinograde ter plenili živino. Opustelost podeželja je strahovito narasla. Naposled se je moral cesar pod pritiskom notranjeavstrijskih stanov leta 1470 z Baumkircherjem pogoditi in pristati na plačilo odškodnine 14.000 goldinarjev. Poseben težak davek naj bi pomagal cesarju do tega denarja. Ko pa so se začele širiti govorice, da snuje nevarni najemniški poveljnik nov upor, ga je dal cesar v Gradcu prijati in usmrtiti (leta 1471).

Prav ob razpisu davka, ki naj bi pomagal Frideriku izplačati Baumkircherja, pa je prišlo nezadovoljstvo s Friderikovo vlado jasno do izraza. Po vseh notranjeavstrijskih deželah se je širilo pismo nekega meniha, ki je Frideriku ostro očitalo njegovo gospodarsko politiko. To je bil čas, v katerem je bil tudi denar v Friderikovih deželah povsem brez vrednosti: »Vstani iz spanja, v katerem tako dolgo ležiš! Ne ti, ne tvoji knezi, svetovalci, prelati in plemiči niste doslej ničesar napravili; le navadni kmetje so pretehtavali leta 1469 pri Knittfeldu bolečine ubogih Štajercev, ki odhajajo od tebe brez tolažbe in sveta... Uveril bi nas rad, da je vojna z Baumkircherjem tako zmanjšala Tvoja sredstva, da moraš strašiti duhovščino z davki, jemati cerkveno premoženje in si od meščanov izposojati denar, ki ga nikdar ne boš vrnil. Kmetom rubiš njihov denar, ki je znoj in kri njihova, njihovih žena in otrok, njihovo trdo delo in hrana. Kajpak praviš, zato sem najel najemnike. Molči s tako zvito tožbo, kajti najemniki so zveste deželane oropali življenja in premoženja. Mar misliš, da so ljudje brez vsake pameti? Povej, kje je

Zemljevid št. II.

Sirjenje turške države v Evropi

Pomen znakov: 1. Meja turških osvojitvev do bitke pri Kosovem (1389). — 2. Meja turških osvojitvev do smrti Sulejmana Veličastnega (1566). — 3. Meja poznejših osvojitvev do obleganja Dunaja leta 1683. — 4. Notranje meje med posameznimi večjimi okoliši, ki so hkrati prišli v turško oblast. — 5. Cas, v katerem se je turška oblast razširila na posamezne večje okoliše. — 6. Letnice nekaterih pomembnejših bitk. — 7. Glavne smeri turškega prodiranja v Evropo. — 8. Smeri manjših napadov in osvajanj po padcu Bosne. — 9. Slovensko narodnostno ozemlje

Sl. 16. Janičar (po sliki iz XVII. stoletja na gradu Grillenberg)

mestu Kranjske — Metliki v Beli krajini — na manj kakor sto kilometrov! V prvih letih po osvoboditvi Bosne se približevanje novega sovražnika še ni poznalo, ker so bili Turki zaposleni z vojno proti Matiji Korvinu v severni Bosni in z Jurijem Skenderbegom okrog Skadrskega jezera.

Leta 1468 ali 1469 pa se je začelo obdobje najhujših turških napadov na slovensko ozemlje. Odtlej pa do prvega premirja s Turki, ki ga je sklenil ogrski kralj Matija Korvin leta 1483 in ki je za skoraj deset let pretrgalo turške vpade tudi v slovenske kraje, so prišli na rop blizu tridesetkrat! Skoraj vsako leto so vdirali vanje, včasih celo po štirikrat v enem samem letu. Pri teh vpadih ni šlo za pravo turško vojsko. Napadalci so prihajali predvsem iz Bosne. Bili so to hitri konjeniški oddelki turških fevdalcev in njihovega spremstva. Na svojih hitrih pohodih seveda niso imeli časa osvajati trdnjav, mest ali gradov in tudi niso vozili s seboj oblegovalnih naprav. Zato pa so toliko huje gospodarili po nezavarovanih vaseh, požigali, plenili, pobijali, zlasti pa nabirali ujetnike in jih nato naseljevali doma v Bosni, ali pa so jih prodajali v bolj oddaljene turške pokrajine. Iz dečkov so vzgajali svoje vojake, janičarje (jeni čeri = nova četa; to je ime stalne turške pehote.

Turki so vpadali v slovenske dežele po nekaterih ustaljenih potih, ki so jim bila najpriložnejša. Že leta 1477 so si Benetke dale napraviti poročilo o tem vprašanju, da bi se mogle bolj varovati vpadov v Furlanijo. Poročilo pravi, da so

premoženje, ki si ga dobil v 32 letih od štirih uglednih vojvodin, nekaj grofij in marsikaterega gospostva? Kje so veliki zakladi, ki si jih podedoval po prednikih? Kako moreš zahtevati cerkveno premoženje kot svoje in obteževati z davki revne meščane, ki so jim že dvajset let zaprta vsa trgovska pota? Kako si upaš jemati krvavi pot ubogih delavcev, vdov in sirot, ko je vendar tyoja dolžnost, da jih obvaruješ pred nadlogo? Dohodke prelatov in plemstva zahtevaš za obrambo dežele. Ali ne veš, da ima tisti, ki je imel pred sto leti tri goldinarje dohodkov, danes le še en goldinar? S tretjino svojih starih dohodkov morejo danes komaj zadovoljiti svoje življenjske potrebe. Večji del plemiških posestev si poleg tega ti sam zasegel. Načni zaklade svojih prednikov, kdo ve, kako so bili pridobljeni!»

Še preden pa se je cesar leta 1470 pogodil z Baumkircherjem, je prišla nova nadloga. Tokrat od zunaj. Leta 1469 so prišli v naše dežele spet Turki. Sredi XV. stoletja so Turki na Balkanskem polotoku hitro širili svojo oblast (gl. II. zvezek, str. 214—217). Leta 1453 so z osvojitvijo Carigrada odstranili zadnji ostanek nekdanjega močnega bizantinskega cesarstva, leta 1459 so si podvrgli ostanek nekdanje srbske države, leta 1463 pa so zavzeli še Bosno. S tem se je za slovenske dežele položaj močno spremenil. V dolini Sane so se približali najbližjemu

Pri svojih pohodih na Koroško pa so morali vsekakor preko visokih karavanških sedel (Ljubelj, Jezersko), ali pa preko Predila in skozi ozko dolino Ziljice severno od Trbiža. Tudi pot mimo Slovenjega Gradca ni bila zaradi svojih sotesk mnogo lažja. Prav ta sorazmerno težji dohod je omogočil Koroščem tudi lažje zavarovanje dežele kot celote pred neljubimi gosti.

Prvi turški napad na Slovensko in sicer na Kras, spada morda že v leto 1468. Leta 1469 pa so prišli v deželo že kar dvakrat. Ob prvem napadu so razdejali Metliko in prišli pred Ljubljano, posamezni oddelki pa so dosegli pri plenitvah na zahodu Podgrad v Istri, na vzhodu pa Kostanjevico. Novembra so vdrli drugič — mimo Brežic do Krškega. Že po teh prvih obiskih je nastal pretresljivi opis njihovega ropanja: »Polovili so vse moške, stare in otroke pobili, vse drugo ljudstvo pa odpeljali s seboj. Otroke so nataknilu po plotovih in jih v luže pohodili, ženske v otroški postelji zlorabili, vse cerkve požgali, božje telo (hostije v cerkvi) neizmerno zasramovali, žene in dekleta do smrti zlorabili«. Tako piše sodobni zgodovinopisec, koroški župnik Unrest.

Leta 1470 je novi hrvatski ban po ukazu kralja Matije Korvina začel bolj skrbeti za obrambo hrvatskih dežel in to je odvrnilo Turke tudi od slovenskih pokrajin. Zato pa so napadli leta 1471 kar štirikrat. Če seštejemo te napade v celoto, so se menda mudili na Kranjskem kar tri mesece! Ob spomladanskih pohodih so segli le do Ljubljane. Zato pa so se junija pri Ljubljani najprej za nekaj dni utaborili in nato vdrli s prvo skupino do Kranja, z drugo mimo Kamnika v Savinjsko dolino do Celja in Laškega, s tretjo pa preko Dolenjskega do Šentjernejskega polja. Po poročilih so menda oplenili šest samostanov, požgali na Kranjskem 40 in na Štajerskem 24 farnih cerkva, 5 trgov, okrog 200 vasi in odpeljali ter pobili okrog 10.000 ljudi. V novembru so oplenili severno Istro ter Kras vse do Trsta. Leta 1472 so prišli poletu, ko so ropali po Slavoniji, še na Štajersko v okolico Ptujja, Maribora in Slovenjega Gradca, jeseni pa so vdrli celo v Furlanijo ter oplenili okolico Tržiča ter Gorice ob Soči.

Napadi proti zahodu so bili povezani tedaj z vojno med Turki in Benečani, ki je divjala med leti 1463 in 1479 za nekatere stare beneške postojanke v Jadranskem primorju v današnji Albaniji (Skadar, Kroja). Turki so nameravali ob teh bojih s svojimi vpadi zadeti Benetke tudi na njihovem domačem ozemlju. Toda Benetke so že ob prvih turških vpadih začele resno skrbeti za svojo obrambo. Takoj po turškem vpadu v Furlanijo leta 1471 so razpostavile svoje čete v Furlaniji tako, da so se mogle ob sovražnem vpadu zbrati v štirih urah. V Bosni so si uredili Benečani izvrstno vohunsko službo in tako vnaprej zvedeli za vse turške namere. Poleg tega so zavarovali svojo mejo tudi z novimi utrdbami, delno celo na ozemlju grofije Gorice. Leta 1472 so utrdili Majnico, Gradiško in Foljan, v naslednjem letu pa zgradili še stolp ob mostu preko Soče pri Gorici ter zasedli Bovec in več drugih krajev ob zgornji Soči. V tej obrambni organizaciji so našli svoje mesto tudi Beneški Slovenci kot varuhi obmejnih prelazov iz Soške doline v njihove hribe. Vse to je delno celo poslabšalo položaj slovenskih dežel. Večkrat se je namreč poslej zgodilo, da so Benečani Turke — in prav napadi proti Furlaniji so spadali med najboljše pripravljene in najobsežnejše turške napade na Slovensko — ob Soči zavrnil; turška vojska pa se je nato razlila preko slovenskega ozemlja na vzhodu od beneške obrambne črte. S takšnimi dogodki so bile povezane prav najhujše plenitve po naših tleh.

Turki so obseg svojih vpadov tudi vzhodno od Furlanije razširjali. Leta 1473 so šli v hitrem pohodu skozi Kranjsko in dolino Kokre, ter naenkrat vdrli prek Jezerskega na Koroško, kjer so v petih dneh iz svojega taborišča pri Mohličah oplenili ves slovenski del dežele do Podkloštra (samostan z blizu 150 ljudmi je

zgorel) ter do krajev severno od Celovca; nato so se vrnili mimo Slovenjega Gradca, Celja in Podsrede preko Sotle domov. Sodobno poročilo pravi: »Otroci so brez staršev, revščina ljudstva je velikanska, ubiti ljudje leže po poljih in cestah od Trga (Feldkirchen na Koroškem) do Slovenjega Gradca, ozrače je nasičeno s smradom požganih hiš in vasi«. Tudi tokrat bi bilo mogoče reči, da »je bilo vse, kar je dosegel njihov meč, požgano in spremenjeno v puščavo«, kakor je bilo v nekem sporočilu opisano njihovo divjanje leta 1471.

Pa tudi v naslednjih letih so se napadi ponavljali. V letu 1474 so oplenili ozemlje med Savo in Sotlo, kamor so prišli skozi Hrvaško Zagorje, večji pohod pa namerili spet proti furlanski meji. Tudi v naslednjem letu so prišli na Kranjsko do Stične, kjer niso oplenili le samostana, marveč zajeli tudi veliko število ljudi, zbranih na cerkveni svečanosti na Muljavi. Dokaz, da so imeli tudi Turki v naših deželah svoje obveščevalce, ki so jim pomagali z izvrstnimi podatki! Tudi sicer se prav v teh letih poroča, da so Turkom pomagali pri njihovih vpadih neki izgnani župnik in dva prelata. Te so Turki pošiljali po naših deželah, da so skrivaj narisali vsa mesta in gotovo tudi vsa pota. Neki Benečan pravi, da »imajo Turki boljši način, da so obveščeni o vsem, kar se dogaja tu, kakor vi o stvareh v svoji hiši, in to po mnogih potih, o katerih bi bilo predolgo pisati«. Tudi svoje ujetnike so včasih prisilili, da so jim kazali skrita pota, tako koroškega kmeta Mihaela Zwitterja, ki jih je vodil od leta 1473, dokler se mu leta 1475 menda ni posrečilo pobegniti na grad Goričane.

Z napadom na Stično za leto 1475 plenjenja še ni bilo konec. Avgusta so plenili Turki po Štajerskem med Ptujem in Studenicami; pri povratku jih je sicer

Slika 17. Podkloster sredi XVII. stoletja

napadla kranjska plemiška vojska, pa je bila tepena. Do leta 1478 so se vlekla s posredovanjem Dubrovčanov pogajanja o osvoboditvi skupine ujetega plemstva, ki pa niso povsem uspela. Ob tretjem pohodu leta 1475 pa so se Turki mudili spet mesec dni na Kranjskem. Leta 1476 so Turki najprej v pravem »krožnem potovanju« oplenili Dolenjsko in Notranjsko. V deželo so prišli pri Brežicah, drli mimo Novega mesta in Blok do Cerknice, od tod pa v Vipavsko dolino in do Gorice; manjši oddelek je oplenil tudi Tolmin, glavni oddelki pa so krenili do Škofje Loke in od tod mimo Vrhnike in Logatca do Loža. Po nekem sporočilu je neki

oddelek ob povratku opleni še Spodnjo Štajersko do Šmarja, Lemberga in Rogatca. Vsekakor pa so oktobra vdrli Turki spet v hitrem pohodu skozi Gorenjsko mimo Trbiža na Koroško, kjer so se tokrat utaborili pri Vernbergu v bližini Beljaka. Oplenili so poleg Dravske doline tudi severnejše predele dežele vse do zgornje Krke, a nikjer se jim ni nihče postavil v bran. Mimo Slovenjega Gradca, Celja, Pilštajna in Brežic so se vrnilo spet domov; en oddelek pa se je obrnil še skozi Kočevje in šel preko Bloške planote na Kras, s Krasa v Istro in proti Trstu. Turki so prišli celo do Soče, kjer so se bojevali z Benečani. Turkom se ni prav nič mudilo, ker so se marsikje mudili tudi po več dni. V celem so v tem letu cele štiri mesece ropali po slovenskih deželah. Ves ogorčen je zapisal Unrest v zvezi s tem napadom: »Vsakdo naj pomisli, kako je tako majhna turška vojska, ki so jo cenili na največ 8000 mož, hodila prosto in neovirano po treh deželah, Koroški, Slavoniji in Kranjski s Krasom ter naredila tako zelo veliko škodo, a se ji ni nihče uprl, razen onega, ki si je po nujni hotel rešiti življenje. Le na Krasu so Turkom ponoči naredili nekaj škode, ko so jim odvzeli nekaj ujetnikov. O bog nebeški, čas bi bil, da bi krščanski meč odvzel turški sablji njeno ostrino!«

Spričo tega plenjenja so se sicer že začele obrambne priprave v slovenskih deželah. Utrjevali so mesta in gradove, včasih je ob povratku Turke napadla tudi deželna vojska. Toda vse to je pomagalo le meščanu in plemstvu. Kmet pa je ostal izpostavljen vsemu turškemu divjanju in je bil vsako leto, včasih tudi celo po večkrat, v nevarnosti za svoje življenje. Ni čuda, da so se začele med kmeti širiti govornice, da gospodje ne le nočejo storiti nič za obrambo, marveč da so nekateri med njimi celo v zvezi s Turki. Za nekatere napade to menda v resnici velja. Tako pripoveduje celo Unrest, da sta pomladanski pohod iz leta 1475 povzročila neki hrvaški grof in neki kranjski plemič, ki sta zaradi svojega spora s Friderikom III. poklicala Turke v deželo.

Leta 1477 se je pridružil turškim vpadom še nov spopad med Friderikom III. in Matijo Korvinom zaradi Češke. Tedaj so tudi ogrske čete vdrla na slovenska tla. Turki so ta položaj izrabili in vdrli že junija na Kranjsko, kjer so se mudili spet menda kar mesec dni. V oktobru pa so prišli na hitro spet mimo Metlike ter Ljubljane, a tu so se obrnili proti zahodu, kjer so se utaborili pred vrati Gorice pri Solkanu. Oplenili so vse Primorje od Trbiža do Čičarije. Tokrat se jim je posrečilo osvojiti tudi most preko Soče pri Gorici in na široko so se razlili po Furlanski ravnini do Tagliamenta in še dalje do Piave. Kar so dosegli, so požgali.

Zdi se, da se je tedaj Matija Korvin nekako pogodil s Turki, da ob pohodih proti Benečanom njegovi ljudje ne smejo ne z grmadami, ne s topovskimi streli opozarjati na približevanje vpadnih čet. S tem se je varnost slovenskih dežel, skozi katere so šli ti pohodi, seveda še zmanjšala. Toda Benetkam je pomagala njihova obveščevalna služba. Leta 1478 so Turki že marca vdrli skozi Liko in Istro do Trsta in dalje proti Soči. Zastonj so poskušali priti prek Soče, ki je bila narasla od pomladanskega dežja. Zato so temeljito izropali le ozemlje med Trstom in Gorico. Turški namen, da bi plenili po Furlaniji vse do junija — zaradi lakote, ki jim je grozila zaradi slabe letine v Bosni — je torej izpodletel. Toda v drugi polovici julija so vnovič prišli. Beneška vojska pa je bila pripravljena in je turški poskus, da bi vdrla v Furlanijo, zavrnila. Zato pa so se obrnili ob Soči navzgor do Kobarida, Bovca in Loga. Kljub temu, da so v bojih utrpeli nekaj izgub, so si izsilili prehod preko visokega Predila in spet vdrli na Koroško. To je bil eden najhujših vpadov v slovenske dežele. Mesec dni so plenili po vsem ozemlju med Karavankami na jugu ter Muro na severu, med Svinjo planino na vzhodu in Sachsenburško sotesko ob Dravi na zahodu. Najhuje so divjali seveda po Slovenskem Koroškem, posebej v Ziljski dolini in Rožu, med katerima so imeli — ob ustju Zilje v Dravo

pri Mariji na Zilji — svoje glavno taborišče. Le redki kmečki utrjeni tabori so se jim mogli toliko časa upirati. Pa še potem, ko so deželo že zapuščali, je pridivjal manjši njihov oddelek še enkrat po Dravski dolini navzgor vse do Zilje in spet lovil kmete, ki so v tem že prišli iz svojih skrivališč v požgane vasi. V Bosno so se vračali spet mimo Slovenjega Gradca in Celja. Vendar jih je tokrat na povratku, ki je bil zaradi velikega plena počasnejši, le presenetila hrvatska vojska in velik del ujetnikov spet osvobodila.

Leta 1479 je turški napad, ki je veljal predvsem Hrvatskemu Zagorju in Medjimurju, prizadel le Štajersko okrog Brežic, Ljutomera in Ptuja. Pa spet se je Matija Korvin nekako pogodil s Turki. Sam pravi v pismu turškemu sultanu, da mu je bosanski paša sporočil, »da je sprejel ukaz, naj napade dežele in področje rimskega cesarja, a nam je obenem obljubljal, da naši zemlji in oblasti ne bo napravil škode. Verjeli smo tem besedam in obljubam ter nismo hoteli preprečiti imenovanemu paši, da ne bi šel nad cesarjeve dežele, temveč smo našim ljudem zapovedali, da mu ne delajo nikakih zaprek...« Tako je prišlo leta 1480 znova do močnega vpada, ki je prizadel vse slovenske pokrajine. Turki so spet vdrli na Koroško. Toda ker so poznali težave pri prehajanju gorskih prelazov, so ubrali tokrat pot od Brežic mimo Celja in Slovenjega Gradca na Koroško, v tem ko je drugi njihov oddelek plenil okolico Maribora in Radgone ter okoliš Slovenskih goric. Na Koroškem so oplenili tokrat predvsem Laboško dolino, ki je bila ob prejšnjem vpadu najmanj prizadeta. Poseben oddelek, ki se je ločil od glavne vojske še pri Brežicah, pa je oplenil Kranjsko od Krškega do Ribniške doline. Poslej so napadi nekoliko pojenjali. Leta 1481 so Turki vdrli še v Istro in Furlanijo, v naslednjem letu pa prišli pred Metliko in oplenili tudi Istro. Leta 1483 so znova plenili po Podjuni na Koroškem — narasla Drava jim je zaprla pot naprej — in nato približno dva tedna po Kranjskem. Ko pa se je vojska vračala, so jo Hrvati pri »brodu Zrinjskega« ob Uni popolnoma razbili in ujetnike rešili. Kmalu za tem pa je sklenil ogrski kralj Matija Korvin jeseni 1483 z novim turškim sultanom premirje, ki je trajalo osem let in za nekaj časa rešilo turških vpadov tudi slovenske dežele.

Turški vpadi v tem prvem obdobju so bili torej različnega značaja. Nekateri so bili kratkotrajni in Turki so ob njih plenili le v hitrih sunkih skozi posamezen okoliš, ob drugih pa so se ustavili v kakem kraju za daljši čas, plenili po njegovi širši okolici in v svojem taborišču zbirali plen in ujetnike. Štirikrat so ob istem pohodu obiskali vse tri glavne slovenske pokrajine (leta 1473, 1476, 1478 in 1480). Sicer pa so se vpadi omejevali navadno na manjše njihove dele. Največ je ob vpadih trpela seveda Kranjska, ki je bila Bosni najbližja. Po nekem sporočilu deželnih stanov iz leta 1508 so Turki v zadnjih štiridesetih letih plenili tod sedemindvajsetkrat. Najbolje pripravljeni so bili seveda pohodi skozi Liko in preko Tržaškega Krasa do Soče in v Furlanijo. Ti pohodi namreč niso imeli samo plenilnega značaja, marveč so spadali v širše turško vojskovanje z Benetkami za posest na Balkanskem polotoku med leti 1463—1479. Štajersko so redkeje prizadeli vpadi, ki so jih Turki namerili proti Kranjski, češče pa jo je prizadelo turško plenjenje po sosednjih predelih Slavonije. Zato je trpel pred Turki na Štajerskem največ pas vzdolž vzhodne deželne meje do Pohorja in spodnje Savinje. Na Koroško so Turki prihajali le, kadar so najhuje napadali.

Slika, ki jo podajajo viri o teh napadih, je v resnici strašna. Številke pobitih ali ujetnikov gredo v tisoče in včasih celo v desetisoče. Seveda so pretirane, a napadi so se vrstili iz leta v leto. Po oceni kranjskih, štajerskih in koroških deželnih stanov so Turki do leta 1508 pobili ali odveli iz teh dežel do 200.000 ljudi.

Slika 18. Slika nadlog v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom iz okrog leta 1520. Marija varuje vernike s plaščem in prosi Jezusa pomoči; v ozadju so prikazane od leve proti desni kuga, lakota in vojska (turški napad in plenitev)

Poleg navedenih opomb o posameznih vpadih kaže strahotno podobo tega časa tudi pismo, s katerim so se obrnili leta 1474 kranjski deželni stanovi s prošnjo za pomoč do tedanjega papeža: »Kaj nas pa čaka, ako nam še sedaj kristjani ne pridejo na pomoč? Nič drugega, kakor da se bomo mi in prebivalci Slovenske krajine, Metlike, Istre, Krasa in še mnogih drugih sosednih pokrajin, ki z nami vred enako silo trpe, morali vzdigniti in zapustiti deželo, mesta, gradove in domovino... Štiri dolga leta že traja vojna in še je ne bo konec, ako nam ne prihiti bog sam z mogočno roko na pomoč... Sami smo se morali braniti in skrbeti, da ne pridemo krutemu Turku v pest. Baha se namreč, da se mu mora klanjati vsa zemlja. Zato ne kaže drugega, kakor da ga spodimo iz dežele, ali da jo zapustimo sami, ali pa da se podvržemo Turku... Kako neusmiljeno je sovražnik ločil žene, može, otroke in sorodnike in jih nage, bose, lačne in žejne, vkovane v železo in verige kakor hudodelce, z rokami na hrbtu zvezanami, odgnal v sužnost. Kako nečloveško oskrunja uboge žene in device, da žalostno kličejo na pomoč, kako brezsrčno dela s starimi ljudmi in nedolžnimi otročiči, katere na kosce razseka, ako jih ne more s seboj tirati. Kako neusmiljeno se preлива krščanska kri, koliko revščino trpe revni kristjani, katerim je vse njihovo imetje ugrabljeno in požgano, ki nimajo niti strehe niti zavetja, kamor bi se skrili pred groznim sovražnikom.«

Poglavitni turški namen pri teh vpadih je bil vsekakor rop, vendar pa kažejo nekatere stvari, da so Turki z njimi pripravljali že tudi bolj daljnosežne cilje. Že resne priprave na te vpadе dokazujejo, da so Turki mislili ob tem tudi na nova osvajanja, čeprav naj bi prišlo do njih šele čez daljši čas. Dobra vohunska organizacija, povezovanje z nekaterimi fevdalci in pripravljanje zemljevidov o slovenskih deželah so imeli vsekakor širše ozadje od navadne plenitve. Ni bilo slučajno, da se je med kmeti že od leta 1470 širilo mnenje, da je del fevdalcev v zvezi s Turki. Da pa so Turki svoj namen tudi vsaj delno dosegali, pričajo najboljše izjave deželnih stanov ob raznih priložnostih, da pravijo kmetje, kako bi bilo pod Turki bolje; tam vlada namreč mir, pa tudi davki so manjši. Prav takšna je bila namreč turška priprava na osvajanje povsod, kamor so se namenili razširiti svojo oblast.

Leta 1483 so torej turški vpadi začasno prestali. Slovenske dežele, po katerih so tedaj divjale večkrat tudi kuga in kobilice, pa kljub temu še niso doživele miru. Napetost med njihovim vladarjem Friderikom III. in ogrskim kraljem Matijo jih je še vtem, ko še ni bilo konec turških vpadov, zapletla v nove boje. Ta napetost se pravzaprav kljub pomiritvi leta 1463 nikdar ni podela. Vplivala je tudi na Baumkircherjev upor — saj je bil Baumkircher v svojih zadnjih letih Matijev podložnik. Leta 1477 je prišlo med cesarjem in kraljem zaradi vprašanja češkega nasledstva po Juriju Poděbradskem celo že prvič do krajše vojne. Med njo so prišle ogrske čete tudi na slovenska tla.

Tako je mogel novi spor okrog salzburške nadškofije leta 1478 sprožiti več kot desetletno vojno, ki je močno prizadela tudi slovenske dežele. Ostrogonski nadškof je namreč pobegnil tedaj k Frideriku, ki ga je hotel oškodovati za njegovo nadškofijo s tem, da bi mu podelil salzburško nadškofijo. Tōda tedanji salzburški nadškof je preklical svoj prvotni pristanek na ta načrt in se zatekel k Matiji. Ker je bil Salzburžan samostojen deželni knez, je izročil svoja posestva na Slovenskem ogrskemu kralju v varstvo. V resnici so leta 1479 zasedle ogrske najemniške čete salzburška posestva okrog Brežic, Ptuj in Lipnico, nato pa še posestva na Koroškem (Breže in Althofen). Toda načrti Matije Korvina so bili mnogo večji. Že od leta 1478 so tekla njegova pogajanja z nezadovoljnim spodnjeavstrijskim plemstvom, s pomočjo katerega si je želel pridobiti to najbogatejšo habsburško dedno deželo z Dunajem. Leta 1480 je začel s pravo vojno proti Frideriku, vendar

zaenkrat še vedno le na Srednjem Štajerskem. Ogrji so osvojili Radgono in Fürstenfeld, leta 1481 pa Borl in oblegali tudi Maribor. Tudi ogrske čete na Koroškem so hotele doseči, da bi deželni stanovni priznali Matijevo oblast. Pa tudi cesarski najemniki, ki niso dobivali plače, so si jo iskali sami s plenitvijo podeželskega in mestnega prebivalstva. Dalje so na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem posamezni plemiči prestopali na Matijevo stran, ker je on svoje najemniške poveljnike bolje plačeval. Tako so si koroški stanovni naposled morali kupiti mir z Ogrji, priznati Matijevo oblast nad salzburškimi posestvi in plačati 5000 goldinarjev v denarju in prav toliko v suknu (leta 1482). Toda Friderikovi najemniki so divjali naprej, dokler niso plačali še Frideriku prav toliko kakor Matiju; za škodo, ki so jo na salzburških posestvih napravile cesarjeve čete, pa so morali plačati ogrskemu kralju še posebno odškodnino. Vse to so morali plačati seveda podložniki v obliki težkih davkov:

Ko se je Friderik s svojim dvorom preselil v Gradec, da bi bil bliže ogroženemu ozemlju (leta 1482), je mogel Matija udariti tudi po Spodnji Avstriji. Leta 1483 je vdrl vanjo in jo zavzel do Anize, dve leti pozneje se mu je vdal Dunaj in za njim še Dunajsko Novo mesto (leta 1487). Tudi na slovenskih tleh so ogrske čete napredovale. Osvojile so Klevevž in prodrle do Ljubljane, leta 1489 pa je padel v Matijeve roke Slovenj Gradec. Poveljnik državne nemške vojske, ki je prišla leta 1487 Frideriku na pomoč, je moral skleniti z ogrskim kraljem premirje; habsburška oblast v Vzhodnih Alpah je tako utrpela velike izgube. Že se je kazal novi načrt ogrskega kralja, da združi v svojih rokah vse ozemlje med Dunajem in morjem in ustvari državno celoto, ki bi se mogla upreti turškemu napredovanju proti zahodu. Friderik se je že moral pogajati z Matijo o miru. Ugled Habsburžanov je takrat najnižje padel. Tedaj pa je leta 1490 Matija umrl,

Slika 19. Kralj Matjaž (slika na panjski končnici).

ne da bi zapustil zakonskega naslednika. Habsburške zadeve, katerih vodstvo je prevzel namesto ostarelega cesarja njegov sin Maksimilijan, so se začele nepričakovano hitro boljšati.

Ogrske čete so sicer prinašale slovenskim deželam obilo pustošenja. Vendar pa so prav v času, ko se je začela širiti nad nekaterimi njihovimi okoliši ogrska oblast, prenehali turški napadi, in to prav po zaslugi kralja Matije. Njegova roka je bila trša, toda pravičnejša od roke povsod zasmehovanega cesarja Friderika III.

Prav tako na Ogrskem ni bilo namernega razvrednotenja denarja, kar je Friderik izrabljajal za večanje svojih dohodkov in kar je močno oslabilo notranjeavstrijsko gospodarstvo. Vse to so vzroki, zaradi katerih je ohranilo slovensko ljudstvo v svojih pesmih in pripovedkah tako lep spomin na »kralja Matjaža« ter njegovo ženo — ki se je tudi mudila večkrat na slovenskih tleh. V podobi »kralja Matjaža« so se — mnogo bolj kakor je to resnični kralj Matija zaslužil — zgostile želje slovenskega ljudstva po miru in pravici, po gospodarskem blagostanju, torej po vsem tistem, kar je v težkih letih dolge Friderikove vlade tako zelo manjkalo.

5. Nova državna organizacija. Obramba proti Turkom in nova kmečka bremena

Vse te neprestane vojne so konec koncev nalagale novo, strašno težko breme v prvi vrsti podložnikom. Novo gospodarstvo in v prvi vrsti nova vojaška tehnika sta namreč povzročila znatne spremembe v vojaški, pa tudi v vsej državni organizaciji. Vtem ko je dotedanja državna organizacija slonela skoraj izključno na zemljiškemu gospodarstvu ter se opirala na plemiško vojsko, je bilo to poslej drugače. Plemiška vojska je odpovedala že v XIV. stoletju v boju Habsburžanov s švicarskimi uporniki, pešci. Njen pomen se je še zmanjšal, ko so v XV. stoletju pričeli uporabljati smodnik in novo strelno orožje, pa tudi ko se je uveljavljala lahka konjenica. V Evropo so jo uvedli Turki in zahodna viteška vojska je tako hitro odpovedala proti njej, da so jo že v XV. stoletju prevzeli tudi Benežani in po njih ostale vojske. Nova vojaška tehnika, ki ne sloni na borbi posameznikov, marveč na borbi skupin, je zahtevala stalno urjenje vojakov. Zato se je začela razvijati stalna, najemniška vojska, ki jo je prav tedaj omogočil tudi razvoj denarnega gospodarstva.

Seveda pa je najemniška vojska zahtevala zelo velika denarna sredstva, ki jim dotedanji vladarjevi denarni viri niso bili kos. To je vplivalo, kakor smo že videli, na finančno politiko deželnega kneza v slovenskih pokrajinah. Prav zaradi tega so se začenjale v XV. stoletju vse močnejše uveljavljati njegove »regalne« pravice nad rudarstvom, visokim gozdom in drugim, dokler ni Maksimilijan z raznimi deželnimi »redi« poskusil vsega tega rešiti v ustaljeni obliki. Tudi razmerje s posestniki deželnoknežjih gospodarstev se je urejalo poslej vse bolj s pomočjo denarja in ne več v starih fevdalnih oblikah (gl. zgoraj, str. 30). Vendar tudi vse to ni bilo dovolj.

Zato so se začeli od okrog leta 1440 uveljavljati v habsburških dednih deželah »izredni« davki. Vladar je predlagal deželnim stanovom vsake pokrajine ob njihovem sestanku vsako leto posebej (včasih tudi po večkrat na eno leto) vsoto, ki naj bi jo dežela plačala kot »izredni davek«. Obenem je moral tudi razložiti, za kaj in kako bo uporabil ta denar. Deželni stanovi so o predlogu razpravljali, povedali svoje mnenje in nazadnje določili višino davka, na katero so za tisto leto pristali. Ob tem so razpravljali seveda tudi o namenu, za katerega je bil denar potreben. Čeprav jim je šla navidez le pravica, da razpravljajo o davku, so mogli s to svojo pravico v marsičem vplivati na vso deželnoknežjo politiko. Denar je namreč vedno bolj odločal o tem, kaj je deželni knez mogel in česa ne.

Odobrena vsota davka se je nato navadno razdelila med fevdalne stanove in mesta. Razmerje, kako so to vsoto razdelili, se je ustalilo šele sredi XVI. stoletja, vendar so tudi pred tem plačala mesta v naših deželah navadno po četrtno vse vsote. Mesta so potem sama razdelila to vsoto med seboj in mestni organi so pobrali davek od posameznih meščanov. Preostali davek, ki je prišel tako na zemljiška gospodarstva, se je razdelil mednje sorazmerno z višino dohodkov posameznih zem-

ljiških gospodov ali pa sorazmerno s številom kmetij, ki so jih imeli. Pobirali so ga od svojih podložnikov fevdalci sami. Zemljišče, ki ga je zemljiški gospod izkoriščal sam (»dominikalno zemljišče«), navadno ni bilo obdavčeno. Tudi sicer se je določilo šele sredi XVI. stoletja, kolikšen delež davčne vsote mora nositi gospod sam (od svojih dohodkov od podložnih kmetij, to je od »rustikalnega« = »kmečkega« zemljišča na svojem gospostvu). S tem stanjem so se gospodje seveda temeljito okoriščali.

Podložnik je bil pri določanju izrednih davkov le redko neposredno prizadet. Takšna izjemna primera sta bila glavarina, določena na sestanku notranjeavstrijskih deželnih stanov v Velikovcu leta 1470 v zvezi z izplačilom Baumkircherjevih terjatev in s potrebami obrambe proti Turkom, in »tedenski vinar« za obrambo proti Turkom, odobren na podobnem sestanku v Mariboru leta 1475. Glavarina je bila naložena članom vseh družbenih slojev, svetnim in cerkvenim fevdalcem, meščanom in kmetom, moškimi, ženam in otrokom. Niti vdove, dojenčki in berači niso bili izvzeti. »Tedenski vinar« bi morali prav tako plačevati tudi kmetje in vsak drug človek, ki sam sebe vzdržuje.

Zemljiški gospodje pa so v XV. stoletju prevladali tudi ves tisti delež izrednih davkov, ki je prišel na njihova gospostva, preprosto na svoje podložnike. Mnogokrat so imeli za takšen postopek celo izrečno pooblastilo deželnih stanov, v katerih so itak sami odločali. To svoje ravnanje so tudi odkrito priznavali. Tako so se na pr. leta 1515 otresali davkov za vojno z Benetkami prav s tem, da so se sklicevali na kmečko upornost, ki bi jo nov davek še podžgal; o sebi pa so trdili, da jih je le malo, ki bi mogli plačati kaj iz svojega žepa poleg tistega, kar iztirjajo od svojih podložnikov. Kakšno breme so bili v nemirnih časih XV. stoletja ti davki, kažejo najboljše podrobna sporočila: ponavljali so se včasih po trikrat ali štirikrat na leto (po pol funta pfenigov na kmetijo). Freisinški škof Sikst se je, ko je pisal o položaju na škofjeloškem gospostvu, sam čudil, kako podložniki vse to zmorejo; dodal je, da bi jim ne mogli vzeti ničesar, če ne bi plačali, »kajti marsikateri od njih sedi na kmetiji, dolžan pa je več, kakor je vredna ona in vse njegovo premoženje«. Seveda so zemljiški gospodje ob takšnih prilikah tudi pretiravali, ker so hoteli olajšati svoj položaj in iz podložnika več iztisniti sami zase. Najbolje dokazuje to že dejstvo, da niso podložniku nalagali le tistega dela davka, za katerega so imeli dovoljenje deželnih stanov, marveč celotni davek. Godilo pa se je tudi, da so gospodje izterjani davek preprosto pridržali zase in celo da so pobirali davke, ki jih deželni stanovi sploh niso odobrili. Odkar so se ohranili v XVI. stoletju podrobnejši podatki o teh davkih, znašajo ti nekaj preko 20% celotnih kmečkih kosmatih dohodkov.

V zvezi s temi spremembami pa se je tudi dokončno izoblikovala in ustalila organizacija deželnih stanov (gl. II. zvezek, str. 200—202). Šele od okrog leta 1440, ko so postajali izredni davki vse pogostnejši, so sklicevali zbere deželnih stanov stalno iz leta v leto. Njihovi člani — razporejeni po posameznih »klopeh« — so bili cerkveni dostojanstveniki (prelati), višje plemstvo, nižje plemstvo in zastopniki mest. Čeprav so tudi zastopniki mest že v XV. stoletju sodelovali na teh sestankih, se je dokončno uredila ta njihova pravica v naših deželah šele v drugi polovici XVI. stoletja, ko so se mesta hkrati s fevdalci borila za protestantizem proti deželnemu knezu. V XV. stoletju se je omejila njihova pravica navadno le na sodelovanje pri odobritvi novega davka. Enako je bila omejena tudi pravica zastopnikov kmečkih sosesk na Goriškem, dokler kmetje tudi te pravice leta 1556 niso izgubili.

Poleg ločenih sestankov deželnih stanov za posamezne dežele pa so se začeli sredi XV. stoletja zlasti v zvezi s turško nevarnostjo tudi skupni sestanki deželno-

stanovskih odborov Kranjske, Koroške in Štajerske, ki so se na ta način vse trdneje povezovale v tako imenovano »Notranjo Avstrijo« (gl. o imenu II. zvezek, str. 207). V deželnotanovskih odborih so si ustvarili stanovi svoje stalne predstavnike tudi v času, ko niso bili zbrani. V začetku XVI. stoletja pa so si v zvezi s to organizacijo postavili v vseh slovenskih deželah tudi posebne dvorce s stalnimi pisarnami in plačanim uradništvom (gl. spodaj, str. 121).

Tako je vpliv deželnih stanov za vlade Friderika III. močno zrasel. V njih se je izoblikovala v celoti dvojna uprava, ki sta jo vodila dva med seboj neodvisna činitelja — deželni knez in deželni stanovi. Deželnega kneza je predstavljal na Kranjskem in Koroškem »vicedom«, na Štajerskem pa »hubni mojster« (Hubmeister), ki ga je pozneje tudi zamenjal vicedom. Vicedom je zastopal v deželi koristi deželnega kneza, prav tako pa je nadzoroval vse njegove posesti in dohodke v deželi. Tudi ko je Maksimilijan po smrti Friderika III. ustanovil za več dežel skupaj nove osrednje urade, ni več mogel spremeniti dvotirnosti uprave v deželah samih. Dosegel je le, da so plemiči v načelu priznali vladarjevo pravico, da more nadzorovati njihovo delovanje.

V težkih razmerah, ki so jih prinesli s seboj turški napadi, je bila seveda najvažnejša naloga te nove državne organizacije, da uredi obrambo proti Turkom. Prvi poskus obrambe v začetku XV. stoletja se je omejeval le na ureditev signalne organizacije, ki je naznanjala prihod Turkov v deželo — ali s posebnimi sli, ali pa — pogosteje — z zažiganjem »grmad« na daleč vidnih vrhovih, ter s streljanjem s topovi ob teh grmadah.

Sredi XV. stoletja pa je prišlo v zvezi s preurejanjem obrambne organizacije do temeljnih sprememb v sestavi deželne vojske. Novi »obrambni redi« so namreč pritegnili v deželno vojsko tudi kmete, ki so smeli doslej le v izjemnih primerih nositi orožje. Sedaj pa so postali v nekem smislu vojaški obvezniki. Stara plemiška vojska je namreč odpovedala tudi v pokrajinskih merilih. Plemstvo je svoje vojaške dolžnosti vedno bolj omejevalo in se včasih na cesarjev klic k orožju sploh ni več odzvalo. Po novih obrambnih redih so bili fevdalci dolžni skrbeti za konjenico, in sicer v skladu z višino svojih dohodkov od rustikalnega zemljišča (na vsakih 200 funtov dohodkov so morali postaviti po enega »konja«); seveda pa je bilo to sorazmerno malo proti novim nevarnostim (na pr. na vsem Koroškem le 120 »konj«). Zato je bil poslej v primeru nevarnosti poklican pod orožje tudi vsak trideseti, dvajseti, deseti ali celo peti možki z natančno določenim orožjem (po obrambnem redu iz leta 1431 s puško, lokom, kopjem, kijem, mečem in nožem; leta 1443 so bile zahteve znižane na lok, kij, kopje in na štiri puške na vsakih dvajset vojakov). Orožje in oskrbo zanje so morali plačati oni, ki so ostali doma in so se na tak način nekako odkupili od vojaške dolžnosti. Zaradi pogostnih turških napadov je bilo takrat tudi to breme dosti težko, posebej še, ker so tudi plemiči plačali svojim »konjem« le oborožitev, vzdrževalnino zanj pa so prevalili na podložnike.

Vendar je tudi ta obrambna organizacija proti hitrim turškim plenilcem povsem odpovedala. Fevdalci so zbirali vojsko šele takrat, ko je bila nevarnost že mimo. Dotlej pa so se stiskali na varnem v svojih gradovih ali mestih. Mnogi med njimi se klicu k orožju sploh niso odzvali. Na vpoklic kmečke »črne vojske« pa med napadom sploh ni bilo mogoče misliti. Tako je mogla deželna vojska le spremljati Turke ob povratku iz dežele in v najboljšem primeru poskušati, da jim odvzame spet del plena in ujetnikov. Uničevanja podeželja pa ta organizacija ni mogla preprečiti. Kljub novim vojaškim dolžnostim so ostali kmetje v svoji borbi proti napadalcem navezani le sami nase.

Tudi vkolikor so se sicer trudile, da uredi obrambo dežele, so skrbele državne in deželne oblasti le za mesta in fevdalce. Vse breme za obrambo je slonelo seveda na tistem, ki mu je obramba najmanj koristila — na kmetu. Friderik III. je namreč ob obnovitvi turških napadov hotel v svojih deželah zgraditi utrjen pas, ki naj bi jih branil. Prav v zvezi s tem so bili kraji Kočevje (leta 1471), Krško, Višnja gora in Lož (leta 1477) povzdignjeni v mesta, ker so imela mesta pravico do mestnega obzidja. Pri gradnji utrjenega pasu je posegel deželni knez po najcenejši delovni sili. Graditi so ga morali podložniki, ki so jim nove utrdbe najmanj koristile. Medtem ko je bil posej meščan na varnem za obzidjem, plemič pa na svojem gradu, je moral podložnik še naprej bežati pred preganjalci v gozd, če je bil o napadu sploh pravočasno obveščen. Njegovo premoženje in polje pa je bilo prepuščeno na milost in nemilost preganjalcu, tudi če si je mogel rešiti golo življenje ali morda še živino.

V obliki tlake, ki jo je naložil deželni knez, so morali kmetje utrjevati mesto za mestom. Tako so leta 1478 utrjevali na Štajerskem Gradec, Maribor in Slovenj Gradec, na Koroškem pa Pliberk. Na Kranjskem je poskrbel Friderik za obrambo že prej. Ze leta 1448 je ukazal utrditi Ljubljano, leta 1451 Kamnik in leta 1463 spet Ljubljano. Leta 1475 pa je izdal kranjskemu plemstvu splošen ukaz, da je treba mesta utrditi. Vnovič so bili leta 1478 izdani ukazi o utrditvi Ljubljane (sodelovati so morali vsi podložniki v krogu s polmerom štirih milj, to je okrog 30 kilometrov), Višnje gore in Krškega. Na podoben način so utrjevali tudi Škofjo Loko in proti koncu stoletja tudi Kočevje. Podložniško tlako je uporabil cesar tudi za utrjevanje nekaterih trgov in gradov in za različna druga dela. Pa tudi svojim

Slika 20. Utrdbe pri Železni Kapli na Koroškem

zemljiškim gospodom so morali podložniki utrjevati njihove gradove (v obliki dolžne »neizmerjene« tlake). Kakšno breme je postala deželnoknežja tlaka okrog leta 1478, spričuje že izjava štajerskih deželnih stanov iz tega časa: Podložniki morajo delati vse leto samo za mesta, tudi v času, ko bi morali skrbeti za svojo in svojih otrok prehrano. Tako bodo kmetije druga za drugo opustele.

Vendar si Friderik ni dal iztrgati teh poceni delavcev.

Kljub temu, da so podložniki toliko delali za utrjevanje in obrambo, so bili sami nezavarovani. Edino utrdbe, ki so bile zgrajene na Koroškem (pri Guštanju,

Železni Kapli in na Ljubelju), kjer je bil vhod v deželo, so bile pomembne za obrambo vsega podeželja. Za svojo varnost so morali podložniki skrbeti sami. V utrjenih »taborih« — največkrat okrog cerkva na hribih — so si zgradili zašilna zatočišča. Nekateri med temi tabori pa so bili prav dobro utrjeni in so z uspehom prestali preskušnje ob turških napadih. Takšnih kmečkih utrdb je bilo seveda največ na Kranjskem, kjer jih je Levec ugotovil preko šestdeset. Na kraškem ozemlju pa je uporabljalo prebivalstvo kot zavetišče pred nevarnostjo kraške jame, ki so jih včasih zavarovali še z železnimi vrati. Takih zatočišč je bilo, največ v Istri, vendar so jih poznali tudi v obsežnem Udnjem borštu na Gorenjskem in drugod. Pa še pri postavljanju teh utrdb so imeli podložniki ponekod težave; tako se je smledniški gospod upiral utrjevanju Šmarne gore pri Ljubljani.

Seveda je tudi ta samopomoč mogla rešiti kmetu le življenje in majhen del premičnega premoženja, vtem ko so vse drugo napadalci pogosto uničili. To je brez dvoma silovito poslabšalo podložniški gospodarski položaj in njihove življenjske razmere. Že leta 1473 je zapisal sodobnik, da je Kranjska napol požgana in nikakor ni slučajno, da so zahtevali kmetje ob svojih prvih uporih prav to, da se organizira učinkovita obramba proti turškim napadom.

6. Pot v upor in njegovi znanilci

Ves ta razvoj je naposled proti koncu XV. in v začetku XVI. stoletja rodil dogodke, ki pomenijo prelom v zgodovini slovenskega naroda. Slovensko ljudstvo je živelo od frankovske dobe dalje mirno pod svojimi gospodarji tujega rodu. Odkar so Franki odstranili del domačega plemstva, drugi del pa prekrili s svojimi, odkar je padel Kocelj kot knez Spodnje Panonije, so o slovenskem življenju odločali drugi. Sedaj pa se je dvignilo to ljudstvo samo v velikih kmečkih uporih in zahtevalo svoje pravice. Naenkrat se je pokazalo, da slovensko ljudstvo še živi. V kmečkih uporih je ubralo pot, ki je edina vodila k njegovemu oživljanju in uveljavljanju, pot borbe za pravice in za osvoboditev izkoriščanega malega človeka. To je bila pot, ki je Slovencem prinesla vse njihove poznejše pridobitve in s katere ni slovensko ljudstvo več stopilo do končne zmage v narodnoosvobodilni vojni in socialistični revoluciji.

O vzrokih, ki so vodili slovenskega kmeta v upor, so v preteklosti različno sodili. Nekateri so menili, da je povzročila ta upor le strahovita samovolja fevdalcev, ki so začeli podložnika tako izkoriščati, da so ga spravili na rob gospodarskega propada. Po drugem mnenju pa podložnikom v gospodarskem pogledu niti ni tako slabo šlo — saj pravi Unrest, da so bolje oblečeni in pijejo boljše vino kakor gospodje —. Menda jih je gnala v upor samo vedno večja brezpravnost, v katero so zapadali nasproti svojemu zemljiškemu gospodu.

Ne prvo, ne drugo ni povsem resnično. Brez dvoma so navalila na kmeta v XV. stoletju številna nova bremena, ki so njegov gospodarski položaj bistveno poslabšala. Na njegov račun je poskušal zemljiški gospod izvleči svoje gospodarstvo iz gospodarskih težav. Na kmeta so padla tudi najtežja bremena v zvezi z organizacijo nove države in potrebami nove vojske. Unrestovo sporočilo o kmečkem življenju je prav gotovo sumljive vrednosti, saj je koroški župnik prav z njim zavračal upravičenost koroških kmetov do upora, h kateremu so pristopili. Kljub temu pa je treba opozoriti, da so kmetje imeli tudi marsikatero koristi od novega gospodarskega razvoja. V času, ko so gospodje povečali svoj pritisk nanje, so bile dajatve kmeta zemljiškemu gospodu brez dvoma manjše, kakor jih je moral nekdanj plačevati njegov praded. Seveda velja to le za fevdalne dajatve, ne pa za davek

Slika 21. Simbolična podoba veljave stanov, ki kaže, kako sloni na kmetu ves svet. Najbolj spodaj je kmet, ki na svojih plečih nosi vse druge stanove. Nad njim so meščani, nato plemstvo in duhovščina, nad njimi pa papež, cesar in trije kralji. Na vrhu drevesa so spet kmetje, ki predstavljajo s tem resnično človečnost. Lesorez Hansa Weiditza, okrog leta 1530

spodarsko krizo in boji najbolj prizadeta — Srednja Štajerska — uporov skoraj ni udeležila. Kmet je sicer res doživljal že občutno krizo. Vendar gospodarsko še daleč ni bil na tleh. To najlepše kaže zagotavljanje samih puntarjev, da so pripravljene nositi bremena, ki bi jih res naložil cesar, poleg tega pa dejstvo, da so vendarle kljub tolikim udarcem plačevali izredne dayke.

Pot v upor je odprl celotni tedanji gospodarski razvoj, ki je nujno vedno bolj ostril nasprotja med različnimi družbenimi razredi. Fevdalec je prevrgel svoje težave na kmeta, katerega je spravil v popolno odvisnost od sebe in mu zaprl vsako možnost, pritožiti se proti novim bremenom. Kmet se je skliceval na »staro pravdo«

deželnemu knezu, ki je bil vedno večje breme. Prav tako je treba poudariti, da so se kmečki dohodki v zvezi s trgovino in obrtjo ponekod močno povečali. Seveda pa je tudi tu trčil kmet na ostro nasprotovanje meščanstva, ki je branilo svoje fevdalne pravice.

Naraščajoča brezpravnost podložnikov je brez dvoma vodila v upor. Toda ne sama na sebi. Prav ta naraščajoča brezpravnost je namreč omogočila, da so prevrgli fevdalci na podložnika vse breme za organiziranje nove državne organizacije in vse breme gospodarskih težav, v katere je zašlo zemljiško gospodarstvo. Prav ta nova gospodarska bremena so bila tista, kar so kmetje najteže občutili.

Tudi turški napadi niso bili poglavitni vzrok za dvig podložnikov. Značilno je, da je nastal prvi večji kmečki upor na Koroškem, v pokrajini, ki je bila od vseh slovenskih dežel po turških napadih najmanj oškodovana. Slovenski kmečki upor pa je izbruhnil v času, ko so se v tem pogledu pokazala že nekatera izboljšanja. Nasprotno se pa tista pokrajina, ki je bila z go-

in zavračal nova bremena. Hotel je ohraniti vse pridobitve, ki mu jih je prinesel novi gospodarski razvoj. Ta kmečka težnja ima seveda tudi svojo globoko moralno opravičenost. Fevdalci so namreč prav v tej dobi prenehali opravljati celo tiste družbene naloge, zaradi katerih jim je nekdanj država dala njihove posebne pravice. Zahtevali pa so še vedno stare koristi. Za izvrševanje njihovih starih dolžnosti pa so nastajali novi organi (zlasti najemniška vojska), za katere so morali prevzeti poglavitno breme spet kmetje. Delno pa so morali kmetje te dolžnosti v obliki »črne vojske« prevzeti celo neposredno. Nič boljše ni bilo razmerje podložnikov do meščanskih zahtev po odpravi podeželske trgovine in obrti, ki bi podložnika v resnici gospodarsko uničila. Pa tudi razmerje s cerkvijo in duhovščino se ni mnogo razlikovalo od razmerja s fevdalci. Duhovščina je namreč v veliki meri uporabljala vero za to, da je iz kmeta iztiskala čim več denarja, poleg tega pa je z naukom, da oblast izvira od boga, branila tudi plemstvo in njegove zahteve.

Vendar je vnašal novi razvoj v kmečko zavest in gibanje nekatere bistveno nove težnje. Kmečka samozavest je mogla spričo dejstva, da je kmet vzdrževal nanovo nastajajočo državno organizacijo, da je bil vključen v vojsko in da se je sam branil proti turškim napadalcem, zelo močno zrasti. Takšen položaj je povsod rodil zaničevanje plemiškega igranja z orožjem in lovom in zavest o pomenu resničnega kmetovega dela, na »katerem sloni svet«. Prav ta samozavest je rodila zahtevo, da je treba omejiti pravice plemstva v upravi in da naj odločajo o kmečkih bremenih kmetje sami.

Misel na odprt upor proti fevdalcem so sprožile poleg tega tudi borbe med plemstvom in vladarjem, ki so prav v drugi polovici XV. stoletja zavzele tako širok obseg. Odločbe deželnega kneza proti koncu XV. stoletja — namerjene proti moči deželnih stanov — so po dolgih stoletjih dajale kmetom vsaj nekaj pravne zaščite pred graščakovim izžemanjem. Deželni knez se je včasih kar neposredno obrnil do podložnikov z zahtevo, da ga z orožjem v roki podpro v boju s posameznim upornim gospodom (pri Kočevju in v okolici Maribora)! Prav to je navaljalo kmete na pogrešne misli, da v svoji borbi proti samovolji zemljiških gospodov niso več sami. Dokaz za to so tudi pogostnejše pritožbe, ki so jih pošiljali posamezniki ali pa tudi cele soseske neposredno cesarju s prošnjo za pomoč.

V »črni vojski« in kmečkih taborih so kmetje oblikovali tudi ogrodje za lastno kmečko vojaško organizacijo. Mestne in plemiške »zveze«, ki so nastajale po naših deželah v obrambo stanovskih koristi, so jim pokazale obliko samostojne politične organizacije, značilne za to obdobje. Tako so mogle nastati »kmečke zveze«, v katerih so se kmetje hoteli boriti za svoje koristi in pravice.

Misel na odprt upor proti zemljiškim gospodom je bila v tem položaju povsem prirodna. Začel se je spopad, ki naj bi odstranil po novem gospodarskem razvoju razmajani fevdalni družbeni red. Nezadovoljstvo se je začelo kazati vse bolj odkrito, odkar so turški vpadi še zaostriili že itak težak položaj. Že samo glas o prvih turških vpadih na Dolenjsko je zadoščal, da so se kmetje v oddaljenem Knittelfeldu na Zgornjem Štajerskem zbrali in si prisvojili pravico, da razpravljajo o obrambi dežele proti Turkom. Odločba o glavarini leta 1470 je na Štajerskem povzročila kmečko gibanje, da kmetje na lastnem zborovanju to odločbo razveljavijo. Pa tudi nekoliko pozneje (leta 1474) so grozili, da bodo odpovedali pokorščino zemljiškim gospodom, se pridružili Turkom, ali pa se izselili v Italijo, na Ogrsko ali kam drugam. Štiri leta pozneje pa je prišlo do prvega velikega kmečkega upora na Slovenskem.

Leta 1473 so Turki na svojih roparskih pohodih prvič obiskali Koroško. Plemstvo kljub težkim dajatvam, ki so jih plačevali kmetje, ni poskrbelo za obrambo dežele. Koroški kmetje so se zato takoj po odhodu Turkov združili v kmečko zvezo (Bauernbund, iz nemške besede »B u n d« je prav zaradi značilnosti tega kmečkega povezovanja nastala slovenska beseda »p u n t« = upor). Nova kmečka organizacija je poslala že leta 1474 sestanku koroških in kranjskih deželnih stanov v Wolfsbergu spoštljivo, pa odločno spomenico. V njej so podložniki izjavili: če bodo stanovi podložnikom še dalje nalagali nove davke zaradi turške nevarnosti, proti njej pa nič ukrenili, se bodo morali kmetje sami odškodovati s tem, da ne bodo več oddajali urbarialnih služnosti.

Drugi turški napad na Koroško leta 1476 je sprožil vnovič kmečko gibanje v deželi. Kmetje so se zlasti pri Zilji in še po nekaterih drugih farah uprli plačevanju tedenskega vinarja za stroške obrambe proti Turkom. Za denar, ki so ga pobirali za utrjevanje južne deželne meje, so trdili, da gre v žep zemljiških gospodov. Le dve majhni vzpodbudi sta bili še potrebni, pa je zrasel iz tega vrenja prvi večji kmečki upor na Slovenskem. Zajel je skoraj vse slovensko ozemlje na Koroškem.

V začetku leta 1478 so se uprli kmetje v Schladmingu na Zgornjem Štajerskem. Trdili so, da del plemstva skrivaj sodeluje s Turki in jim pomaga pri napadih. Namen njihove kmečke zveze je bila obramba zoper Turke. Ta zgled je bil prvi sunek, ki je pognal že tako vznemirjene koroške kmetje v odkrit upor. Končni povod pa je dala zamenjava starih oglejskih pfenigov v nov denar. V začetku XV. stoletja je propadla posvetna oblast oglejskega patriarha (gl. II. zvezek, str. 204). Hkrati z njo so propadle tudi kovnice oglejskega denarja in število oglejskih pfenigov, ki so bili še v prometu, se je čedalje bolj krčilo. Dotlej je bil ta denar v naših Alpah precej razširjen, tako da so bile v njem mnogokrat določene tudi denarne dajatve zemljiškim gospodom. Ker je starih novcev zmanjkalo, je bilo treba dajatve napovedati v urbarjih v novih kovancih. Ti pa so bili vredni manj od starih oglejskih. Tako je naročil Friderik III. vicedomu v Spittalu, upravitelju svojih posestev na Zgornjem Koroškem, naj prevede dajatve oglejskih v običajne pfenige v razmerju 1 : 2. To je tudi ustrezalo resnični vrednosti obojega denarja. Vicedom je sporočil to spremembo podložnikom na Svečnico leta 1478. Toda podložniki so odvrnili, da za en oglejski pfenig nočejo dati več kakor poldrugi običajni pfenig. Vicedom pa je hotel za vsako ceno uveljaviti cesarjevo naročilo. Nekaj podložnikov je zaprl, pri drugih pa, s silo uveljavljajl novo zahtevo.

Nekatere je sicer tako res uklonil. Vendar se je v zvezi s tem razširila kmečka zveza, ki je še od leta 1476 živela ob Zilji, v obsežno ortenburško deželsko sodišče (od Sachsenburga nad Spittalom do Beljaka). Z zborovanji v okolici Spittala, ob Dravi in pri Zilji je kmečka zveza hitro naraščala in zajela tudi druge podložnike, ne le cesarjeve. Tudi njen namen se je razširil. Iz borbe proti neugodni spremembi dajatev je zrastle kmečka organizacija za obrambo dežele proti Turkom. Uporniško gibanje se je razširilo predvsem v južnem, slovenskem delu dežele. Ta je bil namreč po turških napadih huje prizadet in zato je bilo še iz prejšnjega časa uporniško gibanje v njem močnejše zakoreninjeno. Upor je »zrastle v kratkem kakor majhna voda od velikega naliva«. Po Veliki noči (22. marca) so imeli puntarji zborovanje pri Beljaku in na Zgornji Beli. Tu so prisegli na meč, pritrjen na dva v zemljo zabita droga, in s tem odrekli pokorščino zemljiškim gospodom. »In kadar so določili dan sestanka in se zbrali, so tekli kmetje tja skoraj kakor roj čebel v panj in nihče jim ni mogel tega ubraniti«.

V Lazah pri Beljaku so se 25. maja spet zbrali uporniki in njihovi voditelji: Peter Wunderlich, Enczi Matija Hensel iz Bleiberga, neki kovač iz Trebenj, Pavel Česnik iz Kleč pri Skočidolu, neki krojač Gschirr »in več drugih«. Ze v tem vrhovnem svetu kmečke zveze sta bila poleg kmetov dva podeželska rokodelca in en rudar. Tudi sicer so pri uporih sodelovali podložniški rokodelci. V vodstvu je bilo zastopano vsako sodišče, čigar podložniki so se pridružili kmečki zvezi, s po dvema članoma. Za omenjeni sestanek so si uporniki preskrbeli prepis zahtev in ureditve šladmiških puntarjev in so po njih sestavili svoje. Prvi kmečki načrt njihove zveze je v gospodarskih zahtevah slonel popolnoma na »stari pravdi«, temelj kmečke organizacije pa je bila obramba dežele proti Turkom. V zvezi z organizacijo te obrambe, v kateri je plemstvo povsem odpovedalo, so se pokazale že nove težnje. Puntarji so hoteli odpraviti vse javnopravne pravice zemljiškega gospodarstva (do sodstva, odločanja o davkih, njihovega pobiranja, vloge v upravi itd.). Po deželi je krožila »splošna govorica, da se hočejo držati po navadah nezvestih Švicarjev«. Vodstvo kmečke zveze pa je bilo previdno in teh zahtev za zdaj še ni objavilo, marveč je le nadaljevalo organizacijo kmečke zveze po vsej deželi.

Vsak, kdor je stopil v zvezo, je moral plačati sprva po 6, pozneje, ko se je število puntarjev povečalo, pa po 2 pfeniga. Denar so porabili za nabavo sulic in železnih cepcev v Hüttenbergu ter za nakup oklepov in drugega orožja v Beljaku in drugih mestih. Večkrat so prosili cesarja, da bi kmečko organizacijo odobril. Čeprav je bilo to prizadevanje brez uspeha, so govorili, da imajo od cesarja pismeno privoljenje, in to celo članom deželnih stanov.

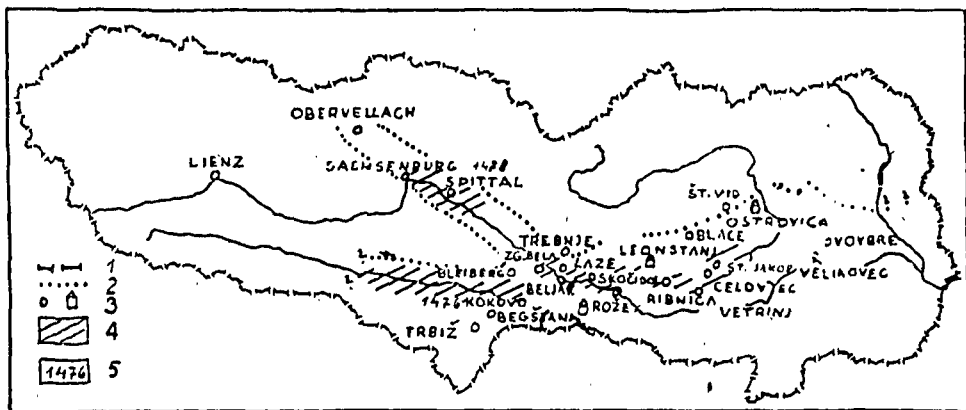
Ti so že konec maja spoznali nevarnost, ki jim je grozila. Zato so sklicali že za 29. maj sestanek »glede na našo deželno brambo in druge pomembne zadeve«. Uporniki pa se za njihov sestanek niso zmenili, marveč so delali po svoje. Gibanje, ki je že zajelo poleg kmetov tudi rokodelce in rudarje, so hoteli razširiti tudi med druge družbene sloje. Z grožnjo, da jim bodo vzeli, če se ne pokore, imetje in življenje, so silili duhovnike, naj ljudi napotijo v kmečko zvezo. Nekateri, ki se naročilo niso pokorili, so res morali bežati s svojih župnij. V bojno zvezo proti Turkom so vabili tudi cerkvene dostojanstvenike, plemstvo, mesta in trge. S tem se je začela uveljavljati v kmečkih težnjah poleg tipično stanovske, podložniške organizacije tudi splošnejša zamisel kmečke zveze. Prav ta pa priča o precejšnji nejasnosti, ki je še vladala med podložniki v zvezi z borbo proti plemstvu. Le kako bi bilo mogoče pridobiti plemstvo, da bi se samo odreklo svojih prednosti in vsaj delno tudi svojih dohodkov v prid kmečke zveze! Prav tako je za to nerazčiščenost značilno dejstvo, da so tudi v splošnejši zamisli ostale še vedno v veljavi značilne poteze boja za »staro pravdo«. Kmečke dajatve in služnosti naj bi se namreč ne odpravile, temveč odpovedale le tistim plemičem, ki ne bi hoteli pristopiti v novo protiturško kmečko zvezo in se v njenem okviru boriti proti napadalcem. V soglasju s kmečko spomenico iz leta 1574 naj bi izgubili vse koristi, ki so jih uživali od svojih zemljiških posestev. Kmečkemu pozivu se seveda ni odzval noben plemič. Zato bi pa morebitni kmečki zmagi sledila seveda odprava fevdalnega sistema v celoti. Šele po tem ovinku je kmečka zveza dosegla v resnici revolucionaren program.

Tistim podložnikom, ki ne bi hoteli pristopiti k punktu, so zagrozili — enako kakor v Schladmingu — s prepovedjo obiskovati cerkev, s prepovedjo pokopališča, pogreba, ognja, vode, uporabe gozda in srenjskega zemljišča, skratka s popolno izključitvijo iz vaše skupnosti. V času upora so to svojo grožnjo tudi izvrševali. Nekaterim so zaplenili celo njihovo premoženje. Uporniki so hoteli vzeti v svoje roke tudi cerkveno in posvetno sodišče. Začasno naj bi reševal spore vrhovni svet kmečke zveze. Govorili pa so, da bodo odpravili vsa patrimonialna in deželnoknežja

sodišča (gl. II. zvezek, str. 131), na njihovo mesto pa postavili v vsakem deželno-sodnem okraju po štiri kmete. Tudi davke naj bi v bodoče pobirala kmečka zveza in ne več zemljiški gospodje. Prav tako so uporniki hoteli poseči na cerkveno področje. Zahtevali so pravico, da smejo po svoji volji odstavljati župnike. Skratka, hoteli so povsem odpraviti javnopravne pravice plemiških deželnih stanov v korist nove, ljudske oblasti, ki jo je predstavljala kmečka zveza. Le kmečka zveza naj bi bila tista javnopravna organizacija, ki bi predstavljala deželo pred cesarjem. Tako naj bi bil v bistvu odpravljen tisti državni ustroj, ki se je opiral na plemstvo.

Uporniško gibanje, ki je bilo najmočnejše v ortenburškem sodišču in ob Zilji, se je razširilo po vsej južni Koroški. Puntarji so sklicevali shode v Rožu, Ribnici ob Vrbskem jezeru, Osojah, Blačah pri Glini in Št. Jakobu pri Celovcu. S pismi v Tinje, Velikovec, Laboško dolino in na Grobniško polje je sprožilo vodstvo kmečke zveze organizacijsko delo za kmečko zvezo tudi na tem ozemlju. O odporu plemstva viri ničesar ne povedo. Le K. Ungnad je hotel napasti puntarsko zborovanje, sklicano za 28. junij v Št. Jakob pri Celovcu; ne vemo pa, ali se je napad v resnici izvršil. Meščani so upornikom pomagali pri nabavi orožja. Cesar se za gibanje dolgo sploh ni zanimal. Šele zastopnik deželnih stanov, ki je prišel k cesarju s sestanka v Celovcu, je dosegel njegove pismene odločbe. Dne 9. junija je cesar sporočil vsem zemljiškim gospodom, deželskim sodiščem, vicedomu in deželnemu upravitelju na Koroškem, da prepoveduje uporniško gibanje. Ukazal jim je, naj tudi sami prepovedo podložnikom članstvo v kmečki zvezi. Naročil jim je, naj bodo pripravljene z vojsko, da upor potlačijo, polove voditelje in zaplenijo kmetom orožje. Istočasno je sporočil svojo prepoved kmečke zveze tudi neposredno podložnikom ter prepovedal za upornike izdelovati in jim prodajati orožje. Priporočil pa je deželnim stanovom, naj poskrbe za deželno obrambo. Deželnemu upravitelju pa je ukazal, naj s sodnimi sredstvi, če ne gre drugače, izterja od kmetov tedenski vinar, ki so se mu upirali.

Uporniki pa se cesarjevemu pismu niso pokorili. Zatrjevali so, da ga je plemstvo ponaredilo. Znova so poslali k cesarju poslanca, da bi ga pridobili zase. Gibanje pa se je širilo dalje. Cesar je sprevidel, da se je treba v resnici lotiti dela.

Zemljevid št. IV.

Koroški kmečki upor leta 1478

Pomen znakov: 1. Koroška deželna meja. — 2. Severna meja ozemlja, ki ga je zajel upor. — 3. Kraji in gradovi. — 4. Glavna središča uporniškega gibanja. — 5. Cas, v katerem se v posameznih okoliših začela uporniško gibanje. — Popravi: Begštan v Bekštanj, Belja v Beljak, Leonstanj v Leonstein

V pismih z dne 8. julija je sklical za 19. julij v Šentvid ob Glini sestanek koroških deželnih stanov ter zastopnikov štajerskih in kranjskih deželnih stanov, da bi pretresli, »kako je treba podvzeti stvari zoper kmete, da bo ta upor potlačen«.

Potrebe, da bi z dejanjem nastopil, pa so cesarja rešili Turki. Vojskovali so se tedaj z Benečani in so jih hoteli leta 1478 napasti tudi po suhem. Prvič so poskušali priti prek Soče že v marcu. V drugi polovici julija so poskusili srečo vnovič, a tokrat so našli Benečane pripravljene na obrambo. Zato so se obrnili mimo Ročinja v Soško dolino ter krenili mimo Kobarida in Bovca čez Predil, od tod pa prek Trbiža na Kokovo ob Ziljici. Tam jih je čakala vojska protiturške kmečke zveze. V nedeljo, 25. julija, so prišli Turki čez Predil. Pri Kokovem jih je čakalo v ozki soteski, kjer se je bilo najlažje braniti, okoli 3000 kmetov pod vodstvom kmeta Matjaža. Kmečka zveza je hotela z obrambo dežele proti Turkom najprej dokončno utrditi svoj položaj. Po turškem porazu, ki bi ga izvojevali kmetje in ne plemstvo, pa naj bi prišla na vrsto še ureditev notranjih zadev, ki bi vse plemstvo dokončno in odločilno zadela. Kljub kmečkim pozivom, naj pomaga pri obrambi, je namreč plemstvo brez izjeme ostalo doma. V sobotni noči pa je kmečko vojsko zajel preplah. Okrog 2600 puntarjev je pobegnilo pred bližajočimi se Turki. Preostalim je na prošnjo prišlo na pomoč le 70 rudarjev in 130 kmetov. Teh 600 mož je pri Kokovem v soteski ob Ziljici branilo Turkom prihod v deželo. Turki, ki jih je bilo menda okrog 30.000, so jih obkolili s hriba in od Ziljice in jih domalega vse pobili ali ujeli. Le redkim se je posrečilo, da so ušli. »Na obeh straneh je padlo okrog 400 mož. Če bi kmetje ne bili pobegnili, bi bilo padlo še več Turkov.« Tako je zapisal sodoben kronist.

Drzni pogum voditeljev kmečke zveze, premajhna vojaška izvežbanost in nediscipliniranost moštva, v prvi vrsti pa seveda velikanska turška premoč, vse to je prizadejalo kmečki zvezi strahovit, čeprav časten poraz. Turki so najhuje oplenili prav tiste dele dežele, v katerih je bilo središče upora. Po njihovem odhodu ni bilo več mogoče misliti na to, da bi uporniško gibanje obnovili. Plemstvo je zlahka polovilo kmečke voditelje in jih sodilo v Ortenburgu, na Vajškri pri Osojskem jezeru, Leonsteinu pri Vrbskem jezeru, Tanzenbergu blizu Gospe Svete in na Ostrovici. Tudi ti gradovi kažejo, kako daleč se je že razpredlo uporniško gibanje pred turškim vpadom. Stanovi so se oddahnili. Še sredi turških plenitev je zapisal beljaški mestni sodnik v nekem pismu: »Sedaj našemu gospodu cesarju ni treba pošiljati k nam najemnikov zaradi kmečkega upora; Turki so zvezo razpršili, da ni ostal drug pri drugem; vsemogočni bog uredi še najbolje«. Enako je menil tudi koroški kronist, župnik Unrest: »V tem je prišel bog s svojo pomočjo, ki pravičnih ne zapusti in je kaznoval kmečko nezvestobo z nevernimi Turki. To je storil bog zato, da ne bi nezvesti uporniki prelivali krščanske krvi«. Dva nad vse značilna izraza miselnosti fevdalnega sveta o veljavi plemstva in o božji ter verski podpori plemiške svojevoljnosti in nasilja!

Prvi veliki kmečki upor na Slovenskem je bil tako zadušen. Toda iskra kmečke upornosti ni več ugasnila vse do zloma fevdalnega sistema leta 1848. Že konec leta 1480 so posledice turških napadov in postopanje upravitelja G. Črnomaljskega sprožile manjši kmečki upor v Klevevžu na Dolenjskem, pa se je kmalu pomiril. Ko so vojne z Ogrji sprožile potrebe po novih denarnih sredstvih, je takšen davek leta 1482 sprožil krajevni upor v Vetrinju na Koroškem. Uporniki so tokrat zavzeli samostan in opat jim je komaj ušel. Unrest je ob uporu vzdihnil: »Mislim, da nezvestobe koroških kmetov do njihovih gospodov ne bo nikoli konec. Zato naj vsak gleda, kako z njimi ravna, da jih obdrži na uzdi.« Res so se se že v prihodnjem letu spet upirali proti dajatvam kmetje v Kanalski dolini.

Dlje časa pa so trajali nemiri med podložniki gospostva freisinskega škofa v okolici Škofje Loke okrog leta 1490. Nemir med podložniki se je začel že okrog leta 1483 zaradi deželnih davkov in tlake, potrebnih za utrjevanje mest proti Turkom. Ko pa je začel tedanjí loški oskrbnik Jakob Lamberg na različne načine pritiskati kmete in meščane, so se začeli leta 1484 prvi podložniki upirati plačevanju dajatev in deželnih davkov. Krog upornikov se je vedno bolj širil in dosegel do leta 1488 že takšen obseg, da je gospod sklenil poseči po odločnih ukrepih. Sprva je mislil upornike ukrotiti z zaporom. Pa brez uspeha. Leta 1491 je moral prositi za pomoč deželnega glavarja, da mu pomaga zatreti kmečke nemire. Z vojsko, s strogimi kaznimi in z oboroženimi stražami so nazadnje upor leta 1492 zatrli.

Kmalu pa so se uprli podložniki na Gornjegrajskem gospostvu ljubljanskega škofa. Ta se je leta 1495 zatekel s prošnjo za pomoč do tedanjega papeža Aleksandra VI., ki je v resnici dovolil, da se uporabijo cerkvene kazni proti podložnikom, ki bi vztrajali v nepokorščini. Leta 1503 se je sprožil, morda zaradi tedanje draginje, upor na Kranjskem; vnovič leta 1513. Le dve leti pozneje pa je prišlo do največjega kmečkega upora v slovenski zgodovini, do »slovenskega« kmečkega upora leta 1515.

8. *Unovičen vzpon Habsburžanov za Maksimilijana. Organizacija centralnih uradov*

Konec XV. in v začetku XVI. stoletja je pomagalo več zaporednih ugodnih okoliščin Habsburžanom, da so se povzpeli daleč nad povprečje večjih knežjih dinastij nemške države. Uvrstili so se z obsežnimi ozemlji, ki so prišla pod njihovo oblast, med prve oblastnike tedanjega sveta. Še v času, ko je najbolj padla oblast Friderika III. v dednih vzhodnoalpskih pokrajinah, se je začel v Zahodni Evropi vzpon oblasti njegovega sina Maksimilijana. Leta 1477 je postal kot mož Marije Burgundske po smrti svojega tasta Karla Drznega vladar bogatih pokrajin ob srednjem in spodnjem Renu. Za to posest se je moral s francoskim kraljem Karlom trdo boriti celo še po smrti svoje žene Marije († leta 1482). Vendar je nazadnje z mirom v Senlisu (leta 1493) dokončno utrdil habsburško oblast v Burgundiji vzhodno od Saone in v vsem spodnjem Porenju od Luksemburga do Artoisa in Amsterdama (na današnjem francoskem ozemlju ob delu švicarske meje ter približno na ozemlju današnjih držav Belgije, Nizozemske in Luksemburga). V teh pokrajinah je vladal kot regent v imenu svojega sina Filipa. Že po prvih uspehih v borbi s francoskim kraljem je bil izvoljen leta 1480 za »rimskega kralja«, leta 1490 pa je prevzel po svojem stricu Sigismundu oblast na Tirolskem in v »prednjih deželah«.

Po smrti ogrskega kralja Matije Korvina je prvič posegel tudi v zgodovino slovenskih dežel. S Tirolskega je prišel takoj v Spodnjo Avstrijo ter je od avgusta do oktobra leta 1490 spravil v svoje roke poleg Dunaja tudi posestva na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem, ki jih je v prejšnjih letih zasedel ogrski kralj. Le del posestev na Spodnjem Štajerskem je prepustil zaenkrat še Jakobu Szekelyju, ogrskemu poveljniku, ki je zaradi tega prestopil na njegovo stran. Za ogrsko krono se je sicer zastonj potegoval. Toda z novim kraljem Vladislavom je sklenil leta 1491 v Bratislavi mir in pogodbo o nasledstvu, s katerima je podčrtal stare habsburške težnje, razširiti svojo oblast nad vsem srednjim Podonavjem. V zvezi s tem mirom so se povrnila pod Maksimilijanovo oblast tudi nekdanja salzburška posestva ob ogrski meji (Ptuj, Pišece, Brežice, Sevnica in Raštanj), ki jih je Salzburg v zvezi z borbo med Habsburžani in kraljem Matijo tako dokončno izgubil.

Z dedovanjem goriških grofov (leta 1500) se je zaokrožila habsburška posest v Slovenskem Primorju, posest na Koroškem pa povezala s posestjo na Tirolskem.

Zaradi te dediščine pa je prišlo do spora z Benetkami, ker so tudi te hotele dediščino Goriških kot del nekdanje Furlanske krajine in ker so se bale okrepitve svojega tekmeca ob Jadranskem morju.

Že pred tem je postal Maksimilijan po smrti Friderika III. (1493) tudi vladar nemške države (1493—1519). Ker pa so se Benetke v borbi za oblast v severni Italiji pridružile njegovemu nasprotniku, francoskemu kralju Ludoviku XII. in preprečile, da bi se šel kronat za cesarja v Rim, si je vzel Maksimilijan kot prvi nemški vladar naslov »izvoljeni rimski cesar«.

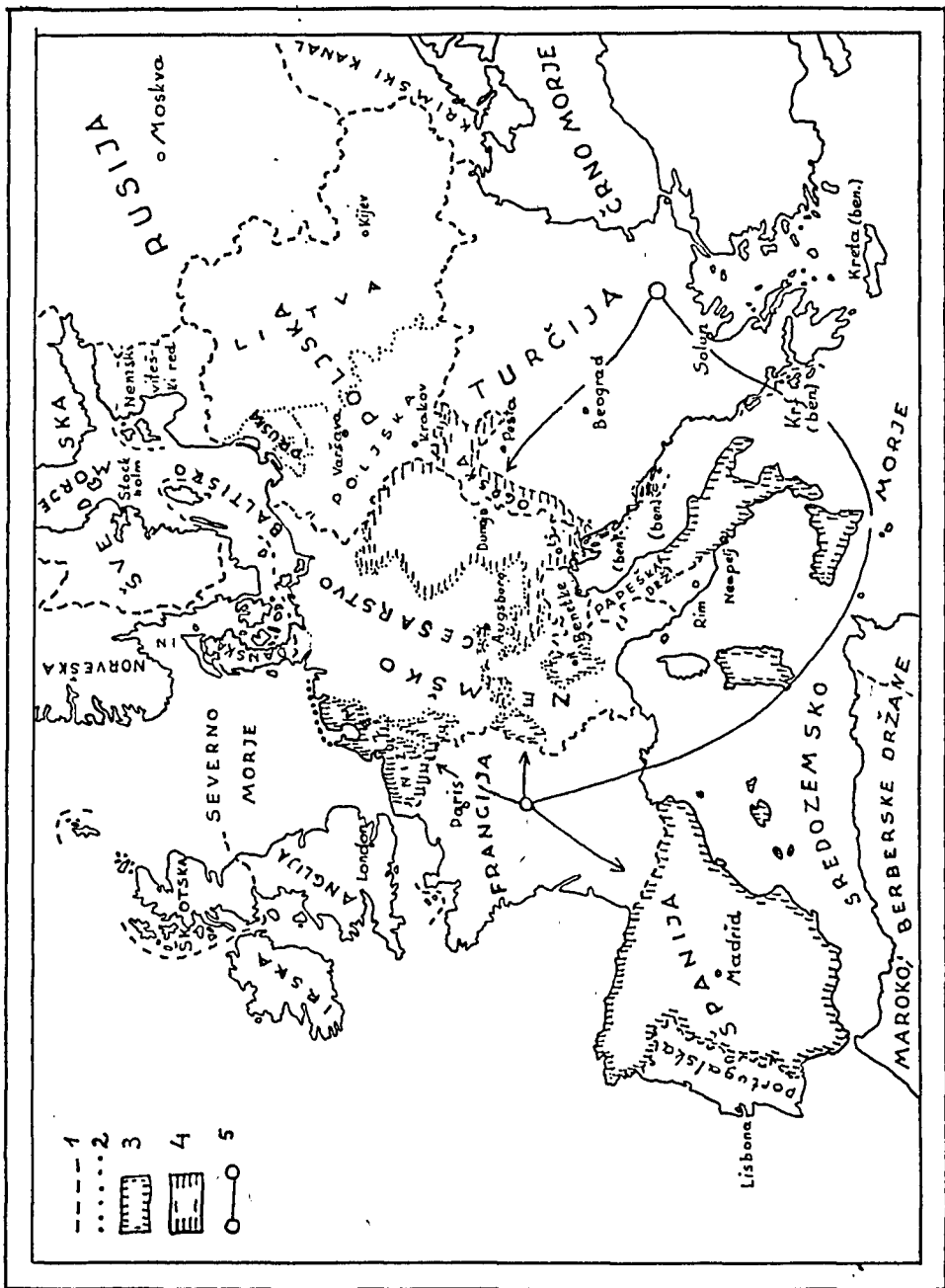
Prav v času teh Maksimilijanovih uspehov se je razširila habsburška oblast še na ogromno špansko posest v Evropi in kolonijah. Že leta 1496 se je oženil Maksimilijanov sin Filip s špansko princeso Ivano. Ker so umrli do leta 1516 vsi ostali člani španske dinastije z izjemo Ivane in njenih otrok — ti so bili obenem edini Maksimilijanovi potomci — je podedoval starejši sin Karel leta 1506 po očetu Burgundske pokrajine ob vzhodni meji Francije, leta 1516 pa Španijo z Neapljem, Sicilijo in obseznimi prekomorskimi kolonijami. Prav takrat pa so, kljub odporu ogrskega plemstva, ob dvojni poroki Maksimilijanovih vnukov Marije in Ferdinanda z otrokoma ogrskega kralja Vladislava Ludvikom in Ano vnovič potrdili pogodbo o dedovanju iz leta 1491 (v letih 1515—1516). Tako je Maksimilijan položil razvoju habsburške oblasti v jugovzhodni Nemčiji in na Ogrskem temelje, ki so dozoreli že kmalu po njegovi smrti.

Slika 22. Cesar Maksimilijan. Risba Albrehta Dürerja iz leta 1518. V desnem oglu zgoraj stoji zapisano: »To je cesar maksimilijan, ki sem ga naslikal jaz, albrecht dürer v augsburgu visoko gori na gradu v njegovi mali sobi, ko se je štelo 1518, v ponedeljek po Janezu Krstniku. A. D.«

*

Razdobje Maksimilijanove vlade pa ni sovpadlo samo z dvigom Habsburžanov v svetu, marveč je pomenilo tudi začetek novega razvoja v notranjosti dednih habsburških dežel. Oblikovati se je začela osrednja vladarjeva oblast, ki so jo predstavljali osrednji uradi, v katerih so delali plačani uradniki. Takoj, ko je po smrti Friderika III. Maksimilijan združil v svojih rokah vse habsburške dežele v Vzhodnih Alpah, jih je razdelil v dve skupini: »gornjeavstrijske« (Tirolska in »prednje dežele«) in »dolnjeavstrijske dežele« (Zgornja in Spodnja Avstrija ter notranjeavstrijske dežele — Štajerska, Koroška, Kranjska s Pazinsko knežijo, Gorico in Trstom). V vsaki od teh dveh skupin dežel je začel uvajati takoj po prevzemu oblasti nove osrednje urade, ki so bili nadrejeni vsem pokrajinam. Pri tem se je

Zemljevid št. V. Habsburška posest v Evropi v XVI. stoletju

Pomen znakov: 1. Državne meje. — 2. Mejo delov posamezne države (v Nemčiji in na Poljskem). — 3. Posest španske veje Habsburške dinastije. — 4. Posest avstrijske veje Habsburške dinastije. — 5. Politična povezava med Francijo in Turčijo, namercjena proti Habsburžanom. — Lj. = Ljubljana. — Popravi: Krimski kanal v Krimski kanat

opiral na že starejše oblike deželnoknežje uprave, kot se je razvila na Tirolskem, vendar pa jih je izpopolnjeval delno pod vplivom svojih izkušenj o burgundski upravi in delno pod vplivom načel rimskega prava.

Poglavitno načelo Maksimilijanove upravne organizacije osrednjih uradov je bilo, da je treba ločiti finančne posle od političnih in sodnih. Oboje naj bi vodili različni osrednji uradi. Za medsebojno nadzorstvo uradnikov naj bi bila v vsakem uradu po dva vrhovna uradnika; v uradih naj bi prevladovali plačilni uradniki. Že leta 1490 je poveril upravo gornjeavstrijskih dežel »vladi« (»regimentu« — iz latinskega »regimen« = vlada), s sedežem v Innsbrucku, leta 1491 pa ji je odvzel finančne posle in jih izročil posebni »finančni ali računski komori«. Leta 1493 je bil ustanovljen »regiment« in kmalu za tem tudi finančna komora še za dolnjeavstrijske dežele. Oba urada sta imela sedež na Dunaju. Nad temi uradi je ustanavljal cesar v naslednjih letih še osrednje urade, ki so skrbeli za vse njegove dežele, hkrati pa tudi za skupne zadeve vseh ostalih pokrajin nemške države, kolikor je mogel kot cesar o njih odločati. Kot najvišje urade je ustanovil dvorno svet z dvorno pisarno kot izvršiteljem njegovih sklepov (za sodne in upravne zadeve) in dvorno komoro (za finančne zadeve).

Pri vseh teh reformah se je nameraval cesar predvsem upreti težnjam plemstva, da bi se habsburška dedna posest povsem razbila v vrsto samostojnih pokrajin. Po želji plemstva naj bi namreč povsem samostojna uprava deželnih stanov odločala o vseh zadevah vsake dežele posebej. Habsburžani naj bi kot skupni vladarji dežele povezovali le navzven. Maksimilijan pa je želel zavreti te težnje, ki so se močno uveljavljale za Friderikove vlade, in svojo posest v resnici združiti z osrednjimi uradi. V teh naj bi odločal predvsem vladar.

S tem namenom se je okoriščal cesar tudi z zaostritvijo razrednega boja med plemstvom in podložniki. Že v letih 1497—1502 je s svojimi odloki izročil regimentu tudi vrhovno sodstvo ter mu poveril upravo avstrijskih dednih dežel tudi takrat, kadar je bil on sam navzoč. Dolej ga je namreč nadomestoval le, kadar je cesar odšel iz dednih dežel. Leta 1502 pa je poleg tega ustanovil novo »dvorno in komorno sodišče«. Sestavljali so ga večinoma pravniki, odločati pa bi morali po načelih rimskega prava. Z vsemi temi sodnimi reformami si je nameraval pridobiti pravico, da posreduje kot deželni knez v vseh pravnih sporih in da bi s svojo vrhovno sodno oblastjo zmanjšal samostojnost fevdalcev. Vsaj navidez je s tem vendarle omejil sodne pravice zemljiškega gospoda nad njegovimi podložniki. Tudi pravice cerkvenih sodišč je leta 1497 omejil le na cerkvene zadeve. V teh odločbah se je najbolj jasno kazala Maksimilijanova težnja, da s pomočjo naraščajočega nasprotja med plemstvom in podložniki zlomi moč deželnih stanov in si zagotovi resnično vrhovno oblast v svojih deželah. Spričo tega so se takrat v resnici vse bolj množile pritožbe proti zemljiškim gospodom, ki so jih pošiljali cesarju posamezniki ali vaške soseske. S tem se je povečalo zaupanje v cesarjevo pravičnost, tako značilno za uporniška gibanja slovenskih kmetov v tem času.

Prav temu cesarjevemu posegu v njihove pravice pa so se notranjeavstrijski deželni stanov naravnost uprli. Štajerski deželni stanov so se že leta 1501 postavili na stališče posebnega deželnega prava. V njem je bila namreč določba, da more biti vsak plemič, ki je član deželnih stanov, sojen le pred posebnim deželnim »ograjnim sodiščem« za plemiče. Štajerci so trdili, da je vsaka uredba neveljavna, kolikor je v nasprotju s temi deželnimi pravicami. Vendar cesar sprva ni popustil in enako ne na izrečno zahtevo štajerskega plemstva, naj »plemstvo, meščani in drugi ostanejo vsak pri svojem rednem sodišču in naj jih ne vodijo pred drugo gosposko ali sodišče«; na dvorno sodišče v Dunajskem Novem mestu so namreč gledali kot na sodišče v »tujini« (!) in zato trdili, da jih ne more soditi.

Toda cesar je imel vendarle zvezane roke, ker so deželni stanovi odločali o izrednih davkih. Zato je pod skupnim pritiskom vseh notranjeavstrijskih deželnih stanov na sestanku v Augsburgu leta 1510 moral popustiti in dvorno sodišče razpustiti. Vendar je njegove pravice ohranil in znova zaupal regimentu. Priznal pa je, da naj plemičem sodi najprej njihovo deželno sodišče; regiment naj bi odločal le ob pritožbah proti sodbam deželnega ograjnega sodišča. Leta 1518 so se nazadnje tudi zastopniki deželnih stanov pomirili s tem stanjem. Vendar pa so izsilili od cesarja novo popuščanje. Ustreči je nanreč moral njihovi zahtevi, da bo vzel v urade namesto šolanih »tujcev«, o katerih so trdili deželni stanovi, da »delajo za svoj žep«, domačine. Še pomembnejši pa je bil pristanek na zahtevo deželnih stanov, da mora biti polovica osemnajstih članov regimenta imenovana iz vrst deželnega plemstva. Maksimilijan je sicer še vnaprej obdržal svobodo v toliko, da je člane imenoval po lastni izbiri. Toda tudi plemstvo je tako zavarovalo svoje koristi, ker so jim poslej sodili tudi pred tem sodiščem ljudje iz njihovih lastnih vrst. Poleg tega pa jim je obljubil Maksimilijan večji vpliv na sestavo cesarjevega dvornega sveta, najvišjega upravnega organa za vso državo.

Le v enem pogledu je Maksimilijan vendarle vztrajal pri gradnji temeljev osrednje državne organizacije. Če je hotel postati resničen gospodar v državi, se je moral čim bolj osvoboditi vpliva deželnega plemstva in se opreti na poklicno, pravno šolano uradništvo. V zvezi s temi težnjami je bilo uvedeno leta 1494 na dunajski univerzi tudi rimsko pravo, ki naj bi pomagalo odstraniti pravne razlike med pokrajinami in povečati cesarjevo oblast. Poleg starega fevdalnega plemstva se je začelo oblikovati tudi novo uradniško plemstvo, ki mu je cesar podeljeval njegove pravice. Že leta 1502 so se avstrijski deželni stanovi na skupnem sestanku brez uspeha uprli »doktorjem in učenim osebam«, o katerih so trdili, da ne poznajo deželnega prava in s pisanim pravom delajo občutno škodo. Prav tako brezuspešna je bila tudi pritožba proti uradnemu plemstvu v Innsbrucku leta 1518. Cesar je stanovske zastopnike zavrnil, češ da lahko podeli fevde in plemstvo vsakomur, komur hoče. S tem je Maksimilijan vendarle ustvaril nekaj temeljev za poznejše izoblikovanje osrednje državne oblasti, čeprav se je ta uveljavila šele po stoletnem boju med deželnim knezom in deželnimi stanovi v času reformacije in protireformacije.

9. Novi turški napadi in vojna z Benetkami

Prav ko je umrl ogrski kralj Matija Korvin, je poteklo premirje med Ogrsko in Turki. Turki so upali, da se jim bo zmedo po njegovi smrti posrečilo izkoristiti za nove osvojitve in zato na podaljšanje premirja niso več pristali. Poleg tega pa se je med leti 1499 in 1503 obnovila vojna med Turki in Benetkami za benečanske posesti na Moreji. Tako so med temi boji Turki znova začeli vpadati v slovenske kraje, čeprav ti vpadi še daleč ne dosežejo strahot med 1469. in 1483. letom.

Že jeseni leta 1491 so vdrli Turki skozi Belo krajino in mimo Brežic na Dolenjsko, kjer so se utaborili pri Beli cerkvi. Odtod so ropali po vsej Dolenjski, posamezni oddelki pa so segli tudi do Ljubljane, Vrhnike in na Notranjsko do Nadliška, Prema in Planine. Že pri Hrušici pri Ljubljani so kmetje pobili neki turški oddelek. Nato je še hrvatska vojska pri Udbini premagala vračajoče se turške plenilce in rešila velik del ujetnikov in turškega plena.

V naslednjem letu je prišlo le do manjšega turškega vpada v okolico Novega mesta (morda je segel tudi do Ljubljane). Zato pa so Turki leta 1493 oplenili Dolenjsko vse do Ljubljane, preko Ogrske pa vdrli tudi v okolico Ptujja in Celja. Na povratku so še povsem razbili vojsko hrvatskega in slavonskega plemstva pri

Udbini na Krbavskem polju, v boju, ki je močno oslabil hrvatsko obrambeno moč. Odslej so se začeli Hrvati pri iskanju pomoči proti turškemu prodiranju ozirati proti zahodu in prositi za pomoč vladarje habsburških dežel.

Že leta 1494 so v pozni jeseni Turki znova vdrli ob Brežicah na Kranjsko, najprej oplenili spodnjo dolino Krke, nato pa se obrnili na Štajersko ter opustošili okolico Planine in Pilštajna, Žusma, Slovenske Bistrice in Žiče. Tudi cesarjevi najemniki, ki so bili v bližini, proti napadalcem niso pomagali.

Do novih obsežnih vpadov je vnovič prišlo čez nekaj let. Leta 1497 so trpeli kraji okrog Ribnice, Cerknice in Logatca do Vrhnike, leta 1498 pa vzhodna Notranjska do Ljubljane. Zato pa so leta 1499 vdrli Turki mimo Loža in Podgrada v Furlanijo. Prekoračili niso samo Soče, marveč tudi Tagliamento in prišli na svojih plenitvah do Trevisa v bližini Benetk. Močno so oplenili seveda tudi Goriško in severno Istro.

Poslej do tretjega desetletja XVI. stoletja ni bilo večjih turških vdorov. Le leta 1511 so oplenili Metliko in Slovensko marko, leta 1516 pa v zvezi z boji na Hrvatskem tudi okolico Pivke.

Toda slovenske dežele so tedaj prizadejala spet nova pustošenja, povezana z Maksimilijanovo vojno z Benetkami. Napetost med Habsburžani in republiko, povezana s tekmo med Koprom in Trstom za trgovino z zaledjem, je izvirala še iz XV. stoletja. Spor okrog dediščine po Goriških grofih jo je le še poostрил. Maksimilijan se je v pričakovanju spopada že leta 1504 povezal s Francozi proti Benetkam. Tako je leta 1508 zaradi sorazmerno majhnega povoda izbruhnila vojna. Benečani so namreč zabranili Maksimilijanu prehod preko njihovega ozemlja v Rim, kamor se je nameraval iti kronat za rimskega cesarja. Toda vojno je začel cesar v zelo neugodnem času. Denarne podpore mu niso hoteli dati niti nemški državni knezi, niti lastne dežele, s katerimi je bil prav tedaj v sporu zaradi vprašanja cesarjevih sodnih pravic nad plemstvom.

Benečani so položaj spretno izkoristili. Pokazali so, da so se dobro priučili taktiki turške vojske. Kljub temu, da je Maksimilijan že pred vojno utrjeval gradove v bližini meje, so želi hitri benečanski sunki spomladi leta 1508 na furlansko-goriškem bojišču velike uspehe. S pomočjo topništva so Benečani hitro zavzeli Krmin in — potem ko so prešli preko Soče — po enem mesecu obleganja tudi Gorico. Še v aprilu so padli v njihove roke Rihemberk, Vipava in Devin, maja pa po krajšem obleganju s suhega in morja tudi stari benečanski nasprotnik, Trst. V maju so zavzeli poleg tega še večino avstrijske Istre z Reko, junija pa zasedli Idrijo. Spričo teh uspehov je moral Maksimilijan skleniti triletno premirje in jim za ta čas prepustiti vse njihove osvojitve.

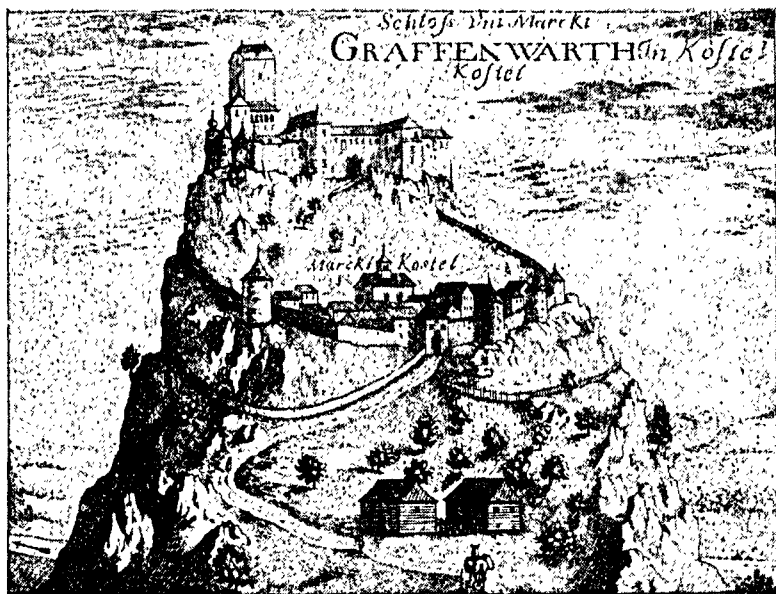
Toda cesar s premirjem ni mislil resno. Že decembra leta 1508 je sklenil v Cambraisu s Francijo, Španijo in celo s papežem — vsak od teh zaveznikov je imel z Benetkami svoje stare račune — zvezo proti republici, nato pa se je pogajal s stanovni, da bi mu dovolili izredne davke za vojne namene. Le ker je popustil glede svojih sodnih pravic in ker je obljubil, da ne bo brez vednosti deželnih stanov začel nobene vojske, so stanovi odobrili vpoklic deželne vojske in denar za najemnike. Ker je spričo tega prišel na bojišče šele za zamudo, so Francozi še pred njegovim prihodom pri Agnadellu popolnoma razbili benečansko vojsko. Tako je imel cesar lahek posel. Zavzel je spet gradove v Istri in na Krasu, Trst, Reko, Gorico in Idrijo, poleg tega pa je porabil ugodno priložnost in prisilil Čedad, da mu je prepustil posvetno oblast nad Tolminskim. Nekaj bojev je bilo le okrog Tolmina, vtem ko se je Bovec sam predal Avstrijcem. S temi spremembami je dobila Goriška v svojem severnem delu dokončno mejo, pa tudi cesta preko Predila je prišla vsa v habsburške roke.

Že leta 1510 se je sicer zveza iz Cambraisa spet razbila. Na furlanskem bojišču so ostali Benečani in Avstrijci spet sami. Vendar pa to ni več bistveno spremenilo že doseženih odločitev. Med boji, ki so se vlekli še šest let, so Benečani še enkrat osvojili Reko, pa jo hitro spet izgubili. Avstrijske čete pa so osvojile Gradiško, medtem ko so Tržič zastonj oblegale. Le pokrajna je zaradi pogostnega pustošenja mnogo trpela. Naposled so bili boji leta 1516 zaključeni s premirjem, končni mir pa je bil sklenjen šele po Maksimilijanovi smrti (leta 1522).

10. Slovenski kmečki upor leta 1515

Vojna z Benečani je zaostrela že itak težak podložniški položaj. Boji sicer niso neposredno prizadeli ozemlja »slovenskega« kmečkega upora, ki je izbruhnil sredi teh bojev. Toda stroški za vojno so povzročili vsakoletne velike davke, večkrat je bila vpoklicana deželna vojska in vojna je zelo ovirala trgovanje z Italijo. Najprej je bil naložen nov davek za spremljavo blaga, ki so ga pošiljali tja, nazadnje pa je prišla popolna zapora trgovine na meji z Benetkami. Vse to je nalagalo podložnikom težka bremena in jim jemalo dohodke. Poleg tega je moral cesar popustiti stanovom, tudi pri nadzorstvu nad zemljiškimi gospodi in delno umakniti svoje reforme sodstva. Svojevoljnost plemstva se je zato znova povečala. Prebujeni podložnik, ki je upal najti oporo tudi pri cesarju, si je sklenil pomagati sam v splošnem uporu proti gospodi. Kmete na Slovenskem »so že nekaj let stiskali slovenski plemiči in cesarski uradniki z novimi in težkimi dajatvami in jih s tem nagnili k uporu, ker so mislili, da tega ne morejo več prenašati«.

Upor je sprožilo več krajevnih gibanj, ki so se spomladi leta 1515 nenadoma zlila v celoto. Polhograjski gospod Gašper Lamberg je že dalj časa kršil »staro pravdo«, zaradi česar so se podložniki pritožili že cesarju. Lamberg je sicer s silo

Slika 23. Kostel ob Kolpi sredi XVII. stoletja. Valbasor, Ehre..., 1689, XI. knjiga

poskušal zlomiti upornost, a brez uspeha. Že leta 1514 so se mu kmetje uprli in so se nato v Kranju pogajali z gospodom za poravnavo. Pa tudi ta jih ni zadovoljila.

Drugo in najvažnejše žarišče upora je bilo kočevsko gospostvo, tedaj v rokah Jurija Turna (od leta 1507 naprej). Hkrati je bil Turn zemljiški gospod v Krškem, Svibnem in na freisinhodem Klevevžu. Turn je bil za svoj žep kaj gospodaren. Na Kočevskem je znal dohodke zemljiškega gospoda kar podvojiti. Naravno je to zbu-jalo nezadovoljstvo tamošnjih podložnikov. Ta upor so podžgali še spori med samim plemstvom. Že leta 1510 so se kranjski deželni stanovi pritoževali cesarju proti njemu: Odkar je gospod Krškega, sili kmete, da morajo »proti starim navadam« plačevati ob tovorjenju žita in soli na mestni trg dvojno mitnino; prvič jo je pobiral na poti v mesto, drugič pa ob povratku domov, ne glede na to, ali so blago prodali ali ne. Pri gospostvu Klevevž zadržuje del poscstva, ki pripada drugemu gospodu. Kočevskim podložnikom je zabranil, da bi si smeli v gozdu prosto pre-skrbeti les za svoje potrebe; »to je novost in proti stari pravdi«. »Deželnih davkov ne plačuje niti od svojih podložnikov, niti ne dovoli duhovščini v Kočevju, da bi jih plačevala. Tudi ob vpoklicu deželne vojske ne dovoli svojim podložnikom, da bi poslušali poziv, niti da bi pripravili dolžna živila in orožje. Ne meni se za deželno pravo in za povabila sodišča«. Sledile so še nove pritožbe. Leta 1515 so navajali deželni stanovi novo vrsto primerov, ki so pokazali, kako malo se je menil Turn za pravico. Ker mu je mitničar v Kostelu ob Kolpi oviral tihotapstvo s soljo, je pre-prosto poslal proti njemu svojega oskrbnika Stržena z blizu 50 podložniki iz Osilnice in ga pregnal. Oropal je tri vasi samostana Pleterje. Odpeljal je živino in premično premoženje, podložnike preselil na Ogrsko, tiste, ki so se upirali, pa zaprl. Izže-manje podložnikov je bilo torej tolikšno, da jih je kot živino prodajal ogrskim veli-kašem (tem jih je namreč manjkalo zaradi turškega pustošenja).

V pritožbi iz leta 1510 se kaže, da so se proti Turnu pritoževali tudi podložniki. Le tako so se lahko v stanovski pritožbi dvakrat sklicevali na »staro pravdo«. Neje-volja zaradi težkih bremen je še zrasla, ko se je razvedelo, da pobira Turn tudi deželne davke za svoj žep in ne za cesarja. Pa tudi podpora deželnih stanov in vice-doma pri podložniškem pritoževanju je povečala kmetom pogum. Prav na Kočevskem so zato najprej prešli od besed tudi k dejanju.

Tretje samostojno središče uporniškega razpoloženja je bilo med Ljubljano in Vrhniko. Maksimilijan je že leta 1501 dovolil ljubljanskemu mestu, da si postavi na primernem kraju mlin. Postavilo si ga je nad mestom ob Ljubljanici. Jez pa je zaradi majhnega vodnega padca reke na Barju povzročal povodnji. Okrog 300 kme-tov se je zato pritožilo vicedomu, da je povodenj opustošila 700 kmetij, škodo pa je trpelo tudi zemljišče samostana Bistre. Pridelki na poplavljenem ozemlju so bili uničeni. Bistra in kmetje so zahtevali, naj se jez odstrani in mlin preloži.

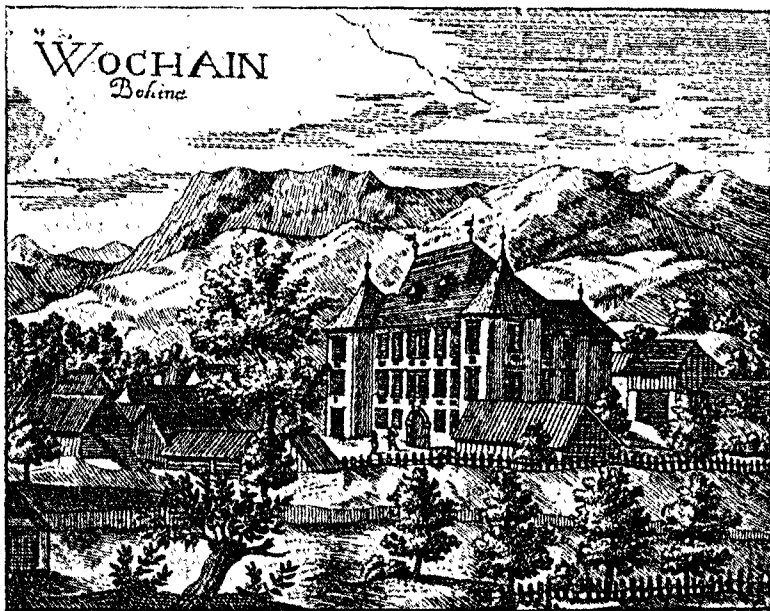
Tudi na Gorenjskem se je razvil v radovljiškem kotu upor iz čisto krajevnih sporov z blejskim gospostvom in spora zaradi trgovine v podeželju med radovljiškimi meščani in okoličani. Vendar je možno, da je bil razvoj upora v zadnjem času že povezan z dogodki na Kočevskem in pod širšim vplivom nastajajoče »kmečke zveze«. O njem se namreč poroča šele 29. marca.

Od koroške do hrvatske meje je torej po malem vrelo na Kranjskem že od leta 1514 in še od prej. Stanovi so sicer poznali nevarnost, vendar pa so upali, da bodo kmete zlepa pomirili. Toda kmečko gibanje se je že v zimi 1514/15 preveč razraslo in zaostriilo, da bi ga bilo še mogoče zajeziti samo s pogajANJI.

V začetku leta 1515 — najkasneje v prvi polovici marca — so puntarji ob nekem svojem zborovanju presenetili Turna in ga ustrelili. Hkrati so ubili tudi nje-govega oskrbnika Stržena. To so storili podložniki dveh kočevskih vasi. Dejanje je spodbudilo uporniško gibanje, ki je v raznih delih dežele vrelo že prej. Začelo se je

hitro vezati v veliko, skupno »kmečko zvezo«. Vzdignili so se kmetje v Gamberku, ki jih že »nekaj let niso mogli spraviti k pokorščini«. Polhograjski podložniki so se oboroženi zbrali na shod. Tu so prisegli na sulico, da ne bodo plačevali nobenega davka več, niti se pokorili zemljiškemu gospodu.

Prav takrat so se povezali v kmečko zvezo tudi gorenjski kmetje. Blejci in Bohinjci opisujejo postanek te zveze takole: Radovljiški meščani so trikrat zapored prepovedali na kmetih trgovati in opravljati rokodelsko in gostilničarsko obrt. Ker to ni pomagalo, so razposlali oborožene skupine, ki so razbijale in ropale

Slika 24. Bohinj. Valvasor, Ehre... , 1689, XI. knjiga

podeželske delavnice in gostilne. Zato so kmetje sklenili, da se bodo branili z orožjem. Pred 16. marcem so že ustanovili kmečko zvezo, ki bo podložna cesarju in »stari pravdi«. Radovljiškemu sodišču so se do konca marca pridružili še podložniki kranjskega, kamniškega, blejskega in polhograjskega sodišča in »veliko drugih sodišč kranjske dežele in nekaj župnij in vasi«, vsega skupaj okrog 20.000 podložnikov, »dobrih, pobožnih ljudi«.

V središču kmečke organizacije je stal radovljiški kmet Klander. Ta je poskušal dati gibanju tudi nekakšno versko ozadje. Kmetom, ki so prihajali k njemu iz gorenjskih in koroških krajev, je pravil, da govori s svetim duhom in se je imel za svetega. Na kmečkih zborovanjih je blagoslavljal križe in podobe na visokih drogovih, ki so uporniki nanje prisegali in jih imeli za bojne zastave. Ob strani pa mu je stal »krofasti krojač« iz Radovljice, najbrže eden izmed podeželskih obrtnikov, ki so jih Radovljičani hoteli odpraviti.

Kljub uspehu na Kočevskem proti Turnu in kljub hitremu razširjanju »kmečke zveze« se za zdaj ni še zgodilo nobeno novo nasilno dejanje. Vsekakor pa je prav napad na Turna in Stržena razgibal tiho in mračno podložniško nezadovoljnost z razmerami in sprožil priprave na odprt upor. V drugi polovici marca so pristopili k zvezi tudi Bohinjci in Blejci. V pritožbi, ki so jo poslali 29. marca briksenškemu

škofu, so to odkrito povedali in ponosno dostavili, da so tudi oni »celi možje; pokoriti se hočejo le Njegovemu Veličanstvu in stari pravdi, ki je bila v veljavi v času Friderika blagega spomina«. Pritoževali so se zlasti zaradi izrednih davkov. Od začetka vojne je plačala v Bohinju vsaka kmetija že po 14, na Bledu cela kmetija celo po 20, polovična pa po 10 goldinarjev izrednega davka. Zato »nočejo dati nobenega več, razen tistega, ki ga bo zahteval in želel od njih cesar in poslal o tem zaprto pismo ali odgovor gmajni; tako so voljni in podložni podnevi in ponoči z življenjem in imetjem temu, kar bi želel cesar od njih«. Pritoževali so se tudi proti tedanjemu upravitelju blejskega gospostva, da si prisvaja kmečka in srenjska zemljišča, večja tlako in stare dajatve, uvaja nove dajatve in jim ne pusti loviti divjačine in rib.

Hitro širjenje uporniškega gibanja je začelo stanove v marcu že vznemirjati. Na sestanku notranjcaavstrijskih dežel so že v začetku tega meseca sklenili s štajerskimi in koroškimi stanovi pogodbo, da jim bodo v primeru upora pomagali z vojsko. Takoj nato pa so dosegli od cesarjevega namestnika v dednih deželah, krškega škofa in kardinala Langa, da je poslal na Kranjsko v cesarjevem imenu posebno komisijo. Komisarji naj bi poudarili pred kmeti, da je takšna »zveza« brez dovoljenja deželnega kneza prepovedana celo plemstvu. Spomnili naj bi jih na škodo, ki so jo utrpeli uporni podložniki na Ogrskem (1514), Koroškem (1478) in v Würtembergu (1514). To bi se lahko zgodilo tudi Kranjcem, če ne bi razpustili svoje »zveze«. Če ima kdo kako pritožbo zoper zemljiškega gospoda ali oskrbnika, naj jo naznani komisarjem. Ti naj po zaslišanju obeh strank odločijo v smislu »stare pravde«; pazijo naj, da kmet ne bo obremenjen bolj, kakor je prav. Hkrati s tem pa so stanovski zastopniki že sklenili, da naj se zbere tudi plemiška vojska. Štajerske čete naj bi se zbrale pri Slovenjem Gradcu in Mariboru, kranjske pa pri Ljubljani. Kranjski zastopniki so zahtevali, da se takoj, ne glede na pogajanja s kmeti, določi tudi dan, kdaj naj se vse te čete združijo proti kmetom. Očitno je bil ves kranjski načrt preračunan na prevaro podložnikov. S pogajanjem, so menili pridobiti časa, nato pa bi z vso silo udarili z vojsko po kmetih.

V prvi polovici aprila so res prišli v Ljubljano Langovi komisarji. Prav tedaj je bilo pri Ljubljani kmečko zborovanje, na katerem je bilo zbranih 5—6000 kmetov. Dne 15. aprila je prišel načelnik komisije, štajerski deželni glavar Dietrichstein, s svojimi tovariši na zborovanje. Poskusili so kmete pregovoriti, da naj zvezo razpustijo. A »kmetje so Dietrichsteinu in drugim komisarjem rekli iz oči v oči, da zveze ne bodo razpustili ne ta dan ne nikoli«.

Stanovi pa so za pomoč proti podložnikom pritiskali tudi na cesarja. Sporočili so mu, preden so se konec aprila razšli, da ne morejo dovoliti novega davka za vojno v Furlaniji proti Benetkam. Izterjati bi ga morali namreč od svojih podložnikov — tako pravijo — tega pa ne morejo storiti, ker so novice o uporuh vedno slabše. Do cesarja pa se je obrnila s svojim poslanstvom tudi že v enotno gibanje povezana kranjska kmečka zveza, in sicer konec aprila ali pa v začetku maja. Poslanci so našli cesarja med 9. in 20. majem v Augsburgu. V imenu zveze so se pritožili zoper novotarije, ki so jih v deželi uvajali graščaki. Cesar se jim ni pokazal nenaklonjenega. Obljubil jim je poslati komisarje, da bodo pomagali kmetom do stare pravde. Zato pa so mu morali poslanci obljubiti, da bodo kmetje do prihoda komisarjev mirovali in se vrnili na svoje domove. Toda že pred tem je poslal cesar preko deželnih stanov kmetom tudi »splošno zapovedno pismo«, v katerem je zahteval, da naj kmečko zvezo razpuste in počakajo komisarje, ki bodo preiskali kmečke pritožbe. Kmetje pismu, ki so ga prejeli preko deželnih stanov, niso zaupali, marveč so sredi maja prešli že v odprt upor.

Dne 14. maja se je vršilo pri Novem mestu veliko kmečko zborovanje, ki so se ga udeležili tudi novomeški meščani. Tu so se dogovorili uporniki za napad na več gradov, predvsem na posestva obeh bratov Mindorfov, ene izmed najbolj samovoljnih kranjskih plemiških rodbin. Od Novega mesta so šli puntarji najprej pod »Šrajbarski turn« — Mindorfov grad pri Leskovcu — ter ga zavzeli, oplenili in požgali. Nato so šli pod vodstvom bivšega Mindorfovega hlapca pod Mehovo, središče Mindorfovih posesti. Grad ni bil dovolj zavarovan; premalo je bilo v njem stražnikov, orožja in smodnika. Zato je hitro padel: 17. maja, na Vnebohod.

Slika 25. Mehooski grad sredi XVII. stoletja. Valvasor, Ehre..., 1689, XI. knjiga

Dogodki ob padcu Mehovega so postali kar simbol za kmečko postopanje s plemstvom. Oba grajska gospoda so uporniki obglavili in vrgli prek obzidja, graščakinjo pa preoblekli v kmečko obleko in nagnali na poljsko delo. Po padcu Mehovega so se lotili še Čušperka in ga zavzeli.

Še preden so prišla sporočila o teh dogodkih v Ljubljano, so začeli kranjski stanovi resneje misliti na borbo z uporniki. Štajerci in Korošci so jim obljubili vojaško pomoč. Vojska vseh treh dežel naj bi se združila pri Celju v začetku junija in zadušila punt. Vse te načrte pa so z bliskovito naglico podrli in onemogočili dogodki, ki so sledili padcu mehovskega gradu. Kakor sta padec tega gradu in kazen nad obema Mindorfoma spekla gospodo, tako sta vžgala tudi kmečke množice in jih pognala v napad na gradove. V kratkem za tem so padli na Kranjskem še Rekštajn, Boštajn pri Sevnici in Mokronog. Spričo tega je cesar prvič odločneje posegel v dogodke. Okrog 26. maja so prišli v Ljubljano njegovi komisarji, ki jim je stal na čelu freisinški škof Filip. Poslani so bili iz Augsburga še tedaj, ko je bilo uporniško gibanje omejeno še na Kranjsko. Morali bi — po navodilih — zlepa pomiriti upor, zaslišati kmete o njihovih pritožbah in graščake o odgovoru na te pritožbe; tako naj bi se s primernimi ukrepi odstranil nemir.

Tedaj pa se je — kakor v odmev na padec Mehovega — razširil upor še na Štajersko in Koroško; pa tudi na kmete se ni več omejeval, marveč je zajel še druge skupine prebivalstva. Takoj po padcu mehovskega gradu so se dvignili kmetje skoraj na vsem Spodnjem Štajerskem. V njihove roke sta padla še pred koncem maja poleg drugih gradov tudi Pilštanj in Podčetrtek. Dietrichstein si že ni vedel več sam pomagati, marveč je odšel k cesarju, prosit pomoči. Obenem pa se je začel na Štajerskem pogajati s kmečko zvezo.

Takoj po začetku upora na Štajerskem so se namreč zbrali spodnještajerski uporniki na velikem zborovanju pri Konjicah (vsaj od 25. do 31. maja), kjer so si izbrali tudi 300-člansko vodstvo upora v svoji deželi. Dietrichsteinovi poslanci so znali pridobiti to vodstvo za začasno pomirjenje: Kmečka zveza na Štajerskem naj bi mirovala in od dneva te pogodbe dalje (31. maj) ne sprejela nobenega novega člana več. Izvajala ne bo nasilja ne nad podložniki, ki še niso njeni člani, ne nad cesarskimi mesti in gradovi, ne nad drugimi zemljiškimi gospodi. To velja dotlej, dokler ne bosta dala novih navodil cesar ali štajerski deželni glavar. Poslanci pa bodo sprejeli kmečke pritožbe in jih izročili cesarju ali deželnemu glavarju ter se potrudili, da jim bo ustrezno. Z uporom izsiljene obljube gospodov, mest in trgov se razveljavljajo, pisma o njih pa naj kmetje vrnejo.

Vtem ko je bila ta pogodba sklenjena le med poslanci štajerskega deželnega glavarja in tristočlanskim vodstvom štajerske uporniške zveze, pa so na tem zborovanju sestavljali drug spis, pritožbo do cesarja, »revni ljudje, vsi in vsak, tudi vsa gmajna, ki je sedaj zbrana v Konjicah, in vsa zveza od Kranjske do Ptuja«. Ta uvod kaže vsaj na delno povezanost vsega uporniškega gibanja na Slovenskem ob njegovem prvem vzponu. Predaleč pa ta povezanost ni šla. Kakor so se Štajerci ločno pogajali s poslanci deželnega glavarja, tako so se ločno pogajali pozneje tudi Korošci.

Konjiška pritožba nam najbolj v splošnih potezih pripoveduje vzroke, zaradi katerih so se kmetje uprli: 1. Velike težave in škodo imajo podložniki zaradi različnih davkov, ki jih morajo plačevati že več let. Zaradi njih so že čisto obubožali. Na noben način ne morejo verjeti, da ves ta denar dobi cesar, zlasti ker nikoli

Slika 26. Prizor iz kmečkega upora. Na praporu je — kot uporniški znak — kmečki čepelj (»Bundschuh« — punčoh). Lesorez Hansa Weiditza

niso videli ali slišali cesarjevega pisma o davku. »Zaradi tega in drugih sledečih bremen... smo bili vsi skupaj pognani v tak upor«. — 2. Težko se krši stara pravda z nezmogljivo tlako. Vsako gospostvo ima pravico le do tlake po stari pravdi. Pustili pa nas niso pri njej, ampak moramo opravljati vse delo v vinogradu, na polju, pri delu na obzidju in jarku, pri pripravljanju gradbenega lesa in kuriva in vse drugo delo, ki je potrebno, in sicer vselej, kadar se nam zapove, ali pa nas rubijo. »In ko smo pri jedi, nam često ne puste niti toliko miru, da bi pojedli svojo jed, ampak nas počeno spet na delo. Zaradi tega bodo naše in Vašega

Slika 27. Samostan Studenice sredi XVII. stoletja

cesarskega Veličanstva kmetije opustele zaradi zanemarjanja našega lastnega dela«. — 3. V mnogih krajih je v navadi, da zastopniki gosposke po gospodarjevi smrti pridejo v hišo in vzamejo živino, žito, meso in kar najdejo. In če puste take stvari pri hiši, jih morajo dediči odkupiti z denarjem. Mnogo dedičev zaradi tega izgubi dediščino, ki jo potem gospod odda drugemu. — 4. Zvišujejo globe in sodne kazni. Včasih primejo kakega tatu ali čarovnico, pa jih izpuste za denar, vino, živino in drugo blago; ti delajo potem trojno škodo, ker so kaznovani za take in podobne zločine samo na možnji. — 5. Višajo nam večkrat mere pri dajatvah žita in vina, zlasti pri gorskem (= vinogradniškem) pravu. Tudi pri (vinogorskem) pfenigu nas pritiskajo v nasprotju s staro pravdo, enako pri dajatvi od vinskega pridelka; nočejo ga jemati od stiskalnice, marveč hočejo pozneje (na dan sv. Martina) imeti čisto vino. Oskrbniki, njihovi hlapci in duhovščina tudi pobirajo tako desetino, kakršne po starem nikoli ni bilo. — 6. Na raznih krajih nas močno teže nenavadne mitnine in ležarine. — 7. V mnogih krajih nas kaznujejo z nenavadnimi kaznimi. — 8. V mnogih krajih nas zelo obremenjujejo pri obračunavanju denarnih dajatev v nov denar, 1 krajcar namreč jemljejo le za 3 pfenige, vtem ko ga od naših sosedov jemljejo za 4 pfenige. — 9. Po starem smo plačevali za glavarino dva pfeniga, sedaj pa moramo po dva krajcarja. — 10. Obremenjujejo nas glede ribištva. Prepovedujejo ribariti v malih in velikih potokih; kdor ujame perišče rakov, kar v starih časih ni bilo prepovedano, ga zapro in mu nalože globo. — 11. Ponekod so gospodje prepovedali uveljavljanje naših pravic v gozdu, na travnikih in pašnikih. — 12. Podložniki se pritožujejo, da sodišča njihovih tožb ne

jemljejo v postopek. — 13. Veliko razburjenje med navzočimi kmeti je povzročil strah nekaterih upornikov, ker groze zemljiški gospodje njihovemu življenju in imetju, in strah, da jim ne bi takoj po razpustu kmečke zveze odvzeli posestva. Če cesar ne bo preprečil maščevanja gospodov, se utegnejo ti nemiri še bolj razširiti. — Tem pritožbam sledi zelo značilen sklep: Podložniki prosijo cesarja, naj ustreže njihovim prošnjam in jih pusti pri stari pravdi, da bodo mogli obdelovati svoje vinograde, polja in kmetije. »Mi hočemo biti, kakor je prav in pravično, Vašemu Veličanstvu pokorni in na razpolago s telesom in imetjem in se hočemo potruditi, da to (za kar prosimo) zaslužimo z vso podložnostjo pri Vašem cesarskem Veličanstvu kot pri našem najmilostljivejšem gospodu in deželnem knezu«.

Vse konjiško zborovanje kaže pred vsem trdno namero plemstva, da s praznimi obljubami in pogajanjem zavleče upor za toliko časa, da bi mogla priti v deželo vojaška pomoč. Z druge strani pa konjiška pogodba nikakor ni ustrezala zahtevam upornih kmetov. Dala jim je le prazno obljubo, da bodo prišle njihove pritožbe pred cesarja ali celo le pred deželnega glavarja, odvzela pa bi jim vse njihove dotedanje uspehe. Zato je v resnici prišlo na zborovanju do razkola med kmeti. Dokazuje ga obljuba uporniškega vodstva, da se bodo kmetje borili proti vsaki drugi »kmečki zvezi«, ki bi pogodbe ne priznala.

Zato se ni čuditi, da pravi neki vir: »na kar so kmetje pristali, tega niso držali«. Takoj iz Konjic je namreč vsaj del zborovalcev odšel spet na uporniški posel. Zavzeli so grad Zbelovo zahodno od Poljčan in samostan Studenice vzhodno od tod. Le ponekod je pod vplivom sklepov konjiškega zborovanja v začetku junija vendarle prišlo do pomirjevanja in vračanja zavzetih gradov (n. pr. Podčetrtka).

V začetku junija pa je preskočila iskra upora tudi na Koroško. Prvi koroški puntarji so se sicer kazali že pomladi. Bili so to Klandrovi privrženci in prav zaradi njih so bili koroški deželni stanovi nekoliko vznemirjeni že aprila. Nezadovoljstvo podložnikov šentpavelskega samostana v Laboški dolini pa je konec maja ob odmevu padca Mehovega in zborovanja v Konjicah zgradilo most, po katerem se je oboroženi kmečki nastop razširil tudi na Koroško.

Pet šentpavelskih podložnikov je bilo v Konjicah, kjer so prosili za pomoč pri razirjanju kmečke zveze za Koroško. Štajerski puntarji so jim jo odklonili. Zato so sklenili delati na svojo roko. Na Binkošti (25. maja) je moral oznaniti kaplan v Sv. Martinu, da je prišlo cesarjevo povelje in da naj se zbero kmetje 1. junija v Pustrici. Tam se bo pismo odprlo, da bodo ljudje zvedeli, da hoče cesar kmete osvoboditi in zadovoljiti. Res se je zbralo na določeni dan v Pustrici okrog 3000 puntarjev, ki so si ob tej priložnosti izbrali tudi vodstvo kmečke zveze na Koroškem: za vrhovnega poveljnika Kristjana Grosa iz Hüttenberga (rudarskega kraja!) in Jurija Mura; ta dva sta imela tudi še podpoveljnika, imenovanega »Hudi« Henrik. Dalje so izvolili dva »četrtna mojstra« (Pavla Šuštarja iz Črneč pri Dravogradu in Kropffa iz Rojacha), dva »prokuratorja« ali »govornika« (Khruegla iz Pustrice in Petra Khloleja) ter tri »svetovalce«. Večina članov vodstva je bila doma iz Mežiške in Laboške doline. Središče uporniškega gibanja pa so bili predstavili iz Pustrice v »tabor okrog cerkve v Rojach«, po katerem se imenuje ta upor na Koroškem tudi »upor pri cerkvi naše Gospe«.

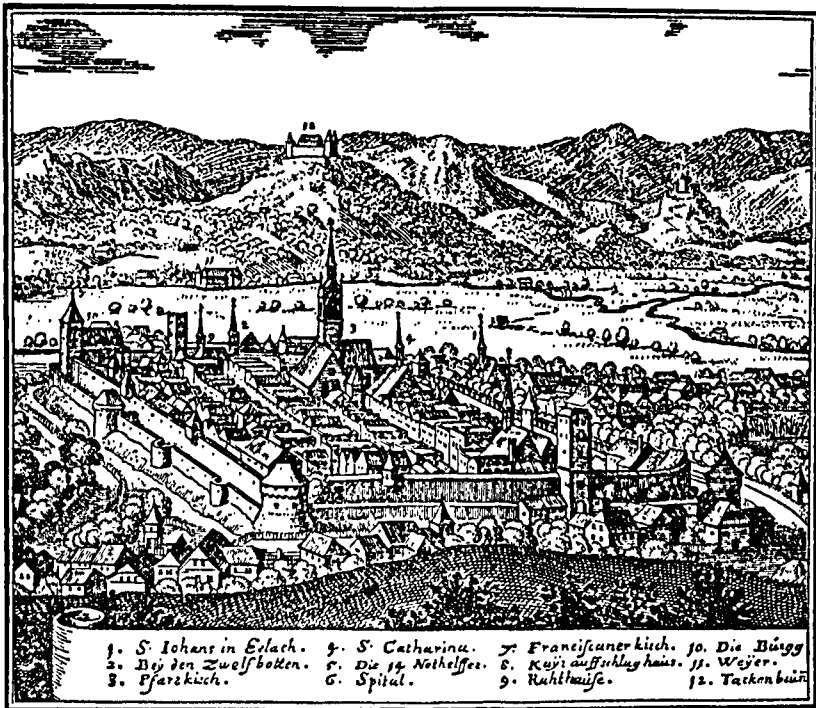
Tudi na Koroškem se je kmečka zveza hitro uveljavljala. Že sredi junija se je razširila do Zilje, ob Dravi pa že do druge deželne meje pri Lienzu. »Vsa mesta in trgi razen Beljaka in Velikovca so bili bolj naklonjeni kmetom kakor prelatom in plemstvu«, tako pravi sodobno poročilo. Koroški stanovi so bili po uporuh očitno presenečeni. Prav tedaj so bili zbrani v Velikovcu, toda na razpolago so imeli le 80 konjenikov in 200 pešcev; pa še pehota je bila nezanesljiva, ker se ni hotela boriti proti kmetom. Zato so se poskušali sprva z uporniki pogajati. Pri tem so delali

mimo tistih članov cesarjeve komisije, ki so prišli sedaj tudi na Koroško mirit upornike in so se sami pogajali z njimi.

Upor pa se je vendarle širil dalje. Ob tem se kažejo v uporniških pismih — ohranjeni so le njihovi povzetki — na nekoliko svojski način opisane puntarske namere. Zbrali so se — tako pravijo — zaradi božje pravice in stare pravde in za to, da odpravijo nove iznajdbe in nevarnosti. Podobno so povedali tudi poslancu deželnih stanov, Hannu: rekli so mu, da se niso zbrali, da bi komu kaj storili, marveč ker želijo božje pravde in ker hočejo natančno poročati komisarjem, ki so na Koroškem. Vendar sta dva druga stanovska poslanca v Podjuni kljub temu dosegla — tako poroča vsaj poznejši koroški kronist Megiser — začasno pomiritev.

Veliki pa uspehi pogajanja niso bili. Ker je upor zajel že ves okoliš Velikovca, so namreč začeli stanovi s svojo vojsko vred pred puntarji bežati. Najprej so jo ubrali k deželnemu glavnemu mestu Šentvidu ob Glini. Pa tudi tu jih je čakalo veliko presenečenje. Meščani so bili kmetom bolj naklonjeni kakor gospodi. Plemstvo se je znašlo pred zaprtimi mestnimi vrati in, ker so si hoteli vstop kupiti z denarjem, so v mestu začeli biti plat zvona in se zbirati z orožjem v roki. Po dolgem pogajanju se je deželnemu upravitelju Vidu Welzerju kljub odločnemu nasprotovanju petih članov mestnega sveta sicer res posrečilo, da je bila stanovska vojska sprejeta v mesto. Toda takšen sprejem je stanove oplašil in odpravili so se na svojem begu dalje proti Beljaku. Tu pa jih je srečal že Dietrichstein, ki se je vračal od cesarja, jim naročil, naj se branijo in obljubil cesarjevo pomoč.

Med umikanjem koroškega plemstva proti zahodu se je širil tudi upor. Najprej je zajel južni del dežele — od Podjune preko Roža do Zilje in od tod še ob Dravi

Slika 28. Šentvid ob Glini sredi XVII. stoletja. M. Merian, *Topographia Austriae*, 1649

navzgor proti Lienzu. Širil pa se je tudi v druge smeri. Severno od Drave je doseglo kmečko gibanje med umiknjem deželnih stanov že Leonstein pri Vrbskem jezeru, Glanegg zahodno od Sentvidja in Straßburg vzhodno od Krkc. Seglo je torej do črte, ki seka na dvojce že vso deželo.

Z gibanjem, kakršno se je samo razvilo ob Zilji, pa vodstvo upora še ni bilo zadovoljno. Okrog 15. junija se je zbralo blizu 2000 upornikov, da bi šli k Zilji pridobivat še novih upornikov (morda pa tudi zasledovat deželne stanove). Benečani so zvedeli, da je prišlo pred Beljak okrog 1000 upornikov, ki so zahtevali, naj se jim mesto pridruži. Meščani so že poslali k njim svoje poslanstvo, a v tem je prišel Dietrichstein in javno razglasil cesarjevo sporočilo. »Beljaški meščani so pristali na to, da hočejo imeti mesto odprto (= za plcmstvo)«. Ta benečanska sporočila pa osvetljujejo tudi kmečko vero v cesarja. Kmetje so namreč imeli s seboj prapor, na katerem je bila cesarjeva slika v ornatu z mečem in zemeljsko krogeljo; »misli se, da ima to (= upor) opraviti s cesarjevo voljo, da pripravi plemiče do večje pokorščine; in če se bodo... kmetje s to zvezo okrepili, bodo prišli v Italijo, to se pravi Furlanijo, in zavzeli pokrajino za cesarja«.

Upor pa je segel že tudi preko severne deželne meje. Iz salzburškega Raurisa so prišli upornikom na pomoč rudarji, ki so zavzeli trg Obervellach v dolini Möll, v St. Lorenzenu na Zgornjem Štajerskem pa je klical kmete k uporu tamošnji kaplan. Tudi na Srednjem Štajerskem se je širil upor proti severu. Zajel je dolino Sulma jugozahodno od Lipnice, okoliš Wildona med Lipnico in Gradcem ter dosegel najsevernejšo točko v Gleisdorfu vzhodno od Gradca.

Pa tudi štajerski stanovi niso več mirno gledali na razširjanje upora. Wolfgang Stubenberg je v boju z uporniki pri neznanem kraju okrog 15. junija pobil okrog 400 kmetov. Prav takšno okrutnost so pokazali tudi kranjski plemiči, čim so le malo upali na izboljšanje svojega položaja. Obrnili so se s prošnjo za pomoč do Hrvatov. Pogajanja zanje je vodil Marko Klis, Hrvat iz Dalmacije (imenovan po Klisu pri Splitu), ki je že vsaj leta 1512 vodil za kranjske in štajerske stanove vohunsko službo proti Turkom. Nekateri domnevajo, da se je spomin nanj ohranil tudi v ljudskih pripovedkah o »Psu Marku«, graščaku na Dolenjskem. Klisu je ban obljubil pomoč. Ker pa je vtem prišlo cesarjevo povelje o premirju, je odšel Klis vdrugo k Hrvatom (okrog 15. junija), da bi ban s svojim napadom na upornike počakal. Pač pa je »vitez Marko« to pot temeljito uporabil za lastno korist, morda celo s sodelovanjem kakega drugega plemiča (n. pr. Jurišiča). Nalovil je namreč okrog 500 žena in otrok uporniških kmetov in jih prodal v Hrvatsko Primorje (in mare). Prav tedaj pa je prišel že tudi prvi del hrvatske pomoči h Klisu v Brežice.

Klisovo dejanje je zanetilo med uporniki besen srd. V dveh dneh se jih je zbralo okrog 9000. Začeli so oblegati brežiški grad, kamor se je Klis zatekel s svojim bratom in tovariši. Grad so uporniki napadli, zažgali in osvojili. Pobili so vso gosposko družino, ki so jo našli v njem. Takoj za Brežicami je padel tudi Rajhenburg in še nek drug grad Janeza Rajhenburškega, pri katerem se je Klis spotoma mudil. Uporniško gibanje se je znova vzdignilo v mogočnem valu, ki je zagrnjil vrsto gradov. Pri Krškem je padel grad Raka. Grad Mirno so uporniki zavzeli z zvijačo. Sklicevali so se pred oskrbnikom, da ga hočejo zavzeti za cesarja. Po manj zanesljivem sporočilu so osvojili tudi samostan Stično. Oropan in požgan je bil Polhov gradec. Menda so napadli tudi Ljubljanski grad, a brez uspeha. Pri napadu na Ljubljano so požgali tudi novi mlin, zaradi katerega so se pritoževali. Uporu so se pridružili tudi rudarji iz Železnikov. V posavskem hribovju so padli trije gradovi: Brdo ob vstopu v Črni graben, Rožek pri Moravčah in Lebek pri Vačah. V tem ozemlju so se uprli tudi podložniki ljubljanskega škofa v Tuhinjski

dolini ter mu požgali nekaj novih »sirnic« (živinorejskih kmetij), nad Vačami, postavljenih na srenjski zemlji.

Kakšen je bil položaj ob tem višku kmečkega upora na Kranjskem, kaže najbolj jasno dvoje splošnih poročil o položaju v deželi pred prihodom plemiške vojske. Po teh sporočilih so uporniki na Kranjskem prisilili »v svojo voljo« vsa mesta, gradove in samostane razen Ljubljane, Skofje Loke, Kranja, Črnelega, Smlednika, Planine in Turjaka, ki so se za obrambo pripravili. Čeprav je poročilo pretirano, vendar kaže veličino uporniškega uspeha. Uporniki so prevzeli vse cesarjeve pravice, carino in mitnino, in tudi vsa cerkvena in posvetna sodišča. V gradovih so odpeljali,

Slika 29. Brežice sredi XVII. stoletja

zakopali in uničili strelno orožje in smodnik. Vsa »meja« proti Benečanom in Turkom — tako toži deželni glavar — je sedaj uničena, obrambni pas razgaljen. Po drugem, poznejšem poročilu deželnih stanov so uporniki »ubogemu plemstvu« pobrali vso živino z vsem drugim imetjem; vino, žito in drugo, kar so našli po zavzetih gradovih, so si razdelili, ribnike razkopali in uničili. Deželni glavar je moral naravnost priznati: »Tu v deželi smo mnogo preslabi proti kmetom in nimamo nobene pomoči niti obrambe; tako tudi noče delo cesarjevih svetovalcev in komisarjev roditi veliko uspeha. Večina plemstva je pregnana in orošana«. Kako se je kranjsko plemstvo tedaj počutilo, priča zahvaljevanje deželnega glavarja poveljniku plemiške vojske, ko pravi, da jih je rešil »iz pekla«.

Tudi na Štajerskem so uporniki doživljali takrat vedno nove uspehe. Še v začetku julija so zavzeli Kunšperk in Podsredo ter Bizeljski grad.

*

Takrat se je torej razširil »slovenski« kmečki upor skoraj po vsem slovenskem ozemlju. Prav zaradi tega so mu prav kmalu vzdeli tako ime. Segel je od Planine, Vrhnike in Kočevja do nemško-slovenske meje, pa še tudi preko nje v nemške predele Koroške in na Zgornje Štajersko. Edina slovenska pokrajina, ki se upora ni udeležila, je bila Goriška z delom Notranjske. Na Goriškem so živeli kmetje tedaj še v boljših razmerah. Imeli so namreč nekaj zastopnikov v deželnem zboru, brez katerih se ni moglo odločati o izrednih davkih. Zato tudi zemljiški gospodje niso mogli teh v tolikšni meri zlorabljati kakor drugod, pa tudi podložniki so vedeli, da gre v resnici za dajatve, ki jih je zahteval cesar. Značilno je, da so se kmetje na

omejevale le na zahteve gospodarskega značaja. V teh so gledali uporniki poglavitni vzrok svojega gibanja. Borili so se za »staro pravdo«, to je za tisto mero svojih dolžnosti, ki je veljala do zviševanja dajatev v XV. stoletju. S tem pa so — vsaj ob začetku upora — še vedno priznavali fevdalne dajatve in fevdalno družbeno ureditev. Vzdignili so se le proti krivicam, ki so jih podložnikom delali fevdalci »v nasprotju s staro pravdo«.

Kljub temu pa že to izhodišče kmečke borbe ni nazadnjaško. »Stara pravda«, za katero so se borili podložniki, je namreč nastala ob začetkih notranjega razkroja zemljiškega gospodarstva (gl. II. zvezek, str. 136—144). Ta razkroj je povzročilo novo, denarno gospodarstvo že v svojih prvih začetkih. Poskus graščakov, da bi spremenili denarne dajatve spet v dajatve v pridelkih in da bi povečali spet tlako, je torej v resnici nazadnjaški. Kljub temu da je časovno mlajši, vendar poskuša obnoviti tisti način izkoriščanja podložnikov, ki je bil v navadi še v zgodnjem srednjem veku. Plemstvo je torej v resnici poskušalo obrniti kolo zgodovine nazaj. Puntarji so se borili proti njim za »staro pravdo«, t. j. za trdnejšo kmečko pravico do podeljene kmetije, za to, da naj bodo dajatve stalno določene in naj se plačujejo v denarju; borili so se proti »novim navadam in nevarnostim,« t. j. proti obnavljanju dajatev v pridelkih, proti večanju tlake in proti samovolji fevdalcev. Borili so se torej za tisto, kar je gospodarski razvoj prinesel podložnikom novega. Pojem »stare pravde« je pomenil spricho tega vendar že od samega začetka borbo za uveljavljanje novega gospodarskega razvoja in za novo družbeno ureditev. To pa pomeni obenem borbo proti temu, da bi reševal zemljiški gospod težave, ki mu jih je naložilo napredovanje denarnega gospodarstva, na podložniški račun. Z bojem za »staro pravdo« so se zato puntarji že od početka postavili vendarle po robu gospodarskim temeljem zemljiškega gospodarstva.

Te zgodovinske vloge kmečkih uporov se puntarji v prvem času res še niso zavedali. Izražala pa se je vendar drugje, namreč v kmečkem gledanju na vprašanje izrednega davka in na cesarja. Vse poglavitne pritožbe o izrednih davkih so izvirale iz utemeljenega prepričanja, da se s takšnimi davki okoriščajo tudi zemljiški gospodarci. Kmetje so trdili, da so pripravljeni plačevati tiste davke, ki bi jih res zalteval cesar. Seveda pa so hoteli o njih odločati sami in se tudi pri njihovem pobiranju zavarovati pred okoriščanjem plemstva z njimi. Tu so torej napadali puntarji že od vsega začetka organizacijo fevdalne države kot takšno, upirali so se politični veljavi fevdalcev in svoji politični brezpravnosti. V teh kmečkih zahtevah se torej skrivajo prvi zarodki tistih misli, ki so dozorele šele nekaj stoletij pozneje v obliki meščanske revolucije.

Prav tu je tudi najgloblji, vzrok, ki je tedaj odločal o gledanju puntarjev na cesarja. V njem zaradi svoje nezrelosti kmetje niso gledali člana in predstavnika vladajočega plemstva, marveč izraz državne organizacije. Kot takšnega so ga prosili za pravično ureditev odnosov med seboj in med graščaki. Kmetje so se zavedali, da prav oni nosijo vse breme nove državne organizacije, in so zato upali, da jim bo ta državna organizacija tudi pravična. To so bile pa seveda prazne sanje.

Ni slučajno, da se kaže že v prvih kmečkih pritožbah vsaj na enem mestu sled širšega načrta o bodočem političnem redu. Že od začetka so zahtevali puntarji, da naj postane njihova »kmečka zveza« stalno podložniško politično zastopništvo. To je namreč skrito v večkrat ponovljeni prošnji, da naj cesar ne sporoča svoje zahteve le deželnim stanovom, marveč s posebnim zaprtim in s pečatom opremljenim pismom tudi kmečki »gmajni«. Verjetno pa se uporniki niso povsem zavedali daljnosežnosti te svoje zahteve. Vsaj vsi ne. Takšna zahteva se je dala vsaj delno rešiti tudi v okviru starih deželnih stanov, kot kažeta Goriška in Tirolska.

Vsak upor te vrste pa tči po svojih notranjih zakonih za tem, da bi se njegovi začetni načrti razvili v širše, obsežnejše in zrelejše. Tak razvoj od skromnih začetkov k zrelejšim oblikam se kaže tudi v štirih mesecih slovenskega kmečkega upora. To se je najjasneje pokazalo v puntarskem razmerju do drugih družbenih skupin.

Kmečka zveza je bila po svojem bistvu prvotno stanovska organizacija. Že po svoji naravi je bila usmerjena predvsem proti krivicam in bremenom, ki so tlačile kmeta, in zato proti tistim, ki so kmetu ta bremena nalagali. Že od početka se je

Slika 30. Kmečka vojska na pohodu. Lesorez iz XVI. stoletja

zato postavila proti plemstvu, samostanom in delno proti drugi duhovščini (vsaj v kolikor je podpirala in branila gospodo z verskim naukom o oblasti in pokorščini). Vzroki njenega postanka so bili gospodarski: v prvi vrsti boj zoper dajatve, tlako, izredne davke, krivično poslovanje sodišč, desetino itd. Poleg tega je nasprotovala kmečka zveza tudi meščanskim zahtevam po omejitvi ali odpravi obrti in trgovine v podeželju. Že po tej svoji naravi je torej mogla spočetka združevati v večjem obsegu le kmete in podeželske obrtnike.

Kmečki poziv trgovom, mestom, duhovščini (in morda delno celo posameznim fevdalcem), da naj se pridružijo upornikom, pomcni torej prelom s prvotnim zasnutkom kmečke zveze. To je obrat od »stanovske« kmečke zveze k širšim načrtom družbene ureditve. Šele v takšnem širšem načrtu so kmetje morali postati ne le enakopraven, marveč tudi vodilen družbeni del. Prejšnjo zahtevo po stari pravdi je zamknjala težnja po omejitvi, da, po odstranitvi zemljiškega gospostva. Podložniki so imeli pri teh naporih tudi nekaj uspehov. Od duhovščine in plemstva so se jim sicer res pridružili le redki posamezniki, zato pa so se jim pridružili rudarji iz Raurisa in Hüttenberga, fužinarji iz Zeleznikov, Novo mesto in skoraj vsa mesta in trgi na Koroškem. Pa tudi kmečko postopanje kaže, da puntarji sedaj niso bili več zadovoljni le z omejitvijo plemstva na »staro pravdo«. Že rušenje gradov in pobijanje ujetih fevdalcev dokazuje, da se je začel tudi v kmečkih očeh sedaj boj proti fevdalnemu zemljiškemu gospostvom in njihovim »plemenitim« posestnikom v vsej širini, maščevalni boj za vse tiste krivice, ki so jih gospodje prizadejali svojim podložnikom skozi dolga stoletja.

Se jasneje se je pokazala ta širša podložniška namera ob trditvi upornikov, da hočejo zavzeti grad Mirno »za cesarja«, t. j. da hočejo odstraniti njenega zakupnika kot posrednika med seboj in državno organizacijo. Prav tako se kaže to v uporniški volji, da razpravljajo o svojih težavah neposredno s cesarjem, in v dejstvu, da so ob najvišjem vzponu upora prevzemali »cesarjeve pravice«, mitnice, carine, duhovska in svetna sodišča. Čeprav je »stara pravda« ostala do konca upora zunanje geslo upornikov, vse to ni bilo več samo »boj za staro pravdo«. Slovenski kmečki upor je prehajal ob svojem najvišjem vzponu že v izrazit in jasen boj za »kmečko«, v tistem času torej ljudsko obliko državne organizacije, za popolno odpravo fevdalnega sistema. V programu ta preusmeritev kmečkega uporniškega gibanja v mesecih bojev s plemstvom leta 1515 sicer res še ni našla svojega jasnega izraza. To je ostalo prihranjeno pol stoletja mlajšemu hrvatsko-slovenskemu kmečkemu uporu leta 1573. Kljub temu pa kaže že sam razvoj upora, kako daleč so med njim uporniški načrti v tem smislu dozoreli.

Dozoreli pa so mnogo prepozno, da bi mogli preprečiti velike taktične napake upornikov in propad upora. Šele pri jasnejšem načrtu hrvatsko-slovenskega kmečkega upora, pri katerem ima brez dvoma velike zasluge tudi slovenski kmečki upor s svojimi izkušnjami, je to dozorevanje delno obrodilo svoj sad.

*

Ko se je cesarjev poskus s patentom, s katerim je junija še upal napraviti mir in red, ponesrečil in ko niti komisarji niso imeli kaj prida uspeha, je tudi cesar posegel po vojski. Obenem pa so si s silo prizadevali zadušiti upor tudi deželni stanovi, vsaj štajerski; Štajersko je namreč upor le delno zajel.

Kljub že starim načrtom, kako bi deželne vojske nastopile proti upornikom, očitno sredi junija še ni bilo urejeno vprašanje skupnega nastopa notranjeavstrijskih dežel. Štajerci so nastopili proti upornikom v svoji deželi sami. Toda Stubenbergova zmaga je obenem s Klisovo okrutnostjo sprožila samo nov val uporniškega gibanja in padec novih gradov. Tako je torej dosegla borba deželnih stanov zoper upornike mrtvo točko. Štajerski nastop ni uspel, koroški stanovi so čakali v Beljaku na prihod cesarjeve vojske, kranjsko plemstvo, pregnano s svojih večinoma zavzetih in oplenjenih gradov, pa je zborovalo v Ljubljani in Kamniku in čakalo odrešenja »iz pekla«.

To pa ni trajalo dolgo. Na Koroškem je odložil razvoj Dietrichstein, ki je v strahu za svoji koroški posestvi Bekštajn in Humperk prihitel od cesarja najprej sem, razglasil cesarjevo naročilo, naj se stanovi branijo proti upornikom, in sporočil, da je cesarjeva vojska že na poti na pomoč. S tem je utrdil položaj stanov v Beljaku, kjer so meščani po prihodu kmečke vojske pred mesto že omahovali med plemstvom in uporniki. Po kratkem oddihu je odšel (23. ali 24. junija) Dietrichstein na čelu stanovske vojske v Rož. V okolici Bekštajna in Rožeka je vojska pod njegovim in Welzerjevim poveljstvom prisilila del kmetov k pokorščini. Ker pa je večina podložnikov še dalje vztrajala v uporniških vrstah, je deželna vojska požgala »11 ali 12 vasi pri Rožeku« in pobila nekaj kmetov. Pod Rožekom je oddelek plemiške vojske naletel na večjo skupino upornikov. Po kratkem boju so se kmetje umaknili k neki cerkvi na griču, najbrže v kak tabor, ki je bil uporniško oporišče. Tu so se plemiči začeli z uporniki pogajati in jim med pogajanjem ubili dva poglavarja. »Kmetje so postali nesložni in nam jih je nekaj obljubilo pokorščino«. Zdelo se je že, da se bo Koroška hitro pomirila. A tudi tu so prvi plemiški uspehi izzvali ogorčen odgovor. »In ko so šli kmetje na svoje domove, so prišli plemiči in baroni ven (iz Beljaka) vse do njihovih vasi in jih pobili do 400 in požgali nad

Slika 31. *Uporni kmetje plenijo samostan. Miniatura Jakoba Maurerja v rokopisu o nemški kmečki vojski*

90 vasi; zato so se imenovani kmetje znova zbrali v velikem številu in ti plemiči so pobegnili k cesarju, tako, da so te stvari bolj okrutne kakor kdaj«. To sporočilo, ki so ga prestregli Benečani, je sicer pretirano, a v bistvu vendarle resnično. Kakor na Kranjskem in Stajerskem je vstal tudi na Koroškem nov uporniški val kot odgovor na plemiško okrutnost ob prvih zmagah. Vnovič so se vzdignili kmetje okrog Vovber, Ebersteina in celo Hüttenberga, kjer so se jim pridružili tudi rudarji. Skupno so odšli pred trg Althofen, čigar gospod je bil pri deželnih stanovih v Beljaku. Tržani so kmete takoj spustili v trg. Grad je bil sicer zaseden z vojaki, a hlapci se niso branili, marveč so se s kmeti kmalu sporazumeli in jim grad izročili.

Okrog 25. junija pa je prišel v Beljak prvi oddelek cesarjeve vojske — 300 mož — ki je pomagal plemstvu iz novih težav. Do 3. julija pa naj bi prišlo za njimi še 1000 mož. Prav cesarska vojska je torej tu pokončala upor! Že prvi njen oddelek se je odpravil obenem z althofenskim gospodom na Grobniško polje in prisilil tamošnje upornike k predaji in prisegi, da izstopajo iz kmečke zveze.

Vendar pa drugod uporniki le še niso bili voljni, da bi se razšli. V »nedeljo, 1. julija, zvečer je prišlo okrog 500 upornikov prek planin od Ebersteina proti Waitschachu (jugoahodno nad Hüttenbergom, 1154 m visoko), kjer so zasedli cerkev. Ko so v ponedeljek (2. julija) bili plat zvona, se je zbralo vsega okrog 1000 upornikov. Zasedli so tudi Hüttenberg in razposlali glasnike s pozivom na udeležbo pri uporu. Z nabrano kmečko vojsko so hoteli znova zasesti Althofen in napraviti kmečko zborovanje na Grobniškem polju«. Plemiška vojska pa je zbirajočo se kmečko vojsko razbila in, požigaje vasi, odšla v Laboško dolino. Upornike, ki so imeli zasedeno cerkev v Rojach, je prisilila k predaji in prisegi, da ne bodo več snovali kmečke zveze.

Medtem so se zbrali uporniki v Podjuni in zasedli most pri Velikovcu, da bi zaprli deželni vojski prehod na južno stran Drave. A tudi »oni so se morali predati na milost. Tako je bilo mnogo kmečkih poveljnikov in njihovih prvakov, kjer so jih srečali v deželi, pobešenih na drevesa«. Upor na Koroškem je bil zadušen.

Le malo pozneje, morda že istočasno kakor na Koroškem, so se začeli boji plemiške vojske z uporniki na Štajerskem. V drugi polovici junija je bil po sporazumu kranjskih, štajerskih in koroških deželnih stanov izvoljen skupni poveljnik za vojsko vseh treh ogroženih dežel, Jurij Herberstein. Vse pglavitne uspehe je izbojeval samo z 900 vojaki, ki so jih bili že v maju najeli štajerski deželni stanovi.

Herberstein je udaril z vojsko najprej proti Wildonu. Ko pa so se za njegovim hrbtom zbrali uporniki pri Gleisdorfu, »je prišel nepričakovano mednje in jih takoj razgnal«. Nato je po dolini Sulma hitel proti Vuzenici, kjer so prav tedaj uporniki zborovali. Izsilil si je prehod preko Drave in upornike razkropil. Od tod se je

Slika 32. Vojaki-najemniki plenijo v kmečki hiši. Lesorez Hansa Weiditza

obrnil proti vzhodu in odvezel iz uporniških rok gradič Viltuš pri Mariboru, posestvo Turjaškega grofa. Vse to se je zgodilo ob koncu junija in morda še v prvih dneh julija.

Od Maribora je Herberstein »hitel proti Celju v mesto«. Tu je doletel upornike na Štajerskem pglavitni in odločilni poraz. Kmetje so namreč v prejšnjih dneh zasedli celjski grad. Po sporočilu nemške žolnirske pesmi so kljub temu, da je prišla v mesto Herbersteinova vojska, sami napadli mesto in s tem izzvali bitko. Vsekakor občudovanja vreden pogum! Vendar je prinesel ta napad kmečki vojski

katastrofalen poraz. Po poročilu iz Dietrichsteinovega osebnega arhiva je padlo pri tem 700, po Herbersteinovem poročilu cesarju pa okrog 2000 upornikov.

S celjsko bitko je bilo konec velikih bojev z upniki. Začelo se je podrobno zatiranje uporniškega gibanja na Spodnjem Štajerskem. Trajalo je okrog dva tedna, omogočila pa ga je številna — blizu 1300 mož močna — cesarjeva najemniška vojska, ki je prišla za Herbersteinom s Koroškega v Celje. Poleg tega, da je Herberstein z večjo vojsko zatiral kmete, so razpošiljali tudi manjše oddelke, da bi uporniško gibanje čim popolneje zatrli. Vsekakor plemiška vojska pri tem ni postopala milo, marveč mnogo okrutneje kakor kdajkoli. To najtrdneje dokazuje beseda iz plemiških ust predsednika cesarjeve komisije, freisinškega škofa Filipa: »Freisinški škof je pisal svojemu tajniku, da gospod Jurij pl. Herberstein, poveljnik na Štajerskem, nasprotno (navodilom) komisije cesarskega Veličanstva požiga, obeša, natika na kol in drugače nadleguje (podložnike)«.

Ob kmečkih porazih na Koroškem in Štajerskem je bilo uporniško gibanje na Kranjskem še vedno v vsem zaletu. Dne 29. junija je deželni glavar grof Turjaški poročal, da je plemstvo brez moči, pregnano in oropano, delo komisarjev pa brez uspeha. Med koncem junija in 14. julijem so uporniki prestregli in ubili tri njegove poslance, ki so šli k Herbersteinu. V pismu, s katerim mu je to sporočal, (z dne 14. julija), govori Herberstein tudi o padcu Mirne in o tem, da so bili njegovi podložniki okrog Žužemberka prisiljeni stopiti v kmečko vojsko, dne 25. julija pa mu je poročal o novem kmečkem zborovanju pri Trebnjem. Vršilo se je že v času, ko je Herberstein trebil ostanke uporniškega gibanja na Štajerskem.

Šele okrog 22. julija se je Herberstein napotil na Kranjsko. Pri Rajhenburgu je šel čez Savo in začel hitro prodirati v Dolenjsko gričevje severno od Krške doline. Da tudi tu ni milo postopal, spričuje spomenica freisinškega škofa Filipa cesarju. Na njegovem gospostvu Klevevžu je bilo ob tej priložnosti požganih 10 najboljših vasi.

Herbersteinov prihod na Kranjsko je rešil kranjsko plemstvo velikega strahu. V Ljubljani so se namreč že širile govorice, da Herberstein ne more čez Savo. Hitreje kakor med plemstvom se je raznesla novica o Herbersteinovem prihodu med kmete. Že s samim prihodom prek Save je Herberstein kranjsko plemstvo, po besedah Turjaškega, rešil iz pekla. Že 25. julija, ko je Herberstein stal še globoko na Dolenjskem, ni bilo na Gorenjskem nobenega kmečkega zborovanja več. Zato Dietrichsteinova rodbinska tradicija ob omembi Herbersteinovega prihoda na Kranjsko po pravici kratko ugotavlja: S tem je bila kmečka zveza razbita.

Čeprav so se uporniki tukaj takoj razšli in poskrili, je Herberstein vendarle »prešel vso Kranjsko (in) spravil plemstvo na svobodo«. Latinska pesem iz Škofje Loke kaže, da tudi pri tem ni postopal nič mileje kakor prej na Štajerskem: del upornikov so pobili, del pobesili, posestva požgali. Tako je bil do konca julija ali najkasneje v prvih dneh avgusta v vseh treh deželah kmečki upor skoraj štiri mesece po izbruhu zadušen. Dne 6. avgusta so iz Kranjske poročali že o »zaprtih puntarskih glavarjih in kolovodjih«. Nekateri izmed njih pa so že prej iz strahu pred Herbersteinovo vojsko pobegnili na Beneško.

Zakaj je ta največji med vsemi upori slovenskega kmeta v fevdalni dobi nazadnje tako propadel brez zunanje uspeha? To vprašanje je pomembnejše, kakor se zdi na prvi pogled. V fevdalni družbi je namreč dolgo pomenila vsaka dežela posebno politično enoto, ki je mogla biti tudi navznotraj na svojski način urejena. To je veljalo vse do zmage absolutizma nad deželnimi stanovi v XVII. stoletju.

Tako uporniški uspeh takrat vsaj v nekih mejah ni bil že vnaprej izključen. Takšno možnost uspeha dokazuje uspeh švicarskih upornikov v XIV. stoletju in nekoliko manjši uspeh Tirolcev. Vprašanje, zakaj slovenski kmet leta 1515 ni uspel, zahteva poseben odgovor.

Pretresti je treba notranji razvoj tega upora. Predysem je treba poudariti, da so se kmetje kljub iskanju zaveznikov ob višku upora v glavnem vendarle borili sami. V času, ko so uporniki dosegli največje uspehe, so se sicer res ponekod z njimi povezovali, ali pa vsaj z njimi čutili meščani nekaterih mest ali trgov, rudarji in fužinarji, pa tudi vaški obrtniki. Toda ti sami so se v začetku XVI. stoletja šele komaj začeli razvijati v poznejše meščanstvo in delavstvo. Še vedno so fevdalno gledali na družbo in gospodarstvo. Rešitev svojih težav so iskali v zagotovitvi svojih stanovskih pravic nasproti podeželju, po pravilu, da naj bi bili obrt in trgovina le meščanski opravki. Odklanjali so tudi posege meščanstva iz tujine v okoliš svojega mesta, ker so jim jemali kruh in delo. Tako kmet tudi od njih ni mogel dobiti pri uporu tistega, kar mu je najbolj manjkalo. Niso mu mogli pomagati k spoznanju, da je treba povezati vse gibanje v veliko celoto, niso mu mogli pokazati jasnejšega puntarskega programa bodoče politične ureditve.

Tako se je v bistvu boril vendarle samo kmet. Sprožile so boj, kakor smo že videli, podrobne težave vsakdanjega kmečkega življenja, ne pa globlji, že vnaprej premišljeni in dozoreli širši načrti. To je značilnost ne le tega, marveč skoraj vseh kmečkih uporov v fevdalni družbi. Nenačrtni značaj slovenskega kmečkega upora se kaže v vrsti uporniških gledanj, ki so povzročila velike napake v kmečki borbi.

Značilno je že razmerje upornih kmetov do cesarja Maksimilijana. Upali so, da jim bo v boju proti plemstvu in proti zatiranju kmeta celo pomagal. Cesarjeva oblast je bila upornikom sveta. Nanj so se obračali s svojimi pritožbami. Izjavljali so, da radi plačajo davek, ki ga bo res on razpisal. Ko so širili uporniško gibanje, so trdili, da delajo to v soglasju s cesarjem. Celo gradove so osvajali v cesarjevem imenu in nosili v boj prapor z njegovo podobo. Večkrat so izrečno izjavljali, da mu hočejo biti pokorni. Benečani so se celo bali, da bodo kmetje prišli — po svoji zmagi nad fevdalci — v Furlanijo na boj proti Benečanom. Večkrat so uporniki izjavljali, da so se pripravljene pogajati s cesarjevimi zastopniki. V državni organizaciji niso gledali orodja plemstva, s katerimi naj bi krotili podložne in uporne kmete, marveč nepristranskega sodnika, ki jim bo pomagal do pravice.

Maksimilijanovo poseganje v razvoj upora je dajalo upornikom sprva v tem pogledu celo pogum. Maksimilijanovo razmerje do upornikov je bilo namreč značilno za vladarja v prehodni dobi med fevdalno razdrobljenostjo in nastajanjem centralizirane države. Kmete je nameraval porabiti kot vzvod, ki bi omajal preveč močno oblast deželnih stanov. Uporniško gibanje mu je bilo sredstvo, s katerim je pritiskal na deželne stanovce, da bi mu odobrili nove davke za vojno zoper Benečane. Pa tudi po kmečkem porazu se je trudil, da bi mu ta uspeh prinesel v blagajno čim večji dobiček. Porabiti je mislil upor tudi za to, da okrepi v deželah svojo moč in oslabi moč deželnega plemstva. Na to misel je seveda vplivalo stanje v gospodarsko že mnogo bolj razvitih habsburških deželah na Nizozemskem, kjer je bilo meščanstvo sorazmerno zelo močno. Od tod izvira tudi njegova naklonjenost upornikom v prvem obdobju upora, pa tudi njegove obljube, da bo dal po svojih komisarijih podložniški položaj preiskati in da bo kmetu pomagal do »stare pravde«. Saj mu je sreča naravnost silila — tako se je spočetka zdelo — v roke primer, pri katerem mu zaradi stiske fevdalcev ne bo treba gledati na deželne posebne pravice v sodstvu, marveč bo mogel uveljavljati svoje sodne pravice. Tudi nejevolja cesarskih komisarjev, ko je plemiška vojska pustošila dežele, in njihovo stališče, ko so pozneje razpravljali o kazni za upornike, pričajo, da je cesar vsaj delno vendarle poskušal

varovati kmete pred plemiško maščevalnostjo. Seveda pa je s tem želel v prvi vrsti uveljaviti svojo oblast.

Z druge strani pa je tudi kmetom takoj zapovedal, naj mirujejo, kajti tudi kmečka zveza mu je mogla biti prav tako malo všeč kakor deželni stanovi. Po njegovem gledanju bi se tako mogli deželni stanovi le še razširiti s kmečkimi zastopniki. To bi pa pomenilo le še eno oviro več, preden bi mogel v deželah uveljaviti svoje zahteve po odobritvi izrednih davkov. Ko pa se je spor med podložniki in in gospodi tako zaostril, da ga je moglo rešiti le še orožje, se je moral nedvoumno postaviti zoper upornike in s hitrimi udarci uničiti upor. Njegova lastna moč in vsa državna organizacija sta pač sloneli prav na plemstvu in zemljiškem gospodarstvu kot poglavitnem sredstvu vse upravne ureditve.

Cesar, od katerega so uporniki pričakovali pomoči, je imel na vse strani zvezane roke. Njegovi denarni viri so bili vsaj delno odvisni od tega, ali bodo stanovi pristali na predlagane izredne davke. Prav v času upora pa se je pripravljaval na pohod proti Benečanom v Italijo in je bil v hudih denarnih zadregah. Zdaleka ni bilo mogoče, da bi Maksimilijan poskušal tedaj zamenjati v notranji ureditvi države plemstvo z uradništvom. Za kaj takega so bili prvi začetki uradniške organizacije v habsburški državi mnogo preslabi. Bili so povsem nesposobni, da bi zajeli vse prebivalstvo in ga na nov način povezali, ne da bi pri tem trpela državna celota. Zlasti je veljalo to ob takratnem zunanjem položaju, ko je prežal na eni strani uporniških dežel Turek, na drugi pa Benečan. Na boj te vrste proti plemstvu cesar torej ni mogel niti misliti. Prav zaradi tega pa je bilo treba napraviti čim prej red. Niti toliko ni utegnil počakati, da bi pobral iz upora vsaj tiste koristi, na katere je spočetka upal. Zato se je tudi sam postavil na stran plemstva in družbenega reda, ki je bil podlaga vse njegove oblasti v dednih deželah. Tako je torej prav on pomagal plemstvu prekoračiti mrtvo točko v borbi proti upornikom in jih pomagal streti.

Uporniško gledanje na cesarja je bilo torej v bistvu zgrešeno. Kmet ni videl, da celo v cesarjevi navidezni podpori podložnikom v prvem času in v prejšnjih sporih s fevdalnimi gospodi ni odločala cesarjeva ljubezen do kmeta, marveč ljubezen do lastne blagajne. Zemljiškemu gospodu kakor cesarju je bil kmet le molzna krava. Kolikor je preprečil iztisniti iz njega svojemu tekmeču, toliko več je ostalo potem zanj!

Ista notranja nezrelost, kakor v upanju na cesarjevo pomoč, se kaže tudi v notranji razbitosti upornikov samih. Le da je bila ta poteza za končni neuspeh še mnogo pomembnejša. Veliko število upornikov je bilo le delno izraz kmečke sloge. V okrilju kmečke zveze so se namreč kazali razni tokovi, ki so prejkone ustrezali različnim skupinam kmečkega prebivalstva — morda različnim po premoženju, morda različnim tudi po raznih zemljiških gospodarstvih zaradi razlik v pritisku na podložnika. Viri tega ne povedo. Te razlike so se pokazale zlasti v Konjicah. Tu je vodstvo kmečke zveze za Štajersko poskušalo skleniti premirje za gole obljube, za katere se je bilo vodstvo pripravljeno odreči vsem že doseženim pridobitvam. Še več! To predajo je obljubilo celo braniti proti vsaki drugi kmečki zvezi, ki bi te pogodbe ne priznala. Vsaj ponekod je bilo treba posameznike, siliti k vstopu v kmečko zvezo. Primer Štefana Weßkragna iz Kašlja pa dokazuje, da so bili med uporniki tudi pravi izdajalci, ki so širili gesla proti uporu. Prav zato je bil po koncu upora osvobojen plačevanja puntarskega pfeniga.

Še pomembneje pa se je ta razbitost uveljavila neposredno v samih bojih proti plemstvu. Uporniške čete so se delile na celo vrsto manjših skupin. Niso bile povezane po posameznih deželah, marveč po manjših okoliših. Edini primer močnejše podpore uporniškemu gibanju v drugi deželi so dali Kranjci s tem, da so se

udeležili štajerskega zborovanja v Konjicah. Precej manj pomembno je bilo vplivanje Gorenjcev na koroške priprave za upor v pomladanskih mesecih. Nasproten, mnogo izrazitejši primer pa pomenijo Štajerci. Koroško prošnjo po pomoči so v Konjicah popolnoma odbili. S sklenitvijo premirja za ozemlje Spodnje Štajerske pa je poskušalo vodstvo njihove kmečke zveze ločiti upor na Štajerskem tudi od onega na Kranjskem. Korošci so sicer res poskušali s pohodom uporniške vojske pred Beljak okrepiti uporniško gibanje ob Zilji. Toda spet je bil to edini poskus te vrste, ki je znan iz dobe upora. Z druge strani pa kaže krušenje upora pod udarci plemiške vojske, da se branijo puntarji v vsakem okolišju posebej, brez vsake povezave. Vsak oddelek brani le dostop v svojo bližnjo, domačo okolico. Take vrste boja poznamo na Koroškem pri Rožeku, Althofenu, Hüttenbergu, Laboški dolini in v Podjuni, na Štajerskem pa pri Glaisdorfu, Vuzenici, Celju in morda še kje drugje. Najbolj značilno v tem pogledu pa je, da v središču upora, na Kranjskem, sploh ni več prišlo do boja proti plemiški vojski. Vse se je odločilo že s kmečkimi porazi na Koroškem in na Štajerskem. Kranjski kmetje pa ob tej borbi, ko je šlo tudi za njihovo kožo, niti najmanj niso mislili, da bi sosedom priskočili na pomoč. Pri vsch omenjenih bojih torcj ne gre za boje ene same, povezane celote, marveč za borbe posameznih oddelkov. V istem času, ko so na enem mestu takšni oddelki razpršeni, se uporniki drugje še vesele svojih uspehov. Fevdalni vojski se postavijo po robu šele tedaj, kadar pride v njihovo najbližje sosedstvo. Takrat je pa seveda že prepozno, posebej še, ker se morajo tudi oni boriti sami. Sila, ki bi je združene maloštevilna vojska plemstva pač ne mogla premagati, je bila tako zdrobljena v posamezne drobne kose.

Poglavitni vzrok uporniškega neuspeha je treba iskati prav v tem dejstvu, ne pa morda neposredno v vojaški nesposobnosti ali opremi upornikov. Vsaj v tem uporu namreč ni res, da bi bili uporniki oboroženi le s kmečkim poljskim orodjem. Uporniki so se oprli na vojaško organizacijo, ki se je izoblikovala v zadnjih desetletjih pred uporom v zvezi z obrambo proti Turkom. Uporniška oporišča so bila proti Turkom zgrajeni utrjeni kmečki »tabori«. V zvezi z obrambo proti Turkom so bili mnogi kmetje po deželnih vojaških redih naravnost dolžni imeti tudi vojaško orožje. Mnogi so se izvežbali v deželni vojski. Prav zaradi tega so po končanem uporu deželni stanovi vztrajno zahtevali, da naj se porušijo tabori, češ da nudijo kmetom pred Turki preslabo varstvo. Orožje pa naj bi kmetje oddali graščakom, ki naj bi ga poslej hranili na svojih gradovih. Le ta kmečka vojaška pripravljenost more razložiti uporniško samozavest in skoraj predrznost, s katero so pri Celju napadli Herbersteinovo vojsko.

Le v enem so bili uporniki v vojaškem pogledu zares slabo pripravljeni: njihova vojska se je ob turških napadih izurila le za obrambo, ne pa tudi za napad. Za zmago v uporu pa je bil napad seveda bistveno potreben. Še pomembnejše je bilo, da kmečka vojska ni imela konjenice. Proti viteški konjenici so bili zato uporniki brez moči. Edini boj, o katerem se je ohranil podrobnejši opis — pri Rožeku na Koroškem — je prav konjenica kljub veliki številčni premoči upornikov hitro odločila v korist plemiške vojske. Nazadnje je bila plemiška, zlasti pa cesarjeva vojska vendarle bolj oborožena z mušketai in malimi topovi, ki jih kmetje gotovo niso imeli. Poleg tega pa je bila tudi pehota izurjena v novi »landsknehtovski« taktiki, ki pomeni prav od konca XV. stoletja dalje znatno prednost izurjene najemniške vojske pred drugo vojsko. Njeno bistvo je v tem, da napada pehota v strnjjenih skupinah, razporcena v več vrst. Pri tem se podpira med seboj tako s sulicami kakor tudi s strelnim orožjem.

Vendarle pa kaže že samo primerjanje števil, da so vse te stvari plemičem samo olajševalc zmago nad uporniki; same bi je pa še ne omogočile. Na eni strani

je stalo okrog 80.000 upornikov. Plemiška vojska, ki je razbila upor na Koroškem, pa je štela okrog 600, ona na Štajerskem pa v času odločilnih bojov okrog 900 vojakov. Šele razbitost uporniških sil v manjše oddelke je torej omogočila plemstvu njegovo zmago.

*

Še ko je fevdalna vojska upor zatirala, je že skrbela za kaznovanje upornih kmetov. Najobčutnejša kazen za upor je bil prav pohod plemiške vojske. Povsod je pustila za seboj pobite, obešene in na kol nasajene upornike ter požgane vasi. To ne velja le za boje na Štajerskem in Koroškem, marveč tudi za njen mirnejši pohod na Kranjskem. Tudi tu je — po besedah plemstva! — »napravila z ropanjem in požiganjem veliko škodo; obesili so in na kol nataknilo mnogo kmečkih poglavarjev in njihovih odbornikov«. Z značilnim odobravanjem plemiča opisuje njeno postopanje tudi Valvasor. On pravi, da so bili kmetje po prihodu Herbersteinove vojske »kmalu razbiti in tudi trdo kaznovani. Vzeli so jim imetje in mnogim tudi življenje. Nekateri so nataknilo na kol, obesili ali so jih pretepli s šibami. Mnogim so požgali hiše. Od ostalih je moral dati vsak od hiše po en goldinar«. Tako so bile slovenske dežele opustošene skoraj tako, kakor da so šli skozi Turki. Ni čuda, da so se po uporu pritoževali tudi stanovi, kako so pokrajine med uporom obubožale. Kako hude so bile posledice upora, kaže primerjava urbarjev za salzburško posest v Posavju okrog Sevnice iz let 1448 in 1528. Število kmetov je bilo leta 1528 približno za polovico manjše kakor sedemdeset let pred tem!

Tej najhujši kazni pa so sledile tudi druge. Kmetje so morali poslej vsako leto plačevati poseben »puntarski pfenig«, hkrati pa so morali s tlako popraviti gospodi škodo, napravljeno med uporom. Tako je prišlo po uporu do še hujšega izkoriščanja, kot pa so ga morali trpeti pred njim. Le na Koroškem so podložniki s tem uporom dosegli pomemben uspeh. Po nekem poročilu iz leta 1578 so morali plemiči po tem uporu pristati na to, da se je vsak spor med kmeti in zemljiškimi gospodi obravnaval v prisotnosti kmečkih zastopnikov pred rednim deželnim ograjnim sodiščem (t. j. sodiščem za fevdalce), ne pa več pred patrimonialnim sodiščem zemljiškega gospoda.

Kazen se seveda ni omejila le na podložnike, marveč je zadela tudi njihove zaveznike v uporu. Prav zaradi stališča, ki ga je zavzelo med tem uporom meščanstvo v Šentvidu ob Glini, so prenesli po uporu glavno mesto Koroške iz Šentvida v Celovec. Posamezna manjša mesta in trgi pa so zaradi svoje udeležbe v uporu izgubila svoje pravice in so morala dalj časa čakati na njihovo obnovo ali potrditev.

Ne glede na ta neuspeh pomenijo kmečki upori prelomnico v slovenskem razvoju. Prvič po šestih stoletjih so se pokazali v njih Slovenci spet kot pomemben činitelj v političnem življenju na slovenskih tleh. Z njimi so zadajali prve težke udarce fevdalni družbi in njenemu načinu vladanja nad slovenskim ljudstvom. Uporniške zahteve so pokazale pot, ki je vodila do nekaterih družbenih temeljev mnogo poznejšega slovenskega narodnega prebujenja. S tem so postavili kmečki upori prve temelje oblikovanja slovenskega naroda. Ni slučajno, da so se ohranile prav v zvezi s slovenskim kmečkim uporom leta 1515 prve slovenske tiskane besede, čeprav le v okviru pesmi nemških najemnikov o zmagi nad uporniki pri Celju. To so besede, ki kar naravnost kot geslo kažejo na pravec slovenskega zgodovinskega razvoja v naslednjih stoletjih: »Le vkup, le vkup, uboga gmajna!« — »Za staro pravdo!«

II. OBRAMBA PROTI TURKOM IN BORBA MED PLEMSTVOM IN DEŽELNIM KNEZOM ZA OBLAST V SLOVENSKIH DEŽELAH. ZAOSTRITEV DRUŽBENIH NASPROTIJ V PODEŽELJU. RAZŠIRJANJE REFORMACIJSKIH TOKOV IN POJAV PRVIH SLOVENSKIH KNJIG

1. Cerkevna kriza v začetku XVI. stoletja in menjava vladarja

V poznem poletju leta 1515 je bil zadušen največji revolucionarni dvig slovenskega kmečkega ljudstva v dobi fevdalizma. S tem pa seveda niso izginila družbena nasprotja in prav tako se ni polegla kmečka upornost. Družbena nasprotja, izhajajočega iz tedanjega zamotanega gospodarskega življenja (gl. zgoraj, str. 10 do 36,) so prav kmalu našla nov izraz v verskem boju med katolicizmom in raznimi protestantskimi tokovi tudi na Slovenskem. Vzporedno s tem je potekal še težji boj med zemljiškimi gospodi in podložniki in se prepletal z verskim bojem. V drugi polovici XVI. stoletja se je vnovič zaostрил v velikem revolucionarnem hrvaško-slovenskem kmečkem uporu. V začetku se je že zdelo, da se bosta oba uporniška tokova — upor v cerkvi, ki je sprožil zahtevo po »reformi« cerkve in po večji svobodi posameznika, in kmečki upor proti plemstvu — združila. Prav kmalu pa sta se ločila in v protestantskem taboru je prevladal kmečkemu gibanju povsem nasproten pravec družbenih teženj, ki ga je uveljavljalo plemstvo. Borba deželnega kneza za večjo oblast in za katolicizem ni imela prav nič skupnega s kmečkim gibanjem, čeprav je vladar večkrat spretno izrabljajal nasprotje med plemstvom in podložniki, da je večal svoj vpliv. V bistvu se je namreč tudi povečana oblast deželnega kneza opirala še vedno na fevdalni družbeni red in ga celo še utrjevala. Kljub temu, da je bilo kmečko uporniško gibanje, ki na Slovenskem od konca XV. stoletja dalje nikdar več ni povsem prenehalo, navidez najneznatnejše v tej borbi, pa je konec koncev vendarle prav ono odločalo in odločilo o koncu tega boja za oblast med plemstvom in deželnim knezom. Prav zato, ker se je protestantizem povezal s plemstvom, je izgubil tla najprej med kmeti in ob prelomu XVI. in XVII. stoletja tudi med večino meščanstva. Neprestano poglobljanje razrednih nasprotij med plemstvom in podložniki je odločilo — poleg vnanjih nevarnosti — tudi boj med deželnim knezom in plemstvom v vladarjevo korist. Plemstvo se je moralo odreči temu, da bi povsem samovoljno izkoriščalo podložnika, moralo se je podvreči vsaj delnemu nadzorstvu deželnega kneza in njegovih uradov, ker je bilo le tako mogoče znova ustaliti razmajani fevdalni družbeni red in obnoviti veljavo plemstva samega.

*

Prav leta 1515 so Turki zavzeli v Bosni Jajce, eno glavnih obrambnih oporišč proti sebi. In že leta 1516, ko je Maksimilijan sklenil z Benečani premirje in odložil nadležno breme beneške vojne, so spet vdrli na Notranjsko. Oba dogodka sta

Sl. 33. Slika dveh apostolov v Maršičah
(malo pred letom 1514)

vzpodbudila cesarja, da je začel misliti na široko zvezo proti Turkom. V zvezi s temi načrti je prišlo leta 1518 do sestanka zastopnikov deželnih stanov habsburških dežel v Innsbrucku. Iz nameravane vojne proti Turkom seveda ni bilo nič, pač pa je ta sestanek toliko pomembnejši, ker pritožbe deželnih stanov ostro osvetljujejo medsebojna nasprotja različnih družbenih slojev v slovenskih deželah, neposredno preden so se začeli širiti tudi vanje vplivi cerkvenega upora, ki ga je leta 1517 sprožil Martin Luter.

Že ob cesarjevem načrtu za vojno proti Turkom se je pokazala težnja stanov, da bi omilili njegovo samostojnost v zunanji politiki. Poudarjali so, da so deželne vojske sposobne kvečjemu za obrambo in je potreben dednim deželam mir po komaj končani vojni z Benečani. V resnici so izsilili od Maksimilijana izjavo, »da brez njihove vednosti in volje ne bo začel nobene vojne, ki bi jih prizadela ali obtežila«. V zameno so sicer stanovi pristali na »obrambni red«, ki je vsaj v primeru sovražnega napada stopil in veljavo brez posebnega novega sklepanja deželnih stanov. Ob navadnih plenilnih pohodih naj

bi se branila posamezna dežela sama, toda ob vojnah so bile poslej vse dežele dolžne priskočiti ogroženi deželi na pomoč. Vendar poveljstva nad vojsko, ki naj bi se po teh določbah zbrala, stanovi niso prepustili vladarju, marveč naj bi ga prevzel poseben vojni svet v Brucku ob Muri; cesar naj bi imel v tem svetu le dva zastopnika, prav toliko pa vsaka izmed petih glavnih dolnjeavstrijskih dežel. Če bi bil cesar odsoten, bi smel ta svet skleniti celo krajša premirja v njegovem imenu. Habsburške pokrajine so se torej združevale v trdnjšo obrambno enoto, toda plemstvo je očitno zahtevalo pri tem pravico, odločati o vladarjevi politiki, ali jo vsaj nadzorovati.

To nasprotje med težnjami deželnega kneza in deželnih stanov se je pokazalo tudi ob razpravljanju o pravicah cesarjevih osrednjih uradov, zlasti o sodstvu nad člani deželnih stanov (gl. zgoraj, str. 64). Tudi tu je moral vladar delno popustiti in priznati plemstvu večje pravice v osrednjih uradih.

Značilnejše pa so tiste pritožbe, ki pričajo o nasprotjih med plemstvom in meščanstvom, med zemljiškimi gospodi in podložniki, še posebej pa o cerkvenih vprašanjih. Z natančnimi določbami o obleki se je plemstvo poskušalo zavarovati proti meščanstvu in novincem v svojih vrstah, ki jim je cesar v zadnjem času podeljeval plemiške pravice; tudi to so bili delno meščani, ki so si dobili v zastavo kakšno deželnoknežje zemljiško gospostvo. Obleka naj bi bila namreč za različne družbene skupine različna po kakovosti, ceni blaga in okrasja. Plemstvo je pri tem predlogu razlikovalo: kneze in škofe, staro plemstvo do vključno vitezov, novo plemstvo (pravice starega naj bi od tega uživali le »doktorji«), meščane, oborožene hlapce, roko-delce in trgovce, kmete in mestno revščino. Posebej se je plemstvo pritoževalo tudi

proti raznim postopkom mestnih trgovcev; proti temu, da so prodano blago dražili, ali da so razne »domače izdelke« prodajali kot tuje, uvoženo blago, pristne začimbe in dišave. Zato je zahtevalo, da naj se zaupa nadzorstvo nad trgovci posebnemu nadzorniku za vsako deželo. Prejkone je bila proti meščanstvu namerjena tudi zahteva, da naj se vladarjevim uradnikom prepove sprejemati kakršnakoli darila razen divjačine, rib in vina (torej prav tistih, s katerimi je razpolagalo plemstvo!)

Meščanstvo pa se je nasprotno pritoževalo predvsem proti viteškim cestnim roparjem, ki so povzročali veliko škodo v trgovini. Seveda je prišlo do izraza tudi nasprotstvo med plemstvom in podložniki. Plemstvo se je namreč pritoževalo, da podložniki beže v mesta, ki jih sprejemajo v svoje varstvo. Pritoževalo pa se je tudi, da se »vlada« neprimerno zavzema za podložnike in kliče njihove gospode k zasliševanju pred deželnega glavarja ali pred cesarjeve komisarje, češ da so »nepravilno« ali strogo postopali s kmeti. Plemstvo je zatrjevalo, da prav takšno postopanje vzpodbuja kmete k novemu uporu.

Širšega značaja pa so stanovske pritožbe proti duhovščini. Poleg že zgoraj omenjenih načinov, s katerimi je duhovščina izrabljala smrt svojih župljanov za večanje svojih dohodkov (gl. zgoraj, str. 33), so navajale pritožbe vrsto še hujših stvari. Trdile so, da so duhovniki odpuščali grehe, če so jim grešniki za to plačali, da so za denar dovoljevali zakonolom, ki so ga s tem še pospeševali, da so odpuščali tudi ubijalcem. Prav v duhovniških gostilnah je prišlo večkrat do preteпов in ubojev. Dolžnikom, ki jim niso plačali dolga, so duhovniki večkrat prepovedali prejetje zakramentov. V prepovedanem času so za denar dajali dovoljenje za ženitev, sicer pa ne. To, kar je včasih ob beri kdo dal župniku iz dobrote, so zahtevali pozneje kot svojo pravico. »Skratka, kdor daje župniku in navadnim duhovnikom denar, dobi kmalu odvezo; s tem se zapeljuje preprosti človek v misel, da je z denarjem zadostil za greh«.

V resnici so se v zadnjih desetletjih pred začetkom reformacije množili primeri, v katerih se je kazal razkroj cerkvene organizacije in iskanje čim večjega dobička, kakor je bilo tedaj tudi drugod po Evropi. »Zadnja leta pred versko revolucijo« — pravi Fran Kidrič — »se stalno ponavljajo spori zaradi nezdravih upravnih razmer in kramarski duh vodi prizadevanje duhovščine: v Savinjski dolini je duhovnik zvezal duhovnika ter ga zvezanega vlačil po tleh; župnik je udaril kaplana s čašo po glavi; v Kamniku je duhovnik storil stari in pošteni ženi velike krivice; župnik v Žetalah je povzročil mnogo krivic župniku v Konjicah; župnik v Šentilju se je vmešaval v službo šmartinskega župnika pri Slovenjem

Sl. 34. Freska slikarja Jerneja iz Loke iz druge četrtine XVI. stoletja v cerkvi sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru

Sl. 35. *Piskača. Del danes uničene slikarije v Gracarjevem turnu iz začetka XVI. stoletja*

Gradcu, pokopaval njegove župljane ter jemal od njih darove, se polastil zemljišča, ki je bilo lastnina cerkve sv. Martina; šmartinski župnik pa ni hotel dati svoji bivši dekli dolžne plače 22 dukatov; vikarji na župnijah, ki so bile vključene v samostan v Studenicah, navzlic večkratnim opominom niso hoteli plačati dolžnega cenzusa (dajatve); vikar (župnikov namestnik) pri Sv. Štefanu blizu Beljaka ni hotel izročiti župniku dohodkov župnije; župnik v Kranju pa je porabil v druge namene 28 cekinov, ki mu jih je izročil kranjski meščan za kapelo sv. Uršule. Da bi laže in draže iztržili vino, ki so ga dajali cerkveni vinogradi in desetina, so se oprijeli duhovniki krčmarske obrti in težko se je našlo župnišče, v katerem ni bilo tudi krčme. Izza vsakega ogla gleda želja, da dobi duhovski namestnik svoj denar nazaj in še kolikor mogoče povrh.« Med duhovščino je bilo namreč mnogo tujcev, ki so združevali v svojih rokah po več župnij hkrati. V resnici pa so pobirali seveda le dohodke teh župnij, opravljanje cerkvenih služb po njih pa so prepuščali pogosto nezmožnim in slabo plačanim

namestnikom ali kaplanom. Tako je ugotovil vizitator Valeresso leta 1492, da na Kranjskem župniki in drugi duhovniki izročajo pastirovanje mladim, neukim in razuzdanim duhovnikom. Ti pa so si potem seveda na vse načine iskali postranskih dohodkov. Ustanovitev ljubljanske škofije torej niti najmanj ni popravila krize, v katero je zašlo cerkveno življenje tudi na Slovenskem (gl. II. zv., str. 217 do 219).

To je bilo tolikanj pomembnejše, ker govore vsi ti podatki le o krizi, ki je zajela duhovščino, ne pa o splošni krizi verskega življenja. Prav obratno! Hude stiske, ki so zajele naše dežele v XV. stoletju, so le še povečale pobožnost preprostega ljudstva, ki je gledalo v turških napadih in drugih vojskah, kugi in uimah samo kazen božjo; povečana pobožnost naj bi to kazen odpravila. Zato je zraslo prav v XV. stoletju po našem podeželju obilo majhnih cerkva, nastajala so nova božja pota, zlasti po trgih in mestih pa tudi nove cerkvene bratovščine. Še v daljni Rim so prepeljali tržaški brodarji v petih letih konec XV. stoletja blizu tisoč slovenskih romarjev!

Vedno večja dobičkaželjnost, ki se je polasčala duhovščine, je povzročila, da se je preprosto ljudstvo pri poživljanju vernosti otresalo njenega vpliva in vodstva. Romanj niso vodili več duhovniki, marveč verniki sami. Prav takrat so se začela romanja na razne gore v sredini Koroške, pri katerih duhovščina ni imela več kaj opraviti. Tudi nove cerkve so ustanavljali in gradili (prva oblika poznejšega »štiftarstva«) marsikje proti volji duhovščine. Še več. Kmečko ljudstvo je hotelo samo odločati o svojih župnikih in je zahtevalo takšne duhovnike, ki bi podpirali puntarje pri njihovih zahtevah (gl. zgoraj, str. 57). Posamezniki pa so — tako na primer Klander leta 1515 — že prevzemali nekatere duhovniške pravice.

Posebne želje glede cerkve so imeli tudi gospodje. V svojih gospodarskih težavah bi si namreč radi malo pomagali s cerkvenimi posestvi. Leta 1518 so se pritoževali, da posvetna duhovščina ali samostani ne upoštevajo plemstva, kadar podeljujejo kanoniška mesta ali druge visoke cerkvene časti. Cerkvena posestva so menda prodajali, ne da bi obvestili posvetna oblastva; z druge strani pa so trdili, da samostani nabirajo s pomočjo dote, ki so jo morali dati samostanu menihi ob svojem vstopu, preveliko zemljiško posest. Dalje so gospodje zahtevali, naj se prepove eni sami osebi upravljati večje število župnij, prav tako, naj se prepove duhovnikom nositi orožje in neprimerno obleko. Prepreči naj se odtokanje cerkvenega denarja v Rim. Stanovi so se pritoževali tudi, ker so živeli duhovniki s svojimi deklami, »kakor bi bile njihove žene«, in ker so cerkvena sodišča klicala predse posvetne ljudi zaradi posvetnih zadev, in to celo izven dežele. Ostre kazni, ki so jih predlagali za razne prisige — pri posvetnih ljudeh, ki niso spadali med plemstvo, je bila predvidena za prisego »proti bogu ali devici Mariji« kar smrtna kazen, pri plemstvu pa visoke denarne kazni, ki naj bi šle delno v cerkveno blagajno — kažejo, kako se je duhovščina s težavo in ostro borila proti osamosvajanju vernikov in za ohranitev svojega vpliva v cerkveni organizaciji.

Edini stan, ki na tem sestanku ni mogel povedati svojih pritožb, so bili podložniki. Njihov položaj pa se po zadušnem uporuh ni prav nič izboljšal. Dežela je bila opustošena in požgana, naložili so jim še nove dajatve (puntarski penez) in nove izredne davke. Zato ni čuda, da so se leta 1518 tako stanovi kakor Maksimilijan že bali novega izbruha kmečkega nezadovoljstva. Prav s sklicevanjem na to nevarnost je cesar odbil stanovske pritožbe glede preseljevanja podložnikov v mesta in glede poseganja svojih komisij v podložniške zadeve. Le v nekaterih okoliših — na Krasu, okrog Cerknice, Loža in Kočevja — se je od konca vojne z Benečani gospodarsko stanje nekoliko popravilo. Oživela je namreč trgovina z lesom in z raznimi izdelki lesne obrti. Že do leta 1520 je morala doseči precejšen obseg, ker je nameraval kranjski vicedom naložiti nanjo poseben davek.

Vsekakor se je proti koncu Maksimilijanove vlade — kakor v nemški državi nasploh — tudi na Slovenskem razredni boj spet zaostroval. Težnje družbenih slojev so si kar navzkriž nasprotovale: plemiške meščanskim in podložniškim, meščanske plemiškim in podložniškim, podložniške plemiškim in meščanskim. Vsi skupaj pa so opozarjali na razkroj duhovščine in poskušali vsak na svoj način spremeniti cerkveno organizacijo. Tudi s cesarjevimi reformami ni bil nihče prav do kraja zadovoljen.

Sredi tega pripravljanja novih notranjih družbenih spopadov je Maksimilijan leta 1519 umrl. Njegovo smrt pa je hotelo porabiti plemstvo, najmočnejši sestavni del deželnih stanov, za svoj novi vzpon. Še za njegovega življenja so namreč stanovi večkrat zahtevali, naj bi v razdobju med smrtjo starega in nastopom novega vladarja upravljali dedne habsburške dežele poseben stanovski odbor. Prav po Maksimilijanovi smrti pa je nasledstvo v habsburških deželah v Vzhodnih Alpah ostalo dalj časa odprto. Starejši Maksimilijanov vnuk Karel je bil sicer s pomočjo Fuggerjevega denarja postal leta 1519 nemški cesar, ne pa še deželni knez v avstrijskih deželah. To vprašanje se je rešilo šele leta 1521, ko jih je dobil Karlov brat Ferdinand (1521—1564).

Pred Ferdinandovim prihodom pa so si deželni stanovi lastili vse pravice deželnega kneza. Spremenili so sestav osrednjih uradov, odločali o zastavnih gosposkah in sami kovali denar. V bistvu se je upravljala vsaka dežela sama zase. Vse to je brez dvoma močno oslabilo tiste uspehe, ki jih je dosegel Maksimilijan v borbi za veljavo osrednjih uradov. Takšno je bilo stanje, ko je prišel na Dunaj Ferdinand in ko se je začel širiti tudi v njegovih deželah vpliv reformacije.

2. Začetki reformacije na Slovenskem in odmevi nemške kmečke vojne

Reformacija v evropski zgodovini ni bila nenaden pojav, ki bi se začel šele v XVI. stoletju z nastopom Martina Lutra in drugih voditeljev novih verskih sekt. Že v zgodnjem srednjem veku je bila katoliška cerkev najmočnejša varuhinja fevdalnega družbenega reda in hkrati ena najmočnejših in najbogatejših sil fevdalnega sveta v Evropi. Rimska cerkev s papežem na čelu je varovala pravice plemstva in vladarjev — z njimi vred pa tudi svoje lastne — predvsem s tem, da je s svojimi verskimi nauki utemeljevala dolžnosti podložnikov do plemstva in do drugih oblastnikov. Vsak oblastnik je, kakor je učila, dobil oblast od boga; torej je bil bog tisti, ki je hotel tedanji družbeni red. Vsaka nepokorščina ali namera, spremeniti ta red, sta pomenili upor proti božji volji. Kmečki, viteški in duhovniški stan je zasnoval bog, vsakemu od njih je poveril določeno nalogo v človeški družbi. Če kdo ni bil zadovoljen s svojim stanom, ali je želel preiti v drug stan, se je to smatralo za Adamov greh ošabnosti in nepokorščine, za hudičev vpliv. Saj je po cerkvenem nauku bog ustvaril dušo vsakega človeka posebej in ji dal ob tem tudi posebna nagnjenja in sposobnosti za stan, kateremu je prepadal. On, ki »skrbi za lilije na polju in za ptice pod nebom«, je vsakomur izbral tudi starše in mu s tem določil življenjsko pot. Za še mnogo večji greh pa se je seveda smatralo nezadovoljstvo s položajem, ki ga je imel lastni stan kot celota. Cerkev je pa vzdrževala tudi vse kulturno življenje in mu dajala njegov značaj; zato je vsaka misel o družbi in njeni urejenosti, ki bi bila s tedanjim družbenim redom količkaj v nasprotju, trčila ob verske nauke.

Vsak poskus spremembe družbene ureditve je pomenil v očeh pravoverne duhovščine težak greh, brž ko pa je segel globlje, pa že kar krivoverstvo. Pomenil je vsaj ilzvirnemu grehu podoben upor proti božji volji. Bog je bil namreč po tedanjem prepričanju tisti, ki je do najmanjše podrobnosti odločal o zgodovinskem razvoju nasploh, pa tudi o življenju vsakega posameznika. Cerkev je zatirala takšne poskuse s kar najostrejšimi kaznimi. Če je šlo za posameznika, ga je izobčila in s tem odvezala vse kristjane vsakršnih dolžnosti do njega; če je šlo za širši prestopok, je proglasila nad posameznim krajem ali okolišem »interdikt«, to je »prepoved«, da bi se opravljali tam verski obredi. V drugi polovici XII. stoletja si je ustvarila katoliška cerkev za preganjanje krivoverstev posebno preiskovalno organizacijo (tako imenovano »inkvizicijo«), ki se je postopno v naslednjih stoletjih vse bolj in bolj razraščala in utrjevala. Ta gledanja in sredstva, ki so postala v zadnjih stoletjih evropskemu človeku že skoraj smešna in se jim je cerkev zaradi njihove poznejše neučinkovitosti tudi odrekla, so imela v zreli fevdalni dobi strašno moč. Tedanji katoliški svet je bil do skrajnosti versko nestrpen (mnogo bolj kakor na primer turška država, ko se je razširila na Balkanskem polotoku!). Le pravoveren kristjan je mogel uživati vse pravice svojega stanu; za krivoverstvo, ki ga je ugotovila inkvizicija, se je uveljavila od okrog leta 1206 smrtna kazen.

Tako je torej nezadovoljstvo z obstoječim družbenim redom našlo tedaj svoj izraz skoraj vedno tudi v različnih verskih gibanjih. Seveda pa ta gibanja skoraj nikoli niso bila usmerjena proti krščanstvu kot veri. Navadno so se sklicevala na sveto pismo in dokazovala, da se je rimska cerkev oddaljila od njegovih nauk; potrebno je vzpostaviti prvotno, čisto krščanstvo, kakršno uči sveto pismo in kakršno je živelo v cerkvi v prvih stoletjih njenega obstoja. To je bilo toliko laže, ker se je organizacija fevdalne cerkve v resnici močno razlikovala od organizacije prvotnih krščanskih občin, ko je bila cerkev v rimski državi preganjana. Mogočne papeže, ki so hoteli imeti vrhovno oblast nad vsemi vladarji v krščanskih državah,

ter škofe, ki so bili državni knezi in so imeli velika zemljiška gospostva, je bilo res težko primerjati z ubogimi galilejskimi ribiči, ki so po svetopisemskih sporočilih poslušali Jezusovo povabilo, naj se vsemu odrečejo in gredo z njim!

Zahteva po obnovi prvotnega krščanstva in zlasti po njegovi »revni« cerkvi se je zato že od XII. stoletja dalje večkrat izražala v raznih družbenih gibanjih, namerjenih proti tedanjemu družbenemu redu. Takšni poskusi so se okrepili zlasti, odkar so se začela razvijati mesta. Mesta so prisilila cerkev, da je sprejela v svoj okvir nove, »beraške« redove; seveda pa je storila to le v omiljeni obliki. Predsmrtno naročilo Frančiška Asiškega, ustanovitelja frančiškanskega reda, in njegovo zahtevo, da frančiškani niti kot red niti kot posamezniki ne smejo imeti nobenega premoženja, je papež sploh razveljavil, ker je bila to prevelika in stvarna kritika tedanje posvetne

Slika 36. Stenska slikarija iz cerkve sv. Katarine na Plešivci pri Žužemberku iz prve polovice XVI. stoletja (uničena v drugi svetovni vojni)

usmerjenosti starejših redov in cerkve. V tem pravcu se je cerkev razvijala še dalje. Veljavo rimskega papeža so naslednja stoletja še bolj izpodkopavala. V XIV. stoletju so se papeži, ki so tedaj prebivali sedmedeset let v Avignonu na Francoskem, povsem povezali s politiko francoskih kraljev, ki so jim pomagali celo v denarnem pogledu s cerkvenimi dohodki. V deželah, ki so bile v nasprotju s Francijo, je zaradi tega veljava papežev močno padla. Nato so sledila še dolga desetletja cerkvenega razkola, ko sta cerkvi vladala hkrati dva, nekaj časa celo kar trije papeži (gl. II. zv., str. 217). Pa tudi potem, ko je prišlo znova do cerkvenega edinstva, papeži v drugi polovici XV. stoletja niso mogli kaj prida dvigniti svojega ugleda. Vse preveč so bili povezani — podobno kakor posvetni vladarji tega časa — z vsemi mogočimi političnimi vprašanji. Pa tudi sicer so pri podeljevanju cerkvenih dostojanstev in sicer podpirali svoje sorodnike in vodili tako imenovano »nepotistično« politiko (»nepos« = nečak). Najstrašnejši primer te vrste je bil vsekakor papež Aleksander VI. (1492—1503) iz španske rodbine Borja, ki ga je povzdignil v kardinala njegov stric papež Kalikst III.; papeško

čast si je Borja pridobil s podkupovanjem članov kardinalskega volilnega zbora. Njegovo življenje pa je bilo pohujšljivo celo za tedanje pojme, saj je leta živel z neko poročeno ženo in imel z njo štiri otroke. Podpiranje teh otrok, med katerimi sta bila najbolj proslula zločinski Cesare in lahkoživa Lukrecia, je bila vodilna misel njegovega papeškega delovanja. In prav ta papež je obsodil na smrt kristalno čistega menila Girolama Savonarolo iz Firenze, ki je pozival k obnovitvi cerkve in napadal preposvetni način rimskega življenja.

V teh razmerah se je vse bolj pojavljal klic po »obnovi cerkve v glavi in udih«, ki je imel pri različnih družbenih slojih različno vsebino. Že v samih cerkvenih krogih se je v XV. stoletju uveljavljala misel, naj bi bil vrhovni cerkveni organ vesoljni cerkveni zbor (koncil) cerkvenih dostojanstvenikov, ne pa papež sam. Cerkev naj bi vodili podobno, kakor so posvetno upravo vodili deželni ali državni »stanovi«. Te težnje so podpirali tudi nekateri posvetni vladarji, ki so želeli v zvezi s »konciliarnim gibanjem« spraviiti cerkev v svoji državi močnejše pod svoj vpliv (gl. za Habsburžane II. zv., str. 218).

Še dalje so segale reformne težnje meščanstva ter kmečkega ljudstva, čeprav so bile manj jasno povedane. Zaradi razkroja, ki je na široko zajel duhovščino, se je tedanje intenzivno versko življenje med širšimi množicami osamosvajalo. Duhovščina je izgubljala vodstvo nad njim. Samo si je iskalo novih načinov verskega izživljanja, pri katerih duhovščine ni klicalo na pomoč. Želelo je celo vplivati na izbiro domačega župnika in pri tem odpraviti vpliv plemstva in višjih cerkvenih krogov.

Vse močnejše uveljavljanje denarja in z njim zvezane nove zgodnjekapitalistične oblike v gospodarstvu so še posebej omajale cerkvene nauke o družbeni ureditvi. Denar je ustvaril novo merilo družbenega ugleda. Odprl pa je tudi pot, po kateri si je lahko sposoben posameznik povsem spremenil svoj družbeni položaj — bodisi da se je dvignil v prve vrste meščanstva, bodisi da si je kupil od vladarja plemiške pravice. Najlepši primer so Fuggerji, ki so na prelomu XV. in XVI. stoletja postali iz nekdanje obrtniške družine morda najbogatejša družina v Evropi; kljub temu, da so bili meščani in so torej imeli po tedanjem pravu mnogo manj pravic kakor plemstvo, so vendarle zaradi svojega bogastva odločali, kdo bo bodoči nemški cesar.

Cerkev pa je izgubljala svojo moč tudi v kulturnem življenju. Namesto splošnih nauk in načel se je začelo v znanosti uveljavljati raziskovanje. Leonardo da Vinci je trdil, da je preizkus — torej podrobna preiskava posameznih pojavov v naravi — podlaga vse znanosti. Tudi v književnosti so pesniki in pisatelji uveljavili nove oblike in svoje posebnosti. To se je izražalo zlasti v »humanizmu«, ki se je razvijal v Italiji od XIV. stoletja dalje in se je razširil na prelomu XV. in XVI. stoletja po krožkih maloštevilnih, a visoko izobraženih ljudi po vsej Zahodni in Srednji Evropi. Novo gibanje je dobilo ime od tod, ker je obrnilo svojo pozornost človeku in spoznavanju človeka, medtem ko je prejšnja doba posvečala vsjo pažnjo verskemu in nadnaravnemu življenju. Pri tem so se humanisti močno oprli na antično pogansko grško in rimsko kulturo. Sprva so poskušali gojiti humanizem še v okviru krščanstva. S prodorom tako imenovanega »poganskega« humanizma sredi XV. stoletja pa se je začela uveljavljati odprta kritika cerkvenih nauk. Že Lorenzo Valla je tedaj ugotovil, da vera ne temelji na dejstvih, ki bi jih človek mogel dokazati, marveč na njegovem osebnem prepričanju. S tem sta se vera in znanost ločili. Cerkev je izgubila vodstvo v znanosti; poslej so to pospeševali predvsem posvetnjaki (laiki). Prav tako se je pod vplivom antične grške kulture osvobodila cerkvenih vplivov in prerodila tudi umetnost, kjer govorimo tedaj o »renesansi«, to je o obnovi stare grške umetnosti.

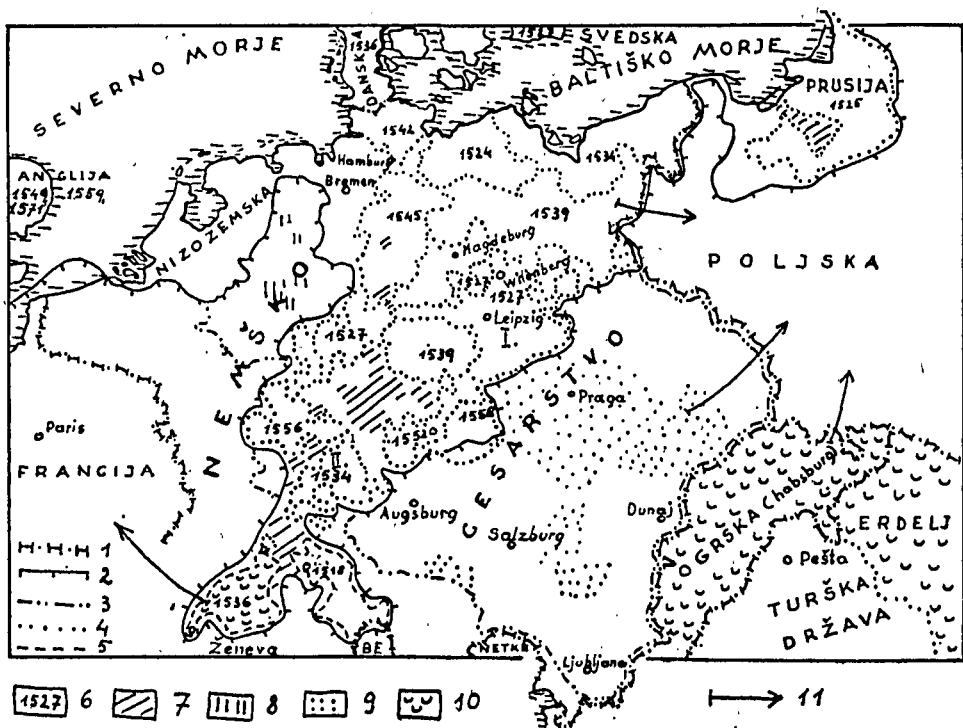
Tisk, iznajdba XV. stoletja, je širil nove misli po Evropi. Izšle so številne izdaje svetega pisma, kar dokazuje, kakšno stanje je tedaj vladalo v cerkvi in kako so poskušali izobraženi ljudje sami najti pravilno pot h krščanstvu, opiraje se neposredno na sveto pismo. Pa tudi tu se je uveljavljal vpliv humanistične miselnosti. Ko so odkrivali spise starih grških in rimskih piscev, so se pokazale razlike med različnimi prepisi istega spisa, ki so nastale zaradi nepazljivosti prepisovalcev, pa tudi zaradi njihove želje, da bi rokopis dopolnili ali popravili. Zato so začeli humanisti preiskovati in primerjati te rokopise in ugotavljati njihovo prvotno obliko. Prav tako so primerjali razne izdaje svetega pisma, latinski prevod, ki je veljal v katoliški cerkvi za uradnega, z grškimi in hebrejskimi prvotnimi besedili;

Slika 37. Križanje na hrbtu krilnega oltarja pri Sv. Treh kraljih v Slovenskih goricah iz druge polovice XVI. stoletja

marsikje so se pokazale razlike. Kot za druge spise, so si humanisti naložili tudi za sveto pismo nalogo, ugotoviti njegovo prvotno obliko. S tem, da so se humanisti opirali na prvotni tekst, so cerkveni krogi kot razlagalci svetega pisma nujno izgubili svoj pomen, zmanjšala pa se je tudi vera v posamezne dele svetega pisma samega, ki jih je cerkev po svoje razlagala.

Veliki učitelj in razširjevalec humanistične misli v Evropi Erazem Rotterdamski (1467—1536) je v delu »Priročnik krščanskega viteza« (Enchiridion militis christiani, 1503) odprto zahteval, naj se bogoslovje opira le na evangelij. Sam je poleg tega pripravljaval kritično izdajo nekaterih delov svetega pisma. Obenem pa se je v »Hvalnici norosti« (Encomion morias, 1511; izšlo tudi v slovenskem prevodu l. 1952) krvavo rogal pokvarjenosti in pohlepnosti duhovščine od navadnih menihov vse do najvišjih cerkvenih krogov — kardinalov in papeža v Rimu. Vendar se je ustavil na sredi poti. Njegova kritika je bila namenjena le ozkim humanističnim krožkom; cerkvenih ustanov ni napadal. Humanizem ni bil široko ljudsko gibanje, pa tudi reformaciji se Erazem kljub svoji kritičnosti ni nikdar pridružil.

Zemljevid št. VII.

Širjenje protestantizma v Srednji Evropi

Pomen znakov: 1. Državne meje. — 2. Južna meja trajnega uspeha reformacijskega gibanja. — 3. Meja začasnega močnega protestantskega gibanja, ki pa je do začetka XVII. stoletja podleglo protireformaciji, ker ni imelo opore v deželnoknežjih cerkvah. — 4. Meja meščanskih reformacijskih cerkva v Svcii (Zürich, Zeneva). — 5. Cas, v katerem so posamezne deželnoknežje cerkve nastale. — 6. Cas, v katerem so posamezne deželnoknežje cerkve nastale. — 7. Širši katoliški okoliši na ozemlju, na katerem je prevladovala reformacija. — 8. Širši protestantski okoliši na ozemlju, na katerem je končno prevladal katolicizem. — 9. Okoliši, kjer je močnejše odmevalo prekrščevalsko gibanje. — 10. Okoliši, kjer je močnejše in trajneje vplivala kalvinska smer reformacijskega gibanja. — I = Volilna kneževina Saška. — II = Württenberška kneževina. — Pri kraju nad Augsburgom (ob letnici 1532) dodaj označbo Nürnberg; popravi Witenberg v Wittenberg

Kljub temu pa so že humanisti uveljavili vrsto načel, ki jih je v XVI. stoletju na svoj način uveljavljala reformacija.

Tako pomeni reformacija — to je skupno ime za razne pravce novega verskega gibanja, ki se je začelo v XVI. stoletju v okviru krščanstva proti katoliški cerkvi s papežem na čelu — v mnogočem samo nadaljevanje borbe za »reformo«, obnovo cerkve v smislu prvotnega krščanstva. Od večine prejšnjih reformnih gibanj se razlikuje po tem, da to ni več le knjižna kritika, marveč široko gibanje, ki je povezalo versko in nravno kritiko obstoječih razmer v rimski cerkvi z vprašanji vsakdanjega življenja. To je veljalo zlasti za tedanje razmere v Nemčiji.

Slika 38. Trgovanje z odpustki v začetku XVI. stoletja. Lesorez Jörga Breu-a starejšega

Nemška cerkev je bila tedaj v Evropi sorazmerno najbogatejša, duhovščina pa je bila najbolj neizobražena in je živela najbolj nenravno življenje. Poleg tega je Rim prav tu najlažje uveljavil svoje zahteve. Nemška država ni imela pravega vladarja in ne enotne vlade. Sestavljale so jo različne — cerkvene in posvetne — kneževine ter svobodna mesta. Imela je sicer svojega kralja in predstavniki številnih kneževin so se zbirali na skupen državni zbor. Pa vse to je bilo le na videz; v resnici so bili vsi knezi skorajda samostojni vladarji. Vtem ko so drugod vladarji delno omejevali rimske pravice, v nemški državi Rim ni imel takšnega nasprotnika. Prav v začetku XVI. stoletja je zbujal nezadovoljstvo odpustek, ki ga je prodajal papež od leta 1507 dalje — v zvezi s Fuggerji — za stroške gradnje nove cerkve sv. Petra v Rimu. Že od XII. stoletja dalje se je namreč uveljavila v katoliški cerkvi nenavadna razvada, da so si mogli verniki s tem, da so za določen namen plačali določeno vsoto denarja, kupiti »odpuščanje« posmrtno kazni v vicah, ki bi jih po cerkvenem nauku sicer imela zadeti za njihove grehe.

S tem, da se je Martin Luter, začetnik protestantizma, leta 1517 v svojih »tezah«, nabitih na cerkvi v Wittenbergu, uprl prodajanju odpustkov ter trditvam, da ima papež pravico odpuščati kazni za greh, je žel v teh razmerah širok odmev. Luter sam sprva ni mislil na kaj več, kakor na »reformo« cerkve. Toda Rim je

Slika 39. Martin Luter leta 1520. Bakrotisk Luke Cranacha starejšega

si je mogel sam razlagati sveto pismo. Prav zato je njegova borba z Rimom našla močan odmev. Meščanstvo se je hotelo, opiraje se na njegove nauke, rešiti stroškov za preveč številno duhovščino, s katero je imelo tudi spore, ker ni hotela plačevati stroškov za mestno upravo in obrambo. Knezi so izrabili ugodno priložnost da se polaste cerkvenega premoženja in okrepe svoj vpliv na cerkveno ureditev. S cerkvenim premoženjem so hoteli rešiti svoje gospodarske težave tudi vitezi. Nazadnje so celo podložniki v svetem pismu našli sredstvo, s pomočjo katerega so upali, da se bodo rešili težkega bremena, ki so jim ga nalagali njihovi gospodje. Tako ni čudno, da je moral papeški poslanec, ki je leta 1521 prišel v Nemčijo, da bi razglasil papeško obsodbo Lutera, ugotoviti: »Devet desetih Nemčije kriči: živel Luter, in čeprav jim ostali pri tem ne slede, se jim pridružujejo pri klicu: smrt Rimu«.

Seveda so si težnje, ki so jih različne družbene skupine povezovala z novo vero, druga drugi nasprotovala. Luter se je že od početka povezal z deželnimi knezi in podprl njihove težnje. Težnja plemstva, da bi uveljavilo svojo smer reformacije, se je zlomila v njihovem brezuspešnem uporuh leta 1522—1523, prav tako pa tudi kmečke težnje po neuspeli nemški kmečki vojni leta 1524—1525. Mesta, ki so želela okrepiti osrednjo državno oblast, pa se niso mogla uveljaviti že zato, ker je cesar, Habsburčan Karel V., ostal zvest katoliški veri in rimski cerkvi. Na stališče Habsburžanov je v tem odločilnem času vplivalo dejstvo, da so prav v začetku XVI. stoletja razširili svojo posest v katoliški Španiji in Italiji, z druge strani pa so bili finančno odvisni od posojil južnonemških in italijanskih trgovskih družin (zlasti od Fuggerjev), ki so zaradi lastnih koristi podpirale Rim. Na politiko avstrijske veje Habsburške dinastije pa so vplivale še posebej potrebe zaradi obrambe proti Turkom; cerkev je namreč prispevala k tem stroškom z raznimi izrednimi dajatvami, pa tudi papež je včasih pomagal pri tem.

bil spričo ogroženih dohodkov toliko prizadet, da je sklenil odločno in ostro udariti po »uporniku«. Šele ko se je spor nadaljeval, se je izoblikovala luteranska vera (protestantizem) in se je Luter dokončno ločil od rimske cerkve (leta 1519, ko je v imenu krščanske svobode zavrgel ne le nezmotljivost papeža, marveč tudi koncila). Po Lutrovem nauku je bilo treba obnoviti krščanstvo, kakor ga uči sveto pismo, zato mora biti sveto pismo vsem vernikom pristopno in znano. Sveto pismo je namreč edina podlaga vere, vera — in ne dobra dela — je pa edina pot do odpuščanja in zveličanja. Luter je zavrgel večino zakramentov, med njimi tudi mašniško posvečenje in tako odpravil bistveno razlikovanje med duhovščino in laiki v katoliški cerkvi.

Luter je tako oslabil osrednjo cerkveno oblast in omogočil krepitev deželnih cerkva; težišče vere pa je preložil v posameznika, kajti vsak

Med uporom vitezov in zlasti med nemško kmečko vojno se je Luter še tesneje povezal z deželnoknežjimi težnjami. Proti upornim kmetom je pisal, da »niti krivica, niti tiranstvo ne opravičujeta upora«, ter učil, da ne smejo poskušati spremeniti »duhovno Kristusovo kraljestvo v kraljestvo na zemlji«. Napredna krila protestantskega gibanja so bila s tem v Nemčiji zadušena; povsem je prevladala fevdalna deželnoknežja smer. Tako Luter kot njegov naslednik Melanchton nista nikdar ugovarjala pravici deželnih knezov, ko so si prisvajali vladarske pravice tudi glede verskih vprašanj in cerkvene organizacije v svojih deželah. Prav to je sicer omogočilo protestantizmu hitro utrditev v vrsti dežel, katerih vladarji so se odločili zanj; v družbenem pogledu pa mu je odvzelo ves revolucionarni zagon. Sredi XVI. stoletja je sicer poskušal istrski Hrvat Matija Vlačić uveljaviti proti Melanchtonu v luteranstvu naprednejšo smer; oprl se je na meščanstvo; toda ni uspel.

Pač pa so se uveljavile naprednejše smeri reformacije v nekaterih predelih Švice. Zwingli, ki je delal v Zürichu, se je po svojih naukih le malo ločil od Lutra; večje pa so bile razlike med Lutrom in Calvinom, čigar delovanje je imelo središče v Baslu in Ženevi. Oba sta se oprla na meščanstvo in podpirala oblast mestnih samoupravnih teles.

*

Prav ko so se začele v reformacijskem gibanju v Nemčiji že uveljavljati njene različne smeri in ko se je začelo to gibanje razširjati že tudi v slovenske pokrajine, se je začela Ferdinandova vlada (1521—1564; kot nemški kralj od 1531, cesar od 1556). Novi vladar se je sicer rad oprl na protest kranjskih in koroških deželnih stanov, da si je pridobil tudi Trst z nekdanjimi goriškimi posestvi, ki si jih je sprva hotel pridržati španski vladar in nemški cesar Karel V. (gl. zgoraj str. 8, 101). V notranjosti pa je takoj nastopil proti vladi deželnih stanov v korist osrednje državne oblasti. Svojo vlado je začel s tem, da je postavil voditelje stanovskega gibanja v Spodnji Avstriji (ti so šli v prilaščanju vladarskih pravic najdlje) pred sodišče. Obenem je takoj vzpostavil stari »regiment« (gl. zgoraj, str. 63—64). Stanovsko stranko je obsodil, ker se je vmešavala v pravice deželnega kneza (razpolagala je z deželnoknežjimi posestvi, zaprisegala uradnike in oskrbnike teh posestev, brskala po »skrivnostih« deželnoknežjih dohodkov, podeljevala krvno sodstvo in kovala denar). Osem vodilnih predstavnikov je dal leta 1522 usmrtiti. Nato je omejil tudi pravice mest glede uprave in sodstva. V prepričanju, da se mu bo posrečilo zlomiti upornost deželnih stanov, je vladal do leta 1525 predvsem s pomočjo svojega španskega svetovalca Salamance in osrednjih uradov, ki jih je obnovil po Maksimilijanovem vzoru. Deželni stanovi so se vladi tujcev iz Španije — tam se je osrednja oblast dotlej že močno uveljavila — seveda upirali in se vztrajno sklicevali na pravice, ki so jih dotlej uživali po svoboščinah deželnega prava.

Tako sta se poslej v XVI. stoletju v slovenskem razvoju bili za premoč — poleg revolucionarnih poskusov kmečkih puntarjev, da odpravijo izkoriščanje podložnikov po graščakah — dve glavni težnji: Deželno plemstvo je vztrajno poskušalo spraviti vso oblast v deželah v svoje roke. Tako je nameravalo rešiti gospodarske težave, v katere je zašla fevdalna veleposest. Krotiti bi moglo meščanstvo, pa tudi izkoriščati podložnike po lastni volji in brez vsakršnega nadzorstva. Nasprotno pa je poskušal deželni knez uveljaviti v deželah svojo oblast, predvsem s pomočjo svojih osrednjih uradov. Tudi njegova oblast je bila povezana s fevdalno ureditvijo. Vendar pa je pomenila vsaj delno nadzorstvo nad postopanjem zemljiških gospodov s podložniki in je v tem pogledu vsaj omejevala samovoljo fevdalcev. Mesta v tej

borbi niso imela posebno velikega pomena. Meščanstvo je bilo zaradi sorazmerno zaostalega gospodarskega razvoja prepojeno s fevdalno miselnostjo (gl. zgoraj, str. 10—18). V nekaterih vprašanjih — tako zlasti glede kmečke podeželske trgovine — so ga delila nasprotja od deželnih stanov, v drugih vprašanjih — zlasti glede poseganja tujih trgovskih družb v naš gospodarski razvoj — pa od deželnega kneza. Skoraj do kraja XVI. stoletja je bila konkurenca tujcev, ki je temeljila na privilegijih deželnega kneza raznim tujim upnikom, za mesta vsekakor občutnejša. Zato so se mesta v boju med plemstvom in deželnim knezom vse do sprememb proti koncu stoletja povezovala z deželnimi stanovi.

To je bilo širše družbeno ozadje boja v zvezi z uveljavljanjem raznih smeri reformacije v naših deželah.

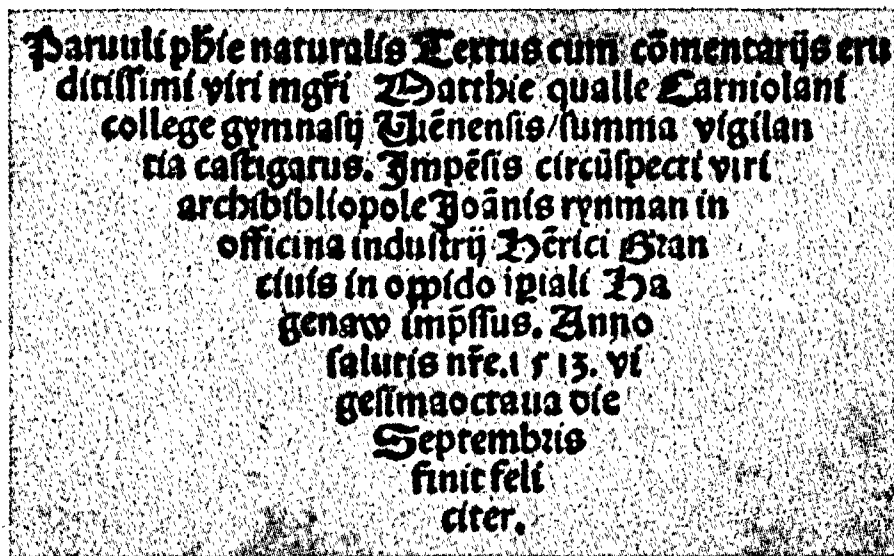
Že tu pa je treba poudariti, da se je borba za novo vero in proti njej v slovenskih (in tudi drugih habsburških) deželah v eni bistveni potezi ločila od podobne borbe v velikem delu pokrajin nemške države. Habsburžani so, kakor smo videli, ostali zvesti katoliški veri. Zato se tu ni mogla uveljavljati deželnoknežja smer protestantizma. To je omogočalo plemstvu, da je v boju za novo vero uveljavljalo svoje težnje mnogo dlje, kakor drugod v nemški državi. Vendar so ga tudi pri tem vezale različne sponde. Habsburžani so namreč uveljavljali v notranji ureditvi svojih dežel iste težnje, kakor ostali nemški knezi. Protestantsko gibanje v naših deželah pa se prav zaradi nasprotovanja deželnemu knezu — ni moglo odreči podpore protestantskega gibanja v nemški državi nasploh. Deželnoknežje protestantske cerkve v ostalih pokrajinah nemške države niso šle pri tej podpori tako daleč, da bi nasprotovale svojim lastnim domačim težnjam v razmerju do deželnega kneza. Spričo tega se je uveljavljal v habsburških deželah protestantizem dolgo le skričaj, kot zahteva po cerkveni reformi, ki je bila še po Lutrovem nastopu močno razširjena tudi med katoličani. Prav tako sta oba Habsburžana, Karel V. in Ferdinand, pričakovala in predlagala cerkvenim krogom različne spremembe, ki bi približale katoliško cerkev protestantskim gibanjem; Ferdinand je upal skoraj do konca svojega življenja, da bi bilo tako mogoče odpraviti verski razkol v Evropi. Šele sredi XVI. stoletja je prišlo tudi v habsburških deželah do odprtega in organiziranega cerkvenega protestantskega gibanja. Pa tudi poslej je moralo plemstvo kljub verskemu nasprotju ostati zvesto deželnemu knezu. K temu ga ni silila le neprestana turška nevarnost, marveč so ga silili tudi neprestano ponavljajoči se kmečki upori in še posebej dejstvo, da bi za protestantsko gibanje, povezano z uporom proti deželnemu knezu, ne dobili podpore v tujini. Tako gibanje ne bi nasprotovalo le katoliškemu pogledom na družbeno ureditev in na dolžnosti do vladarja, marveč prav tako tudi pogledom in naukom, ki so jih uveljavljale razne nemške protestantske cerkve, potem ko so zmagale v nemški reformaciji deželnoknežje težnje.

*

V prvih letih Ferdinandove vlade pa ni bilo nezadovoljno z njegovimi težnjami v notranji ureditvi le plemstvo in meščanstvo. Ponavljale so se tudi pritožbe podložnikov proti ravnanju zemljiških gospodov. Pritoževali se niso le posamezniki, marveč cele soseske (n. pr. Bled, Laboška dolina in Naklo pri Kranju). Vendar osrednja oblast ni posegala tedaj v te spore kakor za Maksimilijanove vlade. Ko se je nakelska soseska leta 1523 pritožila zaradi nove dajatve, ki jo je uvedel kranjski vicedom v svojo osebno korist in brez znanja deželnoknežjih osrednjih uradov, računsko komora ni ničesar napravila. Le povpraševala je vicedoma o davku in ga s tem opozorila, da pobira dajatve za deželnega kneza in ne zase; priporočila mu je le to, da naj sorazmerno enako z reveži obdavči tudi premožnejše kmete.

V teh razmerah so se začele širiti na Slovensko nove verske misli, ki so jih rodile razmere, podobne našim domačim. Njihov začetek bi bilo mikavno povezati z nekaterimi humanisti slovenskega izvora, ki so v začetku XVI. stoletja delali na Dunaju, tako z Matijem Hvaletom iz Vač, ki je bil profesor na dunajskem vseučilišču, z Jurijem Slatkonjo iz Ljubljane, ki je bil v letih 1513—1522 dunajski škof, z Bricciusom Preprostim iz Celja, s Tržačanom Petrom Bonomom. Vendar je med njimi le Bonomo, od leta 1502 do-1546 tržaški škof, vplival na razširjanje protestantizma na Slovenskem. Vsi drugi navedeni dunajski humanisti pa so izgubili zvezo s svojim ljudstvom. Tako so bili prvi nosilci novih verskih misli na Slovenskem slovenski študenti, ki so študirali v prvih desetletjih, ko se je uveljavljal protestantizem, na protestantskih vseučiliščih v Nemčiji (Leipzigu, Wittenbergu in Tübingenu). Poleg njih je mogoče misliti tudi na vojake, rudarje, obrtnike in trgovce, ki so se na svojih potovanjih seznanili z novim gibanjem v nemških deželah. Nemara so širili med Slovenci reformacijska gesla tudi potujoči duhovniki; nad njihovo krivovernostjo se je pritoževal salzburški nadškof že leta 1522. V meščanskih, pa tudi v plemiških krogih so širile nove verske misli seveda tudi protestantske knjige. Cesar Karel in njegov brat Ferdinand sta jih pač brez uspeha prepovedala (prvič leta 1521, drugi v svojih deželah prvič leta 1523). Poleg nemških izvirnikov so se širili pri nas v Primorju tudi njihovi italijanski prevodi, tiskani v Benetkah. Prav v Trstu je nastalo že v prvi polovici leta 1523 prvo žarišče protestantske miselnosti na Slovenskem, ki ga je mogoče dokazati. Pripadal mu je tedanji tržaški škof Peter Bonomo. Primož Trubar, najmočnejša osebnost slovenskega protestantizma, je to žarišče povezal tudi s poznejšimi žarišči reformacije med Slovenci.

Leta 1525 so se pojavili prvi dokazi o protestantizmu na Kranjskem. Menihi so že bežali iz samostanov; protestantsko gibanje je podpiral celo oglejski arhidiakon Steier. On in njegovi duhovniki so po besedah ljubljanskega škofa molili »lutersko mašo... in izpuščali kanon« (osrednji del katoliškega mašnega obreda). Vsekakor pa so se širile nove misli tedaj prvenstveno še med nezadovoljnim kmečkim prebivalstvom, morda tudi med najnižjim slojem mestnega prebivalstva. To kaže

Slika 40. Zadnja stran Hvaletove knjige »Parvulus philosophiae naturalis«, leta 1513

označba tistih duhovnikov, ki so nagibali k reformacijskim mislim, zapisana neposredno po kmečkem uporu leta 1525 v pismu ljubljanskega škofa: »Žal je v deželi velika zmeda, ki je nastala največ zaradi pridigarjev, zaradi tega, ker oznanjajo na pridiznici in sicer zoprne stvari, ki služijo bolj razdiranju vere, nemiru in uporu kakor pa edinosti«.

Težko pa je reči, ali se je širila tedaj reformacija po slovenskih pokrajinah v pravi »plebejski« obliki, kakor so jo širili v teh letih Tomaž Müntzer in njegovi učenci v srednji Nemčiji in na Švabskem; iz verskega nauka o evangelijski enakosti so namreč neposredno izvajali zahtevo po družbeni enakosti vseh ljudi in po odpravi pravic plemstva in osvoboditvi podložnikov. Tudi z raznimi svetopisemskimi zgodbami so bičali krivice svojega časa in tako pripravljali boj za družbeni prevrat s pomočjo kmečkega upora. Müntzer je bil duhovni začetnik tako imenovane »prekrščevalske« sekte reformacije (ime ima od tod, ker so zahtevali, da je treba krščevati šele odrasle in so zato svoje vernike, že krščene v mladosti, vnovič krščevali). Vsekakor je Baltazar Hubmaier, eden od najožjih Müntzerjevih sodelavcev in leta 1524 voditelj upornih kmetov v habsburškem Waldshutu (v bližini zgornjega Rena), v naslednjih letih krepko zakoreninil prekrščevalstvo na Tirolskem in na Zgornjem Štajerskem. Čeprav pa takšne neposredne zveze za slovensko ozemlje do leta 1525 ni mogoče dokazati, je vendarle verjetno, da so vsaj posredni odmevi prekrščevalstva vplivali tudi na slovensko kmečko gibanje med nemško kmečko vojno. Poleg navedene označbe reformacijskega gibanja po ljubljanskem škofu namreč govori za takšno domnevo tudi pritožba deželnih stanov, da je nastal upor leta 1525 »v prvi vrsti zaradi duhovnikov«, ki naj bi jih Ferdinand odstranil iz dežele.

Uporniško gibanje na Slovenskem je bilo leta 1525 seveda le slab odmev velike nemške kmečke vojne. Ta je bila — zlasti v svojem središču okrog Müntzerja — na bistveno višji ravni od starejših kmečkih uporov na Slovenskem. Že od vsega začetka se tamošnji uporniki niso omejevali le na zahtevo po stari pravdi, marveč so šli s pomočjo novih verskih naukov v odprt boj proti fevdalnemu sistemu. Stari kmečkim zahtevam so pridružili tudi nove o vprašanih cerkvene organizacije, vere, sodstva in družbene neenakosti.

Preko gorskih prelazov se je razširil upor s Salzburškega v nekatere predel severne Koroške, še bolj pa v rudarski predel Zgornje Štajerske v dolinah zgornje Anize in zgornje Mure med Schladmingom in Leobnom. Štajerski upor je že junija hotelo zadušiti združeno plemstvo vseh notranjeavstrijskih dežel, toda plemiška vojska je bila v Schladmingu v pouličnem boju popolnoma razbita in je v brezglavem begu drvela proti vzhodu. Šele v septembru je bil tamošnji upor res zadušen.

Spodnja Koroška in Spodnja Štajerska, ki ju je deset let pred tem zajel slovenski kmečki upor, sta tokrat ostali mirni. Pač pa je začelo vreti znova na Gorenjskem. Verjetno se je tukajšnje gibanje opiralo na podobne verske misli, kakor upor v nemških deželah. Ni pa verjetno, da bi na gorenjsko gibanje neposredno vplivale tudi zahteve nemških upornikov, kot so bili zapisane v tako imenovanih »dvanajstih členih« nemške kmečke vojne. Uporniške zahteve so se namreč oblikovale celo v okoliših, ki so bili središču upora mnogo bliže (tako n. pr. na Tirolskem), samostojno iz krajevnih razmer in podložniških težav. Ob tej priložnosti so se slovenski kmetje prvič začeli upirati tudi zaradi novih izrednih davkov. Po pritožbi kranjskih deželnih stanov naj bi namreč vicedom Praunwart rekel kmetom, da ni vladarjeva volja, da bi plačevali davek le kmetje. Odtlej so se davka branili. Obenem pa so zahtevali komisijo deželnega kneza, ki naj bi preiskala njihove pritožbe zoper graščake.

Vendar se deželni stanovi z udarcem proti upornikom tokrat niso toliko obotavljali kakor deset let prej. Jožef Lamberg je takoj v začetku uporniškega gibanja pozval plemstvo na vojsko zoper upornike. Razen tega je bil razpisan še davek proti upornikom, ki pa je naletel pri duhovščini in mestih na odpor. Središče plemiške vojske je bil ljubljanski grad, obenem pa je bila poslana konjeniška vojska, pripravljena v deželi zoper Turke, v Kranj, »ker se je to mesto zdelo najprikladnejše, da se kmetje obdrže v miru«. Res se kmetje zaradi tega niso upali stopiti v odprt

Slika 41. Kranj sredi XVII. stoletja. Valvasor, Ehre . . . , 1689, XI. knjiga

boj. Poleg tega so huzarji že brez odprtega boja nastopali zelo samovoljno, po stanovski pritožbi nič bolje kakor Turki. Pri vsem tem je seveda močno vplival tudi spomin na nekdanjo kazen.

Kmečki poraz v velikem uporu v letih 1524—1525 je stvarno zlomil tudi moč plebejske kmečke smeri reformacije. To velja za Nemčijo nasploh, pa tudi za slovenske pokrajine posebej. Tako pomeni poskus kmečkega upora leta 1525 tudi prvo prelomnico v razvoju reformacije pri Slovencih. Nemška kmečka vojna pa je povzročila tudi Ferdinandov poraz v njegovi borbi z deželnimi stanovi. Na nekaj mesecev trajajočem sestanku zastopnikov deželnih stanov, na katerem so bile zastopane vse njegove dežele, je leta 1525 odpravil španskega svetovalca Salamanca in obnovil dvorni svet, kakor so si ga priporili deželni stanovi leta 1518 (gl. zgoraj, str. 64). Tako se je v pravem času pripravil na boj za ogrsko dediščino, ki se je začel leta 1526 (gl. spodaj, str. 111).

*

Leta 1525 je zadel reformacijsko gibanje med slovenskimi kmeti gotovo težak udarec. Vendar tudi poslej prekrščevalstvo v slovenskih deželah ni povsem izginilo. Le po Trubarjevem sporočilu, da se je »preden se je evangelij tako čisto in javno pri njih (Slovincih) pridigal, (to je pred okrog 1540), le razmahnilo pre-

krščevanje«, ki pa je izginilo okrog leta 1545, moremo soditi, da se je tudi v naših deželah razmahnilo prekrščevalstvo tudi po letu 1525. Vsi drugi podatki pa govore le o posameznih primerih, večji del celo le o posameznih prekrščevalcih na obmejnem nemškem ozemlju ali med nemškimi meščani na slovenskih tleh. Po ohranjenih virih ni mogoče govoriti o širšem prekrščevalskem gibanju med Slovenci.

Prve zanesljive vesti o prekrščevalstvu v notranjeavstrijskih deželah so se ohranile iz leta 1528. Zlasti je bilo razširjeno na Zgornjem Štajerskem. Neko poznejše sporočilo, ki govori o Dietrichsteinovem preganjanju prekrščevalstva na Štajerskem, zelo verjetno pri tem posplošuje položaj v zgornjem delu dežele na vso pokrajino. Vsekakor je zasledila vizitacija, ki je bila odrejena leta 1528 na Štajerskem prav zaradi nevarnosti prekrščevalstva, sledove te sekte na slovenskih tleh le v Slovenjem Gradcu, v podeželju pa nikjer. Pač pa se poroča pozneje, da so bile okrog leta 1530 na Štajerskem in v Celjski grofiji vse ječe polne prekrščevalcev. Ne vemo pa, ali gre pri tem za domačine ali za prekrščevalce, ki so jih vodili iz zgornjega dela dežele preko slovenskega ozemlja v Trst. Pogosto so jih namreč obsodili, kolikor so si rešili življenje, za kazen na veslanje na morskimi ladjah (galejah). Na Kranjskem so nam o prekrščevalstvu ohranjena predvsem poročila, ki prepovedujejo to sekto in ki poročajo o prekrščevalcih, ki so pobegnili iz Trsta. Okrog leta 1536 se je pridružila tej sekti tudi žena deželnega glavarja Kacijanerja, poveljnika v bojih zoper Turke; leta 1566 pa se je naenkrat pojavila skupina prekrščevalcev v okolici Kamnika. Na Koroškem so poročila o njih še redkejša in omejena le na mesta Beljak, Celovec in Volšperk. Neki prekrščevalec je leta 1538 sam trdil, da je v tej deželi le malo pravih kristjanov (prekrščevalcev). Na Goriškem se je ohranilo o njih le eno sporočilo (okr. leta 1580).

Prekrščevalci so predstavljali vsekakor najnaprednejše krilo reformacijskega gibanja. Odklanjali so vsakršno oblast in zahtevali evangeljsko enakost med ljudmi že na zemlji. Živel so — vsaj sprva — v verskih občinah, ki so jim morali izročiti tudi svoje premoženje. Pozneje se je ta nauk, pač pod vplivom milejšega prekrščevalstva na Moravskem, kjer se je ta sekta še dolgo ohranila, vsekakor omilil. Sicer ne bi mogli srečati v vrstah prekrščevalcev Kacijanerjeve žene.

Prekrščevalce so obsojali tako protestanti kakor katolici. Po letu 1527 jih je zadelo hudo preganjanje. Kaznovani so bili kot težki zločinci. Po vsem videzu je gibanje tudi v svojem glavnem središču na zgornjem Štajerskem kmalu po letu 1530 zaradi tega preganjanja močno uplahnilo, čeprav je bilo povsem zatrto šele do srede stoletja.

Pač pa se je že v prvi polovici XVI. stoletja kazala med katoliškimi podložniki težnja po večji verski osamosvojitvi, čeprav ne pod vplivom protestantskih verskih idej. Že tedaj so se namreč pojavili »štiftarji«, ki so pospeševali zidanje novih cerkvic. Res so tedaj postavljali cerkve še v soglasju in z vednostjo cerkvenih oblasti, a vendarle so kazali pri tem lastno pobudo in se neredko postavljali po robu tudi duhovščini, ki je nasprotovala njihovim načrtom.

Hkrati s tem, ko so se nove verske težnje širile med kmete in mestno revščino, pa se je širil protestantizem — zaenkrat še neorganiziran in v obliki borbe za reformo katoliške cerkve — tudi med meščanstvom in plemiči. Prvi znani meščanski krožek je nastal v Trstu v prvi polovici leta 1523, kjer so že tedaj imeli oblasniki opravka s preganjanjem protestantske književnosti. Poglavitni njegov podpornik je bil tržaški škof Peter Bonomo. Izšel je iz protestantizmu sorodnih kritičnih misli o katolicizmu, ki jih je že pred Lutrom uveljavljal Erazem Rotterdamski. V svojem krogu je razlagal Erazmova dela ne le v italijanskem in nemškem, marveč tudi v slovenskem jeziku. Tržaški krožek je bil med vsemi meščan-

skimi krožki pri nas pač najbolj jasen odraz meščanskih teženj. Bonomo sam je stal na čelu tako imenovane cesarske stranke v Trstu, imel pa je razne dolžnosti tudi v centralnih uradih (tako prav leta 1522, ko je Ferdinand nastopil proti deželnim stanovom). Trst je bil tedaj zapleten v borbo s kranjskimi deželnimi stanovi, in sicer tako na političnem področju (upiral se je vključenju v Kranjsko deželo), kakor tudi v gospodarstvu (v zvezi s trgovino proti Kopru, gl. zgoraj, str. 15). Tržaško meščanstvo je kazalo versko strpnost, ki je bila tedaj v resnici redka. Kaznovanim prekrščevalcem je omogočalo beg; pomagalo pa je tudi prekrščevalskim poslancem, ki so vzdrževali zvezo med Moravsko ter prekrščevalci v Istri in Furlaniji. Značilno za meščansko smer verskega gibanja v Trstu je bilo tudi to, da se je Trst po letu 1540, ko so prevzeli vodstvo v notranjeavstrijskem protestantskem gibanju deželni stanovi (plemstvo), razmeroma hitro ločil od protestantizma in vrnil k veri deželnega kneza. Tako tudi ni slučajno, da se je srečal Trubar pri Bonomu ne le z Erazmovimi in Lutrovimi, marveč tudi s Zwinglijevimi in po letu 1540 s Kalvinovimi nauki. Tržaški krožek je za razvoj protestantizma pri Slovencih še posebej pomemben zato, ker se je v njem dalj časa mudil tudi Primož Trubar (v letih 1524—27, 1529—30, 1540—42), ki je bil vsekakor najpomembnejša osebnost slovenske reformacije. Sin kmeta in mlinarja na Raščici (rojen leta 1508, umrl v Derendingenu na Württemberskem leta 1586), je namreč prišel po šolanju na Reki in v Salzburgu v Trst; po krajšem šolanju na Dunaju se je leta 1529 spet vrnil k Bonomu, preden je začel opravljati duhovniško službo med Slovenci. Po nekaterih domnevah je Trubar celo prav pri Bonomu ob njegovih slovenskih razlagah tujih del dobil prvo pobudo za poznejše pisateljsko delo.

Vsaj okrog leta 1525 je začel protestantizem na slovenskih tleh vidno vplivati tudi na duhovščino. Vendar se je ob sestanku zastopnikov avstrijskih deželnih stanov v Augsburgu na prelomu let 1525 in 1526 pokazalo, da so zavzemali deželni stanovi notranjeavstrijskih dežel do novega verskega gibanja še različna stališča. Kranjski zastopniki so se pritoževali proti pridigarjem nove vere in branili staro. Korošci se v svojih pritožbah verskega vprašanja niso dotaknili. Pač pa so Štajerci odločno zahtevali razlago »čistega evangelija«. Po tem, kako so utemeljevali svoje zahteve (»navadni ljudje povsod menijo, da jim duhovščina skriva čisto in jasno božjo besedo in to mnenje ni najmanjši vzrok za zadnji kmečki upor«), se zdi, da so se potegovali za protestantizem v prvi vrsti zaradi strahu pred vplivi prekrščevalstva, ki je bilo na Štajerskem sorazmerno močno. Vsekakor v svojih poznejših pritožbah na tem sestanku verskega vprašanja niso več načenjali. Obravnavali so le nekatera postranska vprašanja (znižanje cerkvenih praznikov na 22, ker jih je preveliko število oviralo pri izkoriščanju tlake in obdelovanju polja; pritožba proti povečevanju samostanskega premoženja z dedovanjem zemljišč, češ da so samostani že itak dovolj bogati, in podobno).

Vsekakor pa je v naslednjih letih protestantizem v Ferdinandovih deželah že toliko napredoval, da je leta 1527 izdal deželni knez za vse svoje dežele splošno prepoved protestantizma. Večje število izvodov (150) tega patenta je bilo poslano tudi v Ljubljano. Vendar ni mogoče dokazati, da bi že tedaj živel v Ljubljani protestantski krožek. Po Kidričevem mnenju se je začel oblikovati ljubljanski krožek šele okrog leta 1529, ko je prišel v Ljubljano v službo kranjskih deželnih stanov Matija Klombner. Okrog njega so se zbirali sprva predvsem laiki, tako Vid Khisl, graščak in fužinar iz Fužin pri Ljubljani, ter Jurij Seyerle, leta 1533 ljubljanski mestni sodnik, in več drugih.

Leta 1528 je izdal Ferdinand zaradi pritožb cerkvenih dostojanstvenikov, da se »zapeljivi prokleti nauki, sekte in mnenja« kljub vsem prepovedim vedno bolj širijo, vrsto novih prepovedi. Določil je kazni za širjenje protestantizma, pa tudi

za ljudi, ki ne bi hoteli odrajtovati cerkvi dolžnih dajatev. Predvsem pa je odredil — k temu so ga nagnila zlasti sporočila o naraščanju prekrščevalstva — da naj posebne komisije preiščejo vse spodnjeavstrijske dežele in verski položaj v njih. Sporočilo o delu takšne komisije se je ohranilo le za Štajersko. Vizitacija je pokazala, da so se nove verske misli širile v večji meri zlasti v nekaterih meščanskih

Slika 42. Tržaški škof Peter Bonomo

krajih na Spodnjem Štajerskem; v Slovenjem Gradcu so odkrili tudi prekrščevalstvo, ki ga je tam razširil pozneje na smrt obsojeni predikant Janez Haas z Dunaja. K protestantizmu so nagibali tudi nekateri plemiči. Pogostni so bili spori plemičev z duhovščino o različnih dajatvah, ki jih je duhovščina zahtevala od podložnikov, graščak pa bi se rad okoristil z njimi sam. Kmetje so se za te vrste novo vero le malo zanimali, kar je bilo po zadušenih kmečkih uporih leta 1515 in 1525 kaj lahko razumljivo. Poznejša poročila kažejo, da se je približno podobno v teh letih širil protestantizem tudi na Koroškem.

V desetletju od 1530 do 1540 se je protestantizem v slovenskih pokrajinah med meščanstvom širil dalje, hkrati pa je dobival tudi vedno bolj določene poteze. Tako je Bonomo v Trstu tedaj gotovo že obsojal češčenje svetnikov ter božja pota, zahteval pa izboljššan pouk vernikov. Leta 1530 je nastopil svojo prvo duhovniško službo tudi mladi Primož Trubar. Bonomo mu je podelil tržaški vikariat Loko pri Radečah, obenem pa si je pridobil kaplansko mesto tudi v Celju. Ze tedaj si je postavil Trubar za vodilo, da seznanja ljudstvo predvsem z evangeljskimi resnicami, z druge strani pa je ostro nasprotoval kmečkemu štiftarskemu gibanju: »Ampak jest sem takimú zidanu inu ofruvanu močnu zuper pridigal inu govuril; za tiga volo so mene hoteli ti farmani na Šemačini biti, da sim od nih moral pobegniti«. Ob študiju del Zwinglijevih sodelavcev Bullingerja in Pellicana je zametaval vedno nove katoliške nauke in obrede. Vendar pa ni znano, vkoliko je uveljavljal svoja nova spoznanja tudi v svojem vsakdanjem delu kot duhovnik.

Vsekakor pa se je v tem desetletju krepil protestantizem v mestih, posebej v Ljubljani. Ze leta 1530 je tedanji kranjski deželni glavar Kacijaner zahteval, da je treba nastopiti proti ljubljanskemu protestantskemu krožku. Klombnerjev krožek je leta 1533 dobil dragoceno pomoč v Lenartu Budini, ki se je vrnil s študija v Nemčiji in postal v Ljubljani latinski učitelj. Skrivaj se je širila tudi protestantska književnost. Novo gibanje je našlo pristaše tudi v duhovniških krogih. K njemu so nagibali kanoniki Wiener, Dragolič in Martlic, pa tudi škof Rauber je soglašal z zahtevo po obhajilu pod obema podobama.

Okrog leta 1535 je prišel v Ljubljano tudi Primož Trubar kot slovenski pridigar pri cerkvi sv. Nikolaja; za to cerkvico je bilo komaj dve leti prej v novem njenem redu določeno, da naj pridigar oznanja »evangeljsko resnico čisto, preprosto in zvesto«. Trubar je postal najvidnejši borec za novo versko miselnost v Ljubljani, saj je načel na prižnici že vprašanje duhovniške ženitve in oblik obhajila, dveh značilnih potez Lutrovega nauka. Iz stolnice se je moral sicer kmalu umakniti, toda mestni magistrat mu je odprl za pridige drugo cerkev. Pod Trubarjevim vplivom se je število novi miselnosti naklonjenih duhovnikov v Ljubljani še povečalo. Med nje je štel tudi novi ljubljanski škof Kacijaner (od leta 1536 do 1543). Ne pa tako kranjski deželni stanovi. Prav oni so vodili v tem desetletju na Kranjskem nasprotno stran. Deželni glavar Nikolaj Jurišič je leta 1540 celo dosegel, da je moral Trubar bežati v Trst, kjer je živel dve leti kot uradni slovenski pridigar v krogu škofa Bonoma.

Tudi v drugih pokrajinah se je v tem obdobju protestantizem krepil. Tako je leta 1537 predložila duhovščina krške škofije na Koroškem svoje pritožbe, sklenjene na svojem sestanku. Pritoževala se je nad širjenjem novih sekt, krivoverskih knjig, nad poskusi, da se vpelje obhajilo pod obema podobama in da se odpravi spoved, pa tudi nad pokvarjenostjo duhovščine na ozemlju oglejskega patriarhata. Južno od Drave so bili na Koroškem protestanti tedaj očitno že kar močni. Vzrok tega stanja je bil bržčas v dejstvu, da je bila tu močno razširjena cerkvena veleposest; nasprotje med podložnikom in zemljiškim gospodom se je izražalo tu tudi v veri; tako so se mogle protestantske verske zahteve tu sorazmerno na široko razširjati tudi med kmečkim prebivalstvom. Moč protestantizma na Koroškem dokazuje tudi dovoljenje, ki so ga dobili leta 1537 menihi iz samostana v Grebčnju, da lahko zunaj samostana hodijo tudi v posvetni obleki; tako naj bi se namreč izognili sramotanju s strani luteranov. Tudi udeležba pri katoliških svečanostih je bila na Koroškem in Štajerskem vedno skromnejša.

Tudi deželni stanovi so se ob svojih sestankih pogosto dotikali raznih verskih zadev. Tožili so nad versko razdvojenostjo, pomanjkanjem duhovščine, preganjanjem tistih duhovnikov, ki pridigajo »besedo božjo v krščanskem in razumljivem

smislu«, zahtevali so odpravo cerkvenih zlorab in verskih zmot. Vse njihove zahteve in prošnje pa so bile še vedno oblikovane tako, da jih je bilo mogoče razumeti kot prošnje za reformo katoliške vere in cerkve, ki si jo je želel in priporočal tudi deželni knez Ferdinand sam.

Protestantizem se je na Slovenskem do leta 1540 širil, vendar je bil še vedno prikrit. Najvažnejše krilo novega gibanja je bilo v zadnjem desetletju v meščanstvu. O cerkveni organizaciji pri protestantizmu še ni govora. Leta 1541 in v naslednjem desetletju pa se je to stanje močno spremenilo. Na čelo protestantskega gibanja je stopilo plemstvo, pa tudi v organizacijskem pogledu je kmalu prišlo do znatnega napredka. Začel se je odprt boj za protestantsko versko svobodo. Sredi tega boja je dala reformacija Slovencem svoj najdragocenejši in najpomembnejši dar, prvo slovensko knjigo.

Za boljše razumevanje tega verskega boja v naslednjih desetletjih pa si je treba najprej ogledati tudi druge strani slovenskega razvoja v XVI. stoletju.

3. Uprašanje obrambe proti Turkom in ustalitev novega davčnega in upravnega sistema v XVI. stoletju

Prav ko je Ferdinand prevzel oblast v avstrijskih deželah, se je v zvezi s spremembami v Turčiji spet močno povečala turška nevarnost za hrvatsko, pa tudi za slovensko ozemlje. Leta 1520 se je namreč z nastopom novega sultana Sulejmana Veličastnega (1520—1566) začela nova doba turškega napredovanja v Evropi. Že ko so Turki leta 1521 zavzeli Šabac in oblegali Beograd, dva izmed redkih ostankov nekdanje ogrske obrambne črte izza Matije Korvina, so se menda poskušali hrvatski plemiči pogoditi s Turki. Napadov iz Bosne so se mislili obraniti tako, da bi plačevali poseben davek in omogočili bosenskim napadalcem proti zahodu neoviran prehod preko svojega ozemlja; obljubljali so, da ne bodo Kranjcev obveščali o turškem približevanju niti s strelji, niti z grmadami, niti s pismenimi sporočili. Takšne napovedi, ki so jih prejeli kranjski deželni stanovi, se sicer niso uresničile. Vendar pa je bilo treba poskrbeti za samostojno obveščevalno organizacijo. Ob tem so natanko določili pravec, v katerem naj bi šle vesti, da se približujejo Turki, iz poglavitnih vohunskih opazovalnic (Mokrice ob Savi, Metlika, Poljane ob Kolpi, Reka). Vse tri notranjeavstrijske dežele so tudi sklenile, da bodo poskrbele za potrebne čete v mejnem ozemlju od Brežic do Bele krajine. Ker pa je Beograd padel šele konec avgusta, je bil za to leto strah prezgoden.

Toda od leta 1522 naprej so se vrstili vedno močnejši turški napadi na Hrvatsko. Do leta 1525 so turški plenilci vsako leto vpadali na kranjska tla, zlasti v Belo krajino in na Notranjsko. Ti napadi pa so bili le posamezni sunki, ki so segli preko hrvatsko-slovenske meje, odkar so Turki z neprestanimi napadi na Hrvatsko po zavzetju Beograda začeli pripravljati svoj končni udarec Ogrski. Turki so hoteli s temi napadi na Kranjsko slabiti pomoč, ki so jo dobivali Hrvati iz svojega zaledja.

Že takrat se je namreč v slovenskih deželah uveljavljalo vse močnejše prepričanje, da se samo z varovanjem lastne meje ne bo mogoče obvarovati turških vdorov. Posebej jasno je povedal to Ferdinand v svojem navodilu za delo sestanka kranjskih deželnih stanov leta 1524. V njem je poudaril, da se dosedanji način obrambe ni izkazal, ker se dežela ob njem le izčrpuje, nima pa nobene koristi. Bolje bi bilo, če bi se postavila stalna močna vojska ob samo turško mejo. Njena naloga ne bi bila le obramba, marveč tudi vpadi v turške dežele in uničevanje Turkov. Kljub temu da so kranjski stanovi odvrnili, da nimajo dovolj denarja

za takšno obrambo, so vendarle že leta 1522 prevzeli prve utrdbe na Hrvaškem v bližini turške meje v oskrbo in obrambo. Tudi Ferdinand je v teh letih z denarjem in vojsko večkrat priskočil Hrvatom na pomoč, leta 1524 pa je od Zrinjskih prevzel dve utrdbi na Uni v obrambo (Novi grad in Dobro njivo). Pa tudi hrvatsko plemstvo, prepuščeno samo sebi, je tedaj iskalo pomoči že bolj pri notranjeavstrijskih deželah in Ferdinandu, kakor pri ogrskem kralju Ludviku II. To zблиževanje, na katerega je vplival zunanji pritisk, je povzročilo vstop vidnih hrvatskih velikašev v Ferdinandovo službo, leta 1525 pa celo to, da hrvatsko plemstvo ni hotelo priznati novega bana, ki ga je postavil Ludvik. V začetku leta 1526 so hrvatski velikaši na saboru v Križevcih postavili trditev, da »jim je dovoljeno iskati drugega gospoda, ki jih bo branil, ker jih njegovo veličanstvo (= Ludvik) noče varovati«, nato pa je del plemstva s Krstom Frankopanom na čelu celo postavil še predlog, naj se Hrvaška odcepi od Ogrske in združi pod Ferdinandom z avstrijskimi deželami. Vendar ni prišlo do nobenega sklepa. Pač pa so prav takrat zahtevali kranjski deželni stanovi na »generalnem« zasedanju deželnih zborov avstrijskih dežel v Augsburgu, da naj se čim prej sporazumno z Ogrri in Hrvati uredi obramba proti Turkom. Toda tudi na Ogrskem je divjala tedaj politična borba med »narodno« in avstrofilsko skupino plemstva.

V tem se je Sulejman že pripravil na prvi veliki udarec proti Ogrski. V poletju leta 1526 je z veliko vojsko udaril proti njej. Potem ko je brez pravega odpora zavzel Srem in Vojvodino, je 29. avgusta v bitki pri Mohaču povsem uničil ogrsko vojsko. Na begu je poginil tudi ogrski kralj. Ta dogodek je bil za nadaljnji razvoj delno celo pomembnejši od vojaškega poraza. Z vladarjevo smrtjo je bila namreč odstranjena zadnja ovira za odprto državljansko vojno. Ogrska

Slika 43. Turški vojaki v Sulejmanovem času

je izgubila vsakršno možnost, da bi se še upirala turškemu pritisku, čeprav Sulejman zmage pri Mohaču ni utegnil takoj izkoristiti.

Z Ludvikovo smrtjo bi imele stopiti v veljavo številne pogodbe o dedovanju med Habsburžani in ogrsko-češkimi kralji, zlasti zadnja iz leta 1515. Toda le Moravska, Slezija in Lužice so pripadle Ferdinandu brez vsakršnih pogajanj. Sorazmerno z manjšimi težavami si je že konec leta 1526 pridobil tudi oblast nad Češko. Na Ogrskem pa je kazalo precej slabše. Takoj po odhodu Turkov je sklicala tako imenovana »narodna stranka« državni zbor v Stolni Beograd, kjer je bil izvoljen za kralja Štefan Zapolja. Nekaj mesecev pozneje pa je dvorna stranka (visoko plemstvo in predstavniki zahodnih predelov države in mest) v Bratislavi

izbrala za kralja Ferdinanda. Podobno stanje je bilo tudi na Hrvaškem in v Slavoniji. Vtem ko je hrvatski sabor v samostanu Cetinu na Novo leto 1527 priznal za hrvatskega kralja Ferdinanda, je slavonsko plemstvo nekaj dni pozneje priznalo za kralja Zapoljo. Za to, da je izvolilo Ferdinanda, je zahtevalo hrvatsko plemstvo pomoč v obrambi proti Turkom. Ferdinand je moral obljubiti, da bo na Hrvaškem vzdrževal 1000 konjenikov in 200 pešcev, od tega 800 konjenikov pod poveljstvom hrvatskih fevdalcev. Poleg tega je obljubil, da bo vzdrževal tudi večjo vojsko na Kranjskem in da bo skrbel za vzdrževanje obmejnih utrd.

Ogrsko je tako zajela državljanska vojna. Po nekajmesečnem napredovanju Zapoljevih pristašev se je posrečilo Ferdinandu doseči nekaj večjih uspehov. Med drugim je že leta 1527 spravil pod svojo oblast tudi Slavonijo. Zapolja se je v zadregi obrnil konec leta 1527 do sultana Sulejmana s prošnjo za priznanje in pomoč. S tem se je stvarna turška oblast začela širiti že v notranjost Srednjega Podonavja, za avstrijske dežele pa se je stanje v primeri s tistim pred letom 1526 bistveno spremenilo.

Habsburžani so sicer v resnici spravili pod svojo oblast pas zahodne Ogrske od Bratislave do Drave, Slavonijo in Hrvaško. S tem pa so se obenem spremenile tudi njihove stare dežele v neposrednega sosedu turške države. Ogrska in Hrvaška jih nista več ločili od nje. Poglavitni pravec turškega prodiranja je bil sicer poslej namerjen proti severnemu in severozahodnemu delu Srednjega Podonavja z Dunajem kot turškim ciljem. V okvir tega turškega prodiranja pa spadajo tudi napadi na hrvatske in slovenske pokrajine. Majhna vojna in pogostni napadi naj bi izčrpali Ferdinandove južne pokrajine ter jim tako onemogočili, da bi pomagale Ferdinandu v težjih borbah na severu.

S postopnimi majhnimi osvajanji na Hrvaškem in v Slavoniji se je turška meja vse bolj približevala tudi slovenskemu ozemlju. Na mestu, kjer je bilo turško ozemlje slovenskemu najbliže — južno od Bele krajine — se je zmanjšala ta razdalja v XVI. stoletju od okrog 100 na okrog 15 kilometrov.

Značaj turških napadov na slovensko ozemlje se je takrat spremenil. Niso bili niti tako siloviti niti tako obsežni, kakor so bili v prejšnji dobi. Zato pa so postali mnogo pogostnejši. Po letu 1526 se je začela nepretrgana vrsta napadov, ki se je končala z letom 1532. Največ so trpeli ob njih Bela krajina, Kočevsko in Kras. Najhuje je bilo leta 1528, ko so segli napadi na Ljubljansko polje do Dragomlja in Mengša. Toda razen večjih napadov je bilo mnogo manjših. Po trditvi kranjskih deželnih stanov je doživela dežela med leti 1525 in 1530 petdeset turških napadov, ki so povsem opustošili obmejne predele od Metlike do Krasa in Istre. Višek pa so pomenili Sulejmanovi poskusi osvojiti Dunaj (v letih 1529 in 1532).

Že leta 1527 so Turki začeli uspešno izkoriščati novi položaj, ki je z državljansko vojno nastal v ogrskih in hrvatskih deželah. Na Hrvaškem so pomaknili svojo oblast že do Klisa, Senja in Bihača, do zadnjih hrvatskih utrd. Z Udbino je padla močna obrambna postojanka, ki je obveščala naše dežele o turških plenilcih. Že leta 1527 so bili Turki tudi vsaj štirikrat na Kranjskem. Na Kočevskem so že tedaj tožili o turških »martolozih«: to so bili majhni turški oddelki, ki so se skoraj stalno naselili v obmejnih gozdovih in ropali prebivalstvo obmejnih okolišev. Leta 1528 so bili Turki spet štirikrat v deželi. Obšli so vso Notranjsko in Kras, oropali vso Dolenjsko in ljubljansko okolico. Leta 1529 so bili še pred pohodom glavne turške vojske pred Dunaj petkrat na plenjenju na Kranjskem. Ob povratku pa je glavna turška vojska močno oplenila Štajersko. Napad na Dunaj sam pa je bil brezuspešen. Ko je jeseni leta 1529 državljanska vojna vnovič zajela tudi Slavonijo — večji del plemstva je namreč prešel k tako imenovani »turški«, to je Zapoljevi stranki — so to močno občutile tudi slovenske dežele. Že do junija

Zemljevid št. VIII.

Razvoj habsburške posesti med leti 1493 in 1593; napredovanje turških osvajanj med leti 1463 in 1593; organizacija obrambe proti Turkom

Pomen znakov: 1 — meja med nemško državo in Benetkami; 2 — benečansko-hrvatska (ogrska) državna meja; 3 — meja med nemško in ogrsko državo; 4 — benečansko-trška državna meja (od leta 1537 dalje); benečansko-dubrovnška meja; 5 — meja med habsburškim in turškim delom Ogrske in Hrvatske pred bitko pri Sisku (1593); 6 — meja med skupinami dežel pod Habsburžani; meja med Dubrovnikom in Turčijo; 7 — meje med deželami pod Habsburžani v okviru meje nemške države; v trški državi so s to mejo označeni posamezni večji okoliši, ki so jih Turki zavzeli v določenem času (poleg meje turškega ozemlja leta 1526 in 1593, ki sta posebej označeni, si je s temi podatki mogoče določiti mejo turškega ozemlja po prvem velikem sunku proti našim deželam po bitki pri Mohaču, t. j. leta 1528; po drugem snku sredi stoletja, ko so osvojili poleg osrednje Ogrske tudi večino Slavonije in velik del Like; leta 1573, t. j. v času hrvatsko-slovenskega kmečkega upora; leta 1578, ko so prevzele notranjeavstrijske dežele skrb za Vojno krajino in napravile sklep o gradnji Karlovca; zemljevid lepo kaže, kako so Turki rušili obrambni sistem utrdb med leti 1573 in 1577 v smeri proti Karlovcu in knkšen pomen je zato imela prav ta utrdba, odkar je bila zgrajena; prav tako jasno kaže premišljene udarce paše Hasana proti tem obmejnim utrdbam v letih 1591 in 1592 ter s tem pomen bitke pri Sisku); 8 — meja, do katere so segli Turki pred bitko pri Mohaču leta 1526; meja med hrvatskimi deželami in Ogrsko; 9 — posest Habsburžanov ob nastopu Maksimilijana na vlado (leta 1493); 10 — čas, ko so si Habsburžani pridobili kakšno deželo; 11 — čas, ko so si pridobili Turki kak okoliš; 12 — važnejše utrdbe »Hrvatske« ali »Kranjske« krajine (številk označujejo naslednje kraje: 1 Senj; 2 Brinje; 3 Brlag; 4 Otočac; 5 Prozor; 6 Dabar; 7 Jesenica; 8 Plaški; 9 Modruš; 10 Ogulin; 11 Ključ; 12 Bihač; 13 Izačić; 14 Drežnik; 15 Cetin; 16 Velika Kladuša; 17 Mala Kladuša; 18 Cazin; 19 Ostrožac; 20 Stiena; 21 Bužim; 22 Gvozdanoko; 23 Bojna; 24 Brubno; 25 Zrin; 26 Blijo; 27 Perna; 28 Topusko; 29 Gora; 30 Petrinja; 31 Hrastovica); 13 — važnejše utrdbe »Slavonske« ali »štajerske« krajine (številk označujejo naslednje kraje: 1 Ivanič Trvdja; 2 Ivanič Kloštar; 3 Vrbovec; 4 Gradec; 5 Križevci; 6 Sv. Petar; 7 Koprivnica; 8 Djurdjevac); 14 — važnejše utrdbe »banske« krajine (ali »Banije«)

leta 1530 so jih Turki plenili petkrat, dvakrat z večjim silami. Kranjski deželni stanovi so zelo jasno očrtali položaj svoje dežele. »Poleg velikih napadov«, tako pravijo, »nastopajo tudi majhne skupine, ki se približajo skrivaj skozi gozdove, tako da jih nihče ne pričakuje. V zadnjih osmih letih je bila opustošena ena tretjina dežele. Gospodstvo Kostel ob Kolpi ūma na primer od nekdanjih 300 le še sedem kmetij. Ljubljana je po padcu Udbine prevzela njeno nalogo. Postala je obmejna utrdba. Vsa Kranjska je postala prava turška obmejna dežela.« Gospodstva v Beli krajini, Kočevskem, Ribniški in Cerkniški dolini, Istri in na Krasu so bila po tem poročilu povsem opustošena. Celotno število žrtev turških vpadov na Kranjskem so cenili deželni stanovi — prejkone previsoko — na 200.000 ljudi.

Leta 1531 večjih vpadov ni bilo. Pač pa je prišlo do večjih vpadov spet leta 1532 v zvezi z novim Sulejmanovim pohodom proti Dunaju, ki pa se je ustavil že pred trdnjavo Kisek na Ogrskem. Že pred tem pohodom so bili bosenski Turki na Kranjskem, ob svojem povratku pa se je razlila vsa sultanova vojska preko Štajerske mimo Gradca, Maribora, Ptuja in Celja ter napravila tod ogromno škodo. Ta veliki pohod, ob katerem so videle slovenske dežele prvič in zadnjič glavno turške sultanove vojske, je pa pomenil tudi konec obdobja velikih turških vpadov. Zaradi vojne, ki mu je grozila s Perzijo, je namreč sklenil Sulejman leta 1533 s Ferdinandom premirje.

S tem je bilo končano prvo obdobje odločilnega turškega pritiska proti avstrijskim in posebej notranjeavstrijskim deželam, pri katerem ni šlo več le za večje ali manjše roparske pohode in le za pripravo bodočih osvajanj, marveč že neposredno za prave osvajalne namere. Že v tem obdobju se je pokazalo, da je sprožila ogrska dediščina povsem nova vprašanja, ki so nujno silila vse avstrijske dežele k mnogo ožjemu sodelovanju. V resnici je prav obramba proti Turkom, ki je posledj nikakor nišo zmogle niti posamezne dežele niti manjše njihove skupine, postopno začela povezovati habsburške dežele v trdnejšo državno enoto.

V resnici mirna pa tudi leta premirja seveda niso bila. Začasno so sicer prenehali večji turški vpadi. Toda v majhnih sunkih so poskušali Turki brez prestantka drobiti habsburško posest na Hrvatskem in v Slavoniji. Vtem ko je bil v prvih letih po premirju v Slavoniji še mir in so Turki napadali zlasti Klis v Dalmaciji, so se leta 1536 razširili boji tudi na Slavonijo. Leta 1537 sta padla Požega v Slavoniji in Klis, kar je naposled izzvalo Ferdinanda, da je poskusil s protinapadom. Vrhovni poveljnik notranjeavstrijskih dežel, Ivan Kacijaner, naj bi iztrgal Slavonijo Turkom znova iz rok. Vojska je sicer prodrla jeseni leta 1537 do Osijeka, a je že med potjo zaradi boleznj in slabo organizirane prehrane izgubila četrtino moštva. Na umiku je bila 9. septembra pri Gorjanu povsem razbita; še pred bojem so skoraj vsi poveljniki zbežali.

Kmalu za tem pa je sprožila Zapoljeva smrt (1540) nov vihar za avstrijske dežele. Ferdinand je poskusil leta 1541 osvojiti Budo, toda sultanova vojska pod poveljstvom velikega vezirja ga je prisilila k umiku ter sama zasedla mesto, ki je postalo središče novega turškega pašaluka. S tem se je že neposredna sultanova oblast premaknila v sredo Panonske kotline. Vojna s Turki, ki je trajala posledj do obnovitve premirja leta 1547, je povzročila tudi nove večje turške napade v slovenske dežele. Že leta 1541 so opozarjali dolnjeavstrijski deželni stanovi, ob prošnji Kranjcev za pomoč proti Turkom, da postaja stanje spričo neprestanih napadov nevarno. Pri turških vpadih trpi namreč največ nižje ljudstvo in se je že bati, da se ne bi samo podredilo Turkom, kakor se to pogosto dogaja na Hrvatskem. Leta 1546 pa je rekel vrhovni poveljnik dolnjeavstrijskih dežel: »Kranjska je popolnoma brez obrambe. Dnevno vpadajo Turki, ropajo, plenijo in odvajajo kristjane«. V tem letu so prodrli Turki že marca preko Kočevske in Ribnice do

Sl. 44. Letak o turškem napadu na Meliko leta 1578

Zadnjič je prišlo do večjih napadov v slovenske dežele še med leti 1574 in 1578. Leta 1575 so opleniili Turki okolico Metlike, leta 1576 in 1578 pa Kočevsko. Kako težak je bil takrat položaj Kranjske, kaže leta 1561 strah koroških deželnih stanov, da bo postala po padcu Bihača Ljubljana »obmejna trdnjava«, prav tako pa seznam utrdb »hrvatske meje«, med katerim so naštetih tudi Reka, Ljubljana, Trst, Devin, Gorica in celo Tolmin. Prav tako izraža slovenska ljudska pesem o bitki pri Sisku prepričanje: »Če nam Turek Sisek vzame, plane dalje do Ljubljane; mest Ljubljana bo pokrajna, dežela Kranjska turška drajna!«

Deželni stanovi slovenskih pokrajin so v hrvatskem primeru dovolj jasno videli, kaj pomeni neposredno sosedstvo turške države. Zavedali so se, da »se je bolje braniti proti Turkom na tujem ozemlju kakor na lastnem«. Z druge strani pa so bile hrvatske pokrajine mnogo preslabe, da bi se mogle turških napadov obraniti same. Morale so se opreti na svoje zaledje. Tako je prešlo v XVI. stoletju središče obrambe turške meje vse bolj v notranjeavstrijske dežele. Te so prevzele vzdrževanje in skrb za obrambo velike večine obmejnih utrdb na Hrvatskem in v Slavoniji (od prvih sedem leta 1522 do preko šestdeset leta 1572). Seveda pa je pomenilo to zanje le del obrambe njihovega lastnega ozemlja.

Ljubljane, leta 1547 pa so dvakrat opleniili Dolenjsko in Belo krajino. Premirje je sicer večje napade spet pretrgalo, a tudi manjše čete so poslej manj plenile, ker se je deželna obramba takrat počasi že utrjevala in izpopolnjevala.

Toda premirje je trajalo le štiri leta. Leta 1551 se je namreč poskusil Ferdinand znova polastiti Erdelja, in to je sprožilo novo vojno s Turki. Med njo so Turki leta 1558 opleniili spet Kočevsko in Ribnico, enako tudi leta 1559, leta 1561 pa so vdrli preko Kočevja do Postojne. Toda v tem obdobju sta poveljnika Lenković in Herbert Turjaški vpade večkrat z uspehom zavračala in celo sama vpadala v Bosno. Obnovitev premirja leta 1562 je obmejni boj vsaj omilila, če ga že ni mogla povsem odpraviti.

V zvezi s temi vprašanji se je delno spremenila organizacija deželne vojske spopolnila pa tudi obrambna organizacija v slovenskih deželah. Deželno vojsko je ohranilo plemstvo trdno v svojih rokah. Sestavljale so jo čete različnih vrst. Zemljiški gospodje sami so morali na vsakih 200 ali 100 funtov penezov dohodkov od svojega gospostva postaviti po enega konjenika in določeno število pešcev. Vzdrževati so jih morali tri do šest mesecev na leto. Plemiči sami pa so se morali udeležiti bojnega pohoda le tedaj, če se ga je udeležil tudi vladar. Mesta so morala skrbeti za svojo obrambo in postaviti za boj določeno število pešcev (sorazmerno svoji velikosti). V kolikor so še obstajali svobodni kmetje — v Istri in na Goriškem — so se morali osebno udeležiti vojne kot pešci. Najširšo vojaško organizacijo pa je pomenila tako imenovana »črna vojska« (insurekcija), sestavljena iz podložnikov. V načelu so jih vpoklicali seveda le, če je bilo treba deželo braniti. Za vojsko sposobne podložnike so popisali po zemljiških gospostvih, od leta 1536 dalje pa po »četrtih« (Viertel), v katere sta bili razdeljeni Štajerska in Kranjska. Kadar je bilo potrebno, je bil poklican pod orožje vsak trideseti, dvajseti, deseti ali peti za orožje sposoben moški (na Kranjskem je veljala sredi XVI. stoletja nekaj časa tudi težja dolžnost, da je mogel biti vpoklican vsak deseti, peti ali tretji), vse skupaj torej največ 11 od tridesetih (oziroma šest od desetih). Plemstvo in mesta so morali skrbeti za orožje sami. Podložniki pa so morali plačevati le hladno orožje, ki so ga potrebovali; za strelno orožje in smodnik je morala zanje skrbeti dežela. Nazadnje so si preskrbeli od leta 1527 dalje deželni stanovi tudi stalne najemniške čete, le malo pozneje so zaposlili tudi Uskoke, ki so se naselili v Žumberku, okolici Metlike in na Kočevskem (gl. spodaj, str. 129). Vso vojaško organizacijo so imeli v svojih rokah deželni stanovi. To se je kazalo v dejstvu, da so bili častniki le plemiški, prav tako pa tudi v pravici deželnih stanov, da so morali imenovati za vladarjeve najemniške čete, kadar so šle skozi deželo, svoje častnike ali stanovske komisarje kot njihove spremljevalce.

Najširši temelj obrambne organizacije proti Turkom so doma sestavljali seveda kmečki »tabori« (gl. zgoraj, str. 53). Prihod Turkov so naznanjali z »grmadami«, ki so bile razporejene po daleč vidnih hribih od meje v notranjost dežel, in z določenim številom strelav iz topa v taborih in gradovih, ko so jim sli naznanili, da se Turki približujejo. Ta signalna organizacija je bila leta 1522 sistematično urejena, tako da je zajemala vso Goriško, Kranjsko in Štajersko. Pozneje so jo še izpopolnjevali.

Če so Turki napadali po poti, ki je vodila mimo Brežic ali Metlike, je sel obvestil o nevarnosti straže na starem mehovskem gradu (571 m); od tod pa je šlo obvestilo dalje na Hmeljnik (507 m), Šentpeter pri Žužemberku (889 m), Zgornje Trebnje (409 m), Primskovo (592 m), stari grad nad Višnjo goro (570 m), Šentmagdalenski hrib pri Šmarju (499 m) in prišlo tako do ljubljanskega Gradu. Pri vpadu na Kočevsko je šla vest o nevarnosti od Plešivice pri Adlešičih (366 m), preko Zgornjega Škrilja (659 m) na Fridrihštajn pri Kočevju (982 m), nato pa preko Sv. Ane pri Ribnici (964 m), Ortneka (760 m) in Grmade (887 m) do Sv. Ahaca nad Turjakom (750 m) in vzpetin nad gradom na Jgu do ljubljanskega Gradu. O vdoru v Istro so obveščale prebivalstvo grmade od Huma (395 m) na Grobniškem polju, Uške gore (1394 m) mimo Škrapnega vrha (737 m) in Golnika (570 m) do Grmade pri Novem gradu, hkrati pa so sporočale grmade na Šilentaboru (747 m), na višinah nad Senožečami in Vipavo, na Soviču nad Postojno (676 m), na starem gradu (697 m) in na Grmadi (893 m) nad Ložem, na Grmadi nad Planino (906 m) in na višavjih nad Vrhniko nevarnost tudi po vsej Notranjski in vse do Ljubljane. Od

Ljubljane je šlo sporočilo o nevarnosti dalje na Gorenjsko preko Šmarne gore (675 m), starega gradu nad Kamnikom (585 m), Šmarjetne gore pri Kranju (654 m) do Sv. Petra nad Begunjami (841 m) in Bleda (604 m) do Jesenic in Bele peči, od tod pa je šla novica dalje na Koroško. Na Štajerskem so bili glavni kraji, kjer so zažigali grmade, predvsem v široki okolici Ptujskega polja: Donačka gora, neki kraj pri Štatenbergu, na Pohorju, pri Slovenski Bistrici, pri Celju in Mariboru ter v Gornji Radgoni. Hkrati pa je šlo sporočilo preko Wildona tudi v Gradec. Po letu 1539 so pridružili temu sistemu še novo obveščevalno črto, ki je šla od Brežic preko

Slika 45. Spredaj grad, v ozadju pa tabor Nadlišček sredi XVII. stoletja. Valvasor, *Eltre...*, 1689, XI. knjiga

Kunšperka do Rogatca in Donačke gore. Do konca stoletja je samo na Štajerskem naraslo število krajev, kjer naj bi v primeru nevarnosti gorele grmade, na preko sto. Poleg grmad, ki so morale biti vedno pripravljene, so bile na teh mestih seveda tudi kočice za stražnike in topove (vsaj za enega). Poleg grmad so namreč obveščali, kako velika je nevarnost, tudi z različnim številom topovskih strelcev (z dvema so nannanjali nevarnost napada, s tremi, da so bili Turki že v deželi).

Na sporočilo o nevarnosti se je morala zbrati deželna in črna vojska z Dolenjskega in Notranjskega pri Postojni in Črnomlju, po določbah iz leta 1528 okoli 400 konjenikov in 6000—7000 pešcev. Gorenjski podložniki so se morali zbrati šele tedaj, ko je bil sovražnik že v deželi, sicer pa so se morali odkupiti s posebnim davkom. Vtem, ko se je zbrala ta vojska le ob večjih vpadih, so imeli nalogo, da odbijajo manjše turške čete najemniki deželnih stanov (200 do 300 pešcev, včasih pa tudi nekaj konjenikov). Razporejeni so bili po gozdovih ob kranjski deželni meji. Le redko pa so takrat posegale v obrambo pred Turki Ferdinandove čete, ki so bile prav v najtežjem razdobju zaposlene z boji proti Zapolji in proti Turkom na Ogrskem.

V času najsilovitejšega pritiska sta se začela oba ta dva sistema — sistem deželne in sistem najemniške vojske — postopno spajati v novo celoto. In to ne le na

Kranjskem. Potrebe obrambe so namreč spajale v obrambno enoto notranjeavstrijske dežele, pa še preko njihovih meja vključevale v to enoto tudi Hrvatsko in Slavonijo.

Prvi začetki zgoraj očitane obrambne organizacije so zrasli seveda še v času prvih turških vpadov v XV. stoletju. Tudi na »generalnem« sestanku deželnih stanov v Innsbrucku leta 1518 je bila med pogloblitnimi nalogami ureditev »obrambe« proti Turkom. Še v tretjem desetletju XVI. stoletja izhajajo tozadevni predlogi navadno le od deželnega kneza ali od Kranjske, ki je bila po napadih najhujše prizadeta.

Obramba, kakor je bila na Kranjskem urejena leta 1522, tudi še ni zadovoljevala. Večkrat se je zastonj zbrala deželna vojska na sporočilo, da se približujejo Turki. Ko so namreč napadalci opazili, da dežela ne bo nepripravljena, so se hitro spet umaknili. Pa tudi zbiranje deželne vojske je šlo počasi. To velja zlasti za kmečko pehoto. Mnogokrat je bilo mogoče kvečjemu postaviti Turkom zasedo ob povratku, ne pa preprečiti njihovega pustošenja. Proti majhnim, skrivnim vdorom pa deželna vojska sploh ni mogla pomagati.

Prav zaradi tega kmetje niso bili zadovoljni s to obrambo, ki je močno povečala njihova bremena, ni pa bila učinkovita. Dvakratno ali trikratno zbiranje deželne obrambe je pomenilo že precej težko tlako. Po izjavi kranjskih deželnih

Slika 46. Razvaline Šilentabora v XVII. stoletju. Valvasor, Ehre..., 1689, XI. knjiga

stanov iz leta 1529 so zato kmetje kar javno govorili, da ne bodo dajali nobenih dajatev več, ker jih nihče ne varuje pred napadi. Na Štajerskem pa so poročali, da si podložniki kar žele, da bi Turki zavzeli pokrajino. To bi odstranilo neprestano nevarnost pred napadi, po prepričanju podložnikov pa tudi zmanjšalo davke. V Turčiji namreč — tako so govorili — plačujejo le po en dukat na leto od vsake hiše.

Deželno brambo je bilo treba dopolniti še s stalno, najemniško vojsko. Začasno so bili takšni oddelki na Kranjskem že okrog leta 1525. Vendar to še niso bili najemniki deželnih stanov, marveč le oddelki, ki jim jih je ob nevarnosti poslal vladar na pomoč. Leta 1527 so stanovi prvič nameravali zamenjati deželno brambo, ki se ni obnesla, s stalno vojsko: za stalno plačo naj bi branilo mejo 1000 izurjenih domačih strelcev in nekaj sto konjenikov, razporejenih ob deželni meji. Ob enem so napravili načrt, kako vključiti v to obrambo tudi Hrvatsko. Poglavitno vprašanje je bil seveda denar. Kranjska namreč ni mogla sama prevzeti stroškov za najemniško vojsko. Ko je prišlo leta 1528 do velikih turških vdorov, so res prišlo na pomoč tudi druge notranjeavstrijske dežele in Zgornja Avstrija.

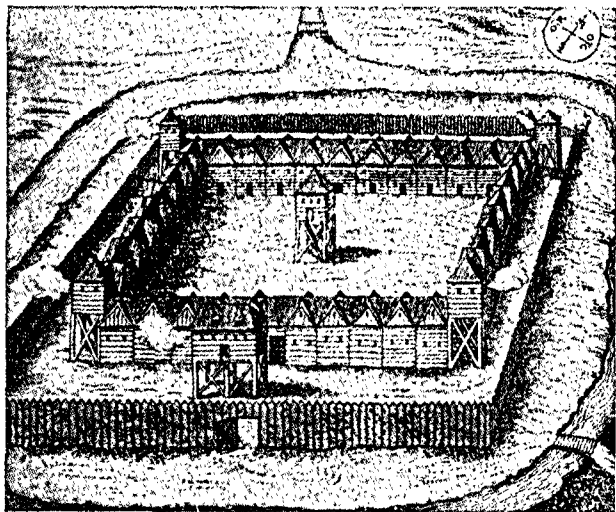
V resnici novo razdobje v tej obrambni organizaciji se je začelo ob prvem obleganju Dunaja (leta 1529). To je jasno pokazalo tudi drugim avstrijskim deželam, kako zelo je zrasla turška nevarnost. Sedaj so tudi štajerski deželni stanovi načelno zahtevali, da obramba meje ni le zadeva tistih dežel, ki leže ob sami meji, marveč vseh dežel skupaj. Vse morajo braniti celoto in posamezne dele te celote. Tudi med stanovi se je začela uveljavljati težnja po močnejši medsebojni povezanosti dežel, ki jo je vladar že od Maksimilijanovih reform poudarjal z ustanavljanjem osrednjih uradov.

Ob tem se je vključevala v širšo in stalnejšo obrambno organizacijo tudi deželna bramba. Zastopniki kranjskih, koroških in štajerskih deželnih stanov so že leta 1530 sklenili, da naj bo 2000 obveznikov kmečke pehote (pač vsak trideseti mož) in konjenica, ki so jo dolžni postaviti fevdalci, zbrana skozi osem mesecev na Gorenjskem, tako da jih ne bo treba sklicevati šele ob sovražnem vpadu. Leta 1536 je bila Kranjska razdeljena v »četrti«. Poglavarji vsake četrti (Vjertel) so mogli ob nevarnosti sami vpoklicati deželno brambo. Podobno so uredili deželno vojsko in njeno zbiranje nekaj pozneje tudi na Štajerskem. Sprva so šla vsa ta sporočila o nevarnosti turškega vpada še preko deželnega glavarja. Od leta 1541 pa so prihajala sporočila na Kranjskem naravnost k četrtnim poglavarjem, ki so mogli poslej urediti vse potrebno za obrambo brez posebnega sporočila iz Ljubljane.

Že očrt turških vpadov kaže, da je ta obrambna organizacija vendarle postopno dajala slovenskim deželam vse večjo varnost. Seveda pa ima pri tem veliko zaslugo tudi tako imenovana »vojna krajina«, to je vrsta utrd v Slavoniji in na Hrvatskem, namenjenih obrambi vpadov proti Turkom. Od začetka četrtega desetletja dalje se je domača obramba proti turškim vpadom vse bolj povezovala tudi z obrambo teh trdnjav onstran slovenskih deželnih meja. Leta 1530 so notranjeavstrijski deželni stanovi prvič sprejeli na svojem skupnem sestanku v Slovenjem Gradcu sklep, da naj se utrdi sedem krajev na Hrvatskem, »ki morajo biti preskrbljeni s hrano, topovi, smodnikom in z izdelovalci pušk« (v Liki in okolici Bihača). Leto pozneje so si izbrale notranjeavstrijske dežele tudi skupnega poveljnika, Ivana Kacijanerja, in mu poverile obrambo meje. Kljub temu, da sta Štajerska in Kranjska od poraza pri Gorjanu dalje zaradi boljše obrambe imenovali vsaka svojega podpoveljnika za svoj del meje (Štajerska za utrdbe v Slavoniji, Kranjska za utrdbe na Hrvatskem), je celotna vojna krajina ohranila skupnega poveljnika do leta 1568. Šele tedaj se je povsem razdelila v »slavonsko« in »hrvatsko« krajino z dvema samostojnima poveljnikoma. Število utrd pa se je postopno večalo. Delitev vojne krajine med Štajersko in Kranjsko je tesno povezana s skrbjo za vzdrževanje teh utrd.

To skrb so namreč v denarnem pogledu prevzemale vse bolj slovenske pokrajine. Do leta 1540 so vse notranjeavstrijske pokrajine skrbele predvsem za obrambo

Hrvatske in s tem za obrambo Kranjske. Ko pa se je po Zapoljevi smrti razširila neposredna turška oblast v Srednje Podonavje so si razdelile sredi XVI. stoletja obrambo obmejnih utrd tako, da je prevzela Štajerske stroške za »slavonsko«, Kranjska in Koroška pa za »hrvatsko« (ali »kranjsko«) krajino. Ti stroški so hitro rasli. V začetku dvajsetih let XVI. stoletja so znašali le okrog 10.000 goldinarjev, sredi stoletja že 300.000, leta 1578 pa so se ustalili na okrog 550.000.

Sl 47. Vlaška vas v bližini turške meje na Hrvaškem

V teh stroških so bili zajeti: stroški za gradnjo utrd in njihovo oborožitev, preskrba čet s hrano in obleko ter plača za vojake. Večino tega denarja so dajale notranjeavstrijske dežele iz davkov (tako n. pr. leta 1575 270.000 goldinarjev, 1578 okrog 550.000 goldinarjev). Kakor bomo še videli ob obrisu davčnega sistema, je velika večina tega bremena padla na kmeta v notranjeavstrijskih pokrajinah. Do leta 1594 so dale notranjeavstrijske dežele za ta obrambni sistem skupno okrog 21.000.000 goldinarjev, za tedanji čas vsekakor ogromno vsoto. Ker je dosegel davek za obrambo meje, ki so ga pobirali na Hrvaškem in v Slavoniji, spričo velikega opustošenja teh dveh pokrajin v drugi polovici XVI. stoletja manj kot 5000 goldinarjev letno, je omogočilo kakršnokoli organizacijo obrambo proti Turkom le to skupno povezovanje slovenskih in hrvatskih dežel v skupno obrambno telo. Krvni davek so dajali pri tej obrambi seveda v prvi vrsti Hrvati, ki so sestavljali večji del posadk. Vendar so ob najhujših nevarnostih priskočile notranjeavstrijske dežele na pomoč z deželno vojsko (n. pr. v letih 1558, 1563 in 1565), kmetje s Koroškega in Kranjskega pa so morali včasih, kot pri gradnji Karlovca leta 1578, sodelovati tudi pri gradnji utrd v obliki deželnoknežje tlake, podobno kakor v XV. stoletju pri utrjevanju domačih mest.

Ko je leta 1564 umrl cesar Ferdinand, so si njegove dežele razdelili njegovi trije sinovi. Maksimilijan, ki je postal cesar nemške države, je dobil poleg Zgornje in Spodnje Avstrije tudi češke in ogrsko-hrvatske dežele, Ferdinand gornjeavstrijske dežele, nadvojvoda Karel (1564—1590) pa Notranjo Avstrijo. Kljub temu, da sta prišli Notranja Avstrija in Hrvatska tako pod dva različna vladarja, povezanost pri obrambi proti Turkom ni propadla. Prav nasprotno. Maksimilijan se je leta 1578 celo odrekel vojaškemu nadzorstvu nad Hrvaško in Slavonijo in je poveril vodstvo obrambe nadvojvodu Karlu, ki je ustanovil zaradi tega v Gradcu poseben »vojni svet«. Ta je bil poslej vrhovno telo za vodstvo obrambe ne le notranjeavstrijskih, marveč tudi cesarjevih pokrajin južno od Drave.

Prav v zvezi s tem, da bi notranje-avstrijske pokrajine prevzele celotno obrambo ob hrvatsko-turški meji, se je med leti 1575 in 1578 povezala z obrambo obmejnih utrd tudi notranjeavstrijska deželna bramba. Tu ni šlo več le za pomoč

v sili, marveč za stalno okrepitev posadk v obmejnih utrdbah. Deželni stanovi so namreč tedaj v končni obliki razdelili med posamezne dežele finančno breme, potrebno za vzdrževanje obmejnih utrdb in njihovih posadk (preko 5000 mož). Poleg tega pa so sklenili, da naj se vpokliče vsak trideseti mož deželne brambe. Četrtni poglavarji so morali imeti zbranih stalno po 500 mož. Po ena četrtnina teh naj bi bila po tri mesece v letu nastanjena v obmejnih utrdbah, da bi se tako izvežbala v orožju. Isto je veljalo tudi za konjenico, ki so jo bili dolžni postaviti fevdalci. Upali so, da bodo mogli z občasnim zamenjavanjem vpoklicanih podložnikov postopno vse izuriti za bojevanje, in to tako, da takšno urjenje ne bi povzročalo nevarnosti novih kmečkih uporov.

Odložilno besedo pri urejanju te obrambne organizacije so ohranili deželni stanovi. Oni so namreč — če naj bi se načrti uresničili — morali dovoliti deželnemu knezu davke, kajti brez tega denarja je bila skrb za obrambo povsem nemogoča. Prav to dejstvo je dajalo deželnim stanovom v drugi polovici XVI. stoletja izredno velik vpliv in jim pomagalo, da so nekaj časa zmagovali nad katoliškimi deželnimi knezom v borbi za protestantizem. Seveda pa je imel vpliv deželnih stanov tudi, ne glede na to posebne okoliščine, svojo bolj ustaljeno podlago v fevdalnem značaju vse deželnostanovske uprave, ki se je v XVI. stoletju uredila vzporedno ob vladarjevih osrednjih uradih.

*

Kljub temu da je moral Ferdinand leta 1526 popustiti v svojem uvajanju španskega načina vladanja v avstrijskih dednih deželah, vendar ni opustil težnje, da bi podprl svojo oblast s centralnimi uradi. Leta 1527 so ti uradi dobili za dolgo časa svojo končno obliko. Ferdinand ni več urejal uprave le ločeno v gornjeavstrijskih in dolnjeavstrijskih deželah, marveč je uredil tudi skupne urade, ki so reševali zadeve vseh njegovih dežel. Oba starejša »regimenta« — v Innsbrucku in na Dunaju — sta se s tem spremenila v podrejena urada, vsak za svojo skupino dežel. Odslej je odločal o vprašanih zunanje in o pomembnejših vprašanih notranje politike »tajni svet« (Geheimrath), najvišje upravno-politično telo in hkrati najvišje sodišče pa je bil »dvorni svet« (Hofrath). Zaključke obeh teh dveh svetov je uresničevala »dvorna pisarna«, ki je zbirala tudi potrebno gradivo za njihove razprave in sklepe. Jedro novega uradništva so sestavljali šolani pravniki. Njihov pomen je vse bolj rasel s postopnim vse močnejšim uveljavljanjem rimskega prava. Tako se je pravnikom odprla pot do najuglednejših mest. Vladarjeva oblast se je vse bolj krepila prav s tem, da je dobivala dvorna pisarna vse večjo moč in oblast. Kmalu se je morala zaradi vse večjih opravkov deliti že na različne oddelke. Prav veljava osrednjih uradov in zlasti vloga dvorne pisarne so pripravljali zmago deželnega kneza in absolutizma v XVII. stoletju. Vrhovno nadzorstvo nad vsemi dohodki in izdatki je bilo v rokah »dvorne komore« (allgemeine Hofkammer). To ni veljalo le za tiste dohodke, ki so dotekali z vladarjevih lastnih posestev in njegovih »regalnih« pravic, marveč tudi za davke. Dvorni komori so bili podrejeni tudi finančni organi v pokrajinah (v notranjeavstrijskih deželah vicedomski uradi).

Zelo značilno pa je, da se je vladarjeva oblast in z njo centralizacija v vojnih zadevah počasneje uveljavljala. Redni »kameraalni dohodki« (to je oni, ki so dotekali od vladarjevih zemljiških posestev in njegovih »regalnih« pravic), so namreč zadoščali komaj za stroške dvora in osrednjih uradov ter za plačevanje obresti za dolgove pri zgornjenemških denarnih mogočnikih. Sredi XVI. stoletja so znašali ti dohodki v celoti le okrog 1.000.000 goldinarjev letno. Za vzdrževanje vojske in za druge stroške ob tedanjih pogostnih vojnah je bilo treba

dobiti denar drugje — delno z »izrednimi davki« (od leta 1621 se je uveljavilo zanje ime »kontribucije«; v celoti so sredi XVI. stoletja znašali prav tako okrog 1.000.000 goldinarjev), delno pa z najemanjem novih posojil pri zgornjenemških in italijanskih kapitalistih. O izrednih davkih pa so odločali deželni stanovi in ne vladar sam.

Neposredna vladarjeva vojska je bila vse do začetka XVII. stoletja sorazmerno majhna (za Ferdinandove vlade le okrog 9000 vojakov). O zbiranju in plačevanju večjega dela vojske so torej odločali deželni stanovi posameznih dežel, ki so tem četam postavljali tudi njihove častnike. Zato je ohranil nadzorstvo nad vojaškimi zadevami še do srede XVI. stoletja »regiment«, v katerem so bili tudi zastopniki deželnih stanov. Šele sredi XVI. stoletja, ko se je turška nevarnost tako povečala, da je bilo tudi v korist plemstva, če se osredotoči vojaško vodstvo le v enih rokah, se je to spremenilo. Tedaj je bil leta 1556 ustanovljen »dvorni vojni svet« (Hofkriegsrath) kot najvišji urad za vojaške zadeve vseh dežel, ki so jim vladali avstrijski Habsburžani.

Ta razvoj osrednje uprave in krepitev osrednje oblasti pa sta bila v prvem času le navidezna. Osrednja uprava si je morala svoje pravice glede na dejansko odločanje šele priboriti v boju z deželnimi stanovi. Ti so se namreč prav v drugi polovici XVI. stoletja trdovratno potegovali za čim večjo samostojnost. Poglavitna slabost osrednjih uradov je bila v tem, da so sedeli v njih v precejšnji meri prav tisti fevdalci, ki so se v deželnih stanovih borili proti njim. Nekatere urade — regiment in dvorni vojni svet — so delno sestavljali celo člani, ki so jih deželni stanovi sami volili in celo plačevali! Še pomembnejše pa je bilo, da so osrednji uradi le nekako od zgoraj in navzven povezovali upravo posameznih dežel. Le delno so mogli to upravo tudi nadzorovati. Uprava dežel samih pa je bila prepuščena povsem deželnim stanovom.

*

Seveda je tudi deželna uprava dobila sedaj ustaljene oblike. Deželnostanovski odbori so se takrat ustalili. Njihova naloga je bila, da med zasedanji deželnih stanov izvršujejo njihove sklepe in zagovarjajo nasproti vladarju koristi »dežele«, to je plemstva. Poleg tega so se izoblikovale tudi stalne pisarne deželnih stanov. V njih so imeli deželni stanovi svoje stalno uradništvo. Pa tudi mimo tega pisarniškega uradništva se je deželnostanovski uradniški aparat zaradi različnih nalog deželne uprave širil še drugam. Deželni blagajnik je nadzoroval pobiranje davkov in izdatke deželnih stanov; deželni profos je (od konca XVI. stol.) skrbel s svojimi hlapci za javni red; v različnih mestih so se pojavili prvi zdravniki, ki so jih plačevali deželni stanovi (na Kranjskem že za Maksimilijana, na Štajerskem prvi 1535, a v začetku XVII. stol. jih je že 12); deželni gradbeni mojster je vodil in nadzoroval razne gradnje in popravljanje cest itd. V XVI. stoletju imajo deželni stanovi nastavljene tudi svoje pridigarje in šolnike.

Vendar so se tudi deželni stanovi omejevali pri svojih upravnih nalogah neposredno le na deželo kot celoto. V podrobno upravo pa so segli le v toliko, da so deželne stanove sestavljali posestniki ali lastniki zemljiških gospoств in zastopniki mest. Zemljiška gospoства in mesta so bila tedaj res poglavitne upravne enote, v katere so bile razdeljene dežele. Seveda pa so bila v mnogočem sredstvo, ki izvršuje sklepe deželnih stanov.

V rokah zemljiških gospodov ni bila le zemlja in z njo zvezane koristi, marveč so zbirali tudi odobrene deželne davke, nadzorovali javni red in mir na svojem gospostvu, pa tudi sodili podložnikom — razen v Goriški grofiji in Pazinski knežiji — v njihovih medsebojnih sporih (v »civilnih« zadevah) in v manjših zločinih, ki

jih je kaznovala državna oblast («kriminalne» zadeve). Ker se je povečala veljava deželnih stanov, se je okrepila tudi oblast zemljiških gospodov tako, da so se nekateri mogočnejši med njimi čutili na svojih gospodstvih kar »vladarje« in ne le deželnemu knezu podrejene vazale. Včasih kar naravnost govore v zvezi s svojimi odločbami o gospodstvu o »vladi« ali o »vladarskih odlokih« (Regierung, Regierungsakten). Še vedno zahtevajo ponekod tudi obljubo pokorščine v obliki prisege. Vtem ko se je v deželnem okviru začelo uveljavljati nadzorstvo deželnega kneza, je ostalo za podložnika še dolgo pri starem. Le pri vrhu, pri deželnih stanovih, je bila uprava podeželja povezana v celoto. Podložnik pa je bil še vedno povsem v rokah svojega gospoda.

Plemstvo je izvrševalo svoje pravice na zemljiškem gospodstvu po svojem grajskem uradništvu. Mesta so upravljali mestni sodniki ob sodelovanju raznih svetov. Mestna uprava je tekla še vedno v starih oblikah (gl. II. zvezek, str. 163—165). Kot posebnost XVI. stoletja bi bilo omeniti le to, da se je proti koncu tega stoletja začasno precej zaostriло nasprotje med obrtništvom in trgovci, zlasti premožnejšimi. Ti so namreč povezovali z založništvom tudi podeželske obrtnike. To nasprotje je povzročilo, da sta si ponekod nekaj časa zunanji svet in srenja volila celo svoje lastne »sodnike«; ti seveda niso imeli sodne oblasti, pač pa so morali zastopati koristi članov zunanjega sveta ali srenje proti pravemu mestnemu sodniku.

Pač pa je bilo nekaj posebnega v upravi mesta Trsta. Bila je namreč urejena po vzorcu romanskih sredozemskih mest. Deželnega kneza je zastopal v mestu mestni poglavar. Meščani pa so volili vsako leto »vikarja« (= sodnik za »civilne« zadeve, to je spore med meščani) in krvnega sodnika; oba pa sta morala biti tujca in ne Tržačana. Številne dolžnosti so morale biti zasedene po večkrat, ker so jih smeli opravljati le po štiri mesece v letu. Tako se je neki pisec XVII. stoletja norčeval, da je v Trstu skoraj več uradnikov kakor meščanov ali hiš.

O težjih kriminalnih zadevah, za katere je bila določena smrtna kazen, so sodila po določenih deželskosodnih okrajih posebej za to določena zemljiška gospodstva, ki so imela pravico do »krvnega« sodišča. Vendar so v XVI. stoletju tudi ta sodišča navadno s preiskavo samo pričela. Njen zaključek pa so izročali navadno posebnim deželnim »krvavim« sodnikom (Bannrichter), ki jih je imenoval »regiment« za vso deželo ali vsaj za večji njen del. Tudi med mesti so imela le nekatera pravico do krvnega sodstva.

Fevdalni družbeni ustroj se je še vedno jasno kazal v splošni organizaciji sodišč. Podložnikom je na splošno sodil njihov zemljiški gospod v obliki svojega »patrimonialnega« sodišča; v težjih zadevah pa so spadali pred »krvavega« sodnika, ki je prav tako le zamenjal fevdalca, posestnika gospodstva s pravico do krvnega sodstva. Le ponekod so se ohranili še ostanki starih ljudskih sodišč, imenovanih »kvaterná sodišča«; ta sodišča so razsojala podobne zadeve, kakršne so sicer spadale pred patrimonialno sodišče. Vendar je tudi pri njih v XVI. stoletju sodil že zemljiški gospod, le da ob sodelovanju večjega števila kmečkih prisednikov. V XVI. ali v začetku XVII. stoletja pa so ti ostanki po vsem videzu izginili. Dalj časa so se ohranila vaška sodišča, ki so razsojala le o nekaterih posebnih zadevah. Tako je v »gorskih zborih«, ki so se vršili enkrat letno, razsojal gorski gospod ob sodelovanju 12—14 prisednikov o vinogradniških pravnih. Te pravde so razsojali po določbah »vinogorskega reda« (Bergrechtsordnung), ki je bil od leta 1582 večkrat preveden tudi v slovenščino pod naslovom »Gorske bukve«. Podobna sodišča so bile tudi »povšje pravde«, kjer so se reševali spori v zvezi z lovom na polhe.

Nekoliko drugače pa je bilo urejeno kmečko sodišče tako v Pazinski knežiji kot tudi v Goriški grofiji. V Pazinski knežiji so delala takrat še vedno vaška sodišča, ki so jih sestavljali voljeni župani in sodni prisedniki. Na Goriškem pa

so imela pravico do patrimonialnega sodišča v začetku XVI. stoletja le redka zemljiška gospostva. Povsod drugod je sodilo o vseh sporih — manjših in večjih — deželsko sodišče, osnovano pri uradu deželnega glavarja. Deželni sodnik je sodil o teh sporih tako, da je na potovanju po deželi obiskaval posamezne soseske.

Proti razsodbi sodišča, ki je imelo prvo pravico razsojati o kakšni zadevi, se je bilo povsod mogoče pritožiti, ali na deželnega glavarja kot načelnika deželnih stanov, ali pa na vicedoma (drugo velja za stranke, ki so živele na posestvih deželnega kneza). Tudi proti tem razsodbam pa se je bilo mogoče pritožiti še na »regiment« v Gradcu. Na ista višja sodišča so se mogli pritožiti tudi meščani proti sodbam mestnega sodnika.

Kmetje in meščani so torej, vsaj če so se pritožili proti prvemu sodišču, vedno prišli v svojih pravicah pred plemiča kot razsodnika, tudi če je bila njihova pravda namerjena proti zemljiškemu gospodu. Prav to je bil vzrok, zaradi katerega so tako težko prišli do svoje pravice. Nasprotno pa je sodilo fevdalce »deželno ograjno sodišče«, ki so ga sestavljali deželni glavar in določeno število prisednikov izmed plemičev, članov deželnih stanov. Le tedaj, če je to sodišče ugotovilo, da je obtoženi zakrivil težak zločin, mu je bilo odvzeto plemstvo in je bil postavljen pred mestno ali deželsko krvno sodišče. Če je zagrešil veleizdajo, pa je razsojal o njegovi zadevi »regiment«. Vendar je le zelo redko prišlo do takšnih primerov. Celotrdnjavski zapor ali pa obvezno vojaško službo v obmejnih trdnjavah so šteli pri fevdalcih kot zelo težko kazen. Prav zaradi vseh teh okoliščin je plemstvo tako trdovratno branilo proti Maksimilijanu svojo pravico, da plemiča ni dovoljeno obtožiti pred nobenim drugim sodiščem.

V posebnih okoliščinah je bilo drugače urejeno sodstvo nad plemiči v Pazinski knežiji pred letom 1530. Tu so si namreč želeli fevdalci ohraniti samostojnost v razmerju do kranjskih deželnih stanov. Zato tudi niso hoteli medsebojnih sporov reševati pred njihovim deželnim ograjnim sodiščem. Raje so se tožili pred vaškim županskim sodiščem. Sredi XVI. stoletja pa je bila upornost tamošnjega plemstva zlomljena in Pazinsko knežijo je tudi v tem pogledu zajela kranjska deželnostanovska uprava.

*

Že v prvi polovici XVI. stoletja je poskušal deželni knez omajati moč, ki so si jo z vsem tem pridobili deželni stanovi. To je nameraval doseči predvsem po dveh poteh. Z ene strani je poskušal v zakonodaji uveljaviti v vseh deželah čim bolj podobne predpise, z druge strani pa je hotel urediti in ustaliti davčni sistem. V zakonodaji je v resnici delno uspel, ko je bil v vseh deželah uveden v bistvu isti »policijski red« (1530, 1548, 1573). Izraz »policija« je namreč takrat zajemal vse javno življenje, ne le skrbi za javni red. Pomen teh »policijskih redov« je bil toliko večji, ker so močno naglašali vladarjeve »regalne« pravice in s tem krepili tako njegove dohodke, kakor tudi njegovo oblast. V XVI. stoletju so bili izdelani za notranjeavstrijske pokrajine tudi »sodni redi«, vendar so se v njih deželne posebnosti močneje ohranile.

Med najpomembnejše spremembe v XVI. stoletju pa spada vsekakor ustalitev davčnega sistema, to je načina, kako so poslej določali in pobirali tako imenovane »izredne davke«. Prav s to ustalitvijo so dobili dotedanji »izredni davki« nov značaj: spremenili so se v neko vrsto rednega zemljiškega davka. V boju za ustalitev davčnega sistema pa deželni knez ni bil povsem sam. Videli smo že, da so bili ti davki nujno potrebni za ureditev obrambe proti Turkom. Zato so prav dežele, ki so turško nevarnost najhuje občutile, tudi same zahtevale, naj se breme za obrambo vsaj v denarnem pogledu enakomerno porazdeli med vse habsburške dedne dežele, ne pa da bi ga nosile le one same.

Sl. 48. Štajerski deželni glavar in poznejši podpornik tiskanja slovenskih protestantskih knjig Janez Ungnad

Prvi poskus, da bi se to vprašanje uredilo, je zvezan še z reformami cesarja Maksimilijana. Ko je na zahtevo notranjcaavstrijskih deželnih stanov izgnal Žide s Koroškega in Štajerskega, je namreč poskusil v zameno dobiti splošen popis kosmatih dohodkov zemljiških gospodov od njihovih gospostev. Vendar za ta popis niti ni gotovo, ali je bil tedaj v resnici napravljen. Ko pa so stroški za deželno obrambo proti Turkom okrog leta 1530 neprestano rasli, so se pridružili kranjskim deželnim stanovom v njihovi borbi za enakomernejšo porazdelitev tega bremena tudi štajerski deželni stanovi. Notranjcaavstrijski deželni stanovi so v četrtem desetletju XVI. stoletja neprestano zahtevali »primerno pomoč vseh dežel« in poudarjali: »Posamič so dežele preslabe za odpor. V skupnem delu leži rešitev«. Tako je nazadnje Ungnad izdelal načrt o tem, kako naj bi enotno obdavčenje v vseh avstrijskih deželah ustvarilo denarno podlago za obrambo in protinapad proti Turkom. Večino davka naj bi po tem načrtu plačevali seveda podložniki, približno četrtino meščani,

majhen del pa tudi plemstvo. Značilno pa je, da je Ungnad sam pričakoval upor proti svojemu načrtu, predvsem pri velikem plemstvu. Skupni sestanek zastopnikov deželnih stanov vseh habsburških dežel naj bi po tem načrtu izdelal hkrati enotno zakonodajo o obleki, gostilnah, obrtnikih, poslih, dedovanju, uvedel pa v vseh deželah enoten denar (že leta 1531 so štajerski zastopniki zahtevali tudi enotnih mer za žito, enotnega policijskega redu, rudarskega prava itd.!). Čeprav je bil sam viden član štajerskih deželnih stanov, se je Ungnad zaradi potreb obrambe očitno želel okrepiti osrednjo oblast. Poudarjal je namreč, da bi postali deželni stanovi s temi spremembami manj potrebni in da bi se manjkrat sestajali.

Od vsega tega načrta se je uresničil le načrt o ustalitvi enotnega davčnega sistema, toda ne tako, da bi postal deželni knez v tem pogledu bolj neodvisen od deželnih stanov. Temelj za novo ureditev davkov je bil dosežen na »generalnih« sestankih zastopnikov deželnih stanov v Pragi (leta 1542) in na Dunaju (leta 1543). Kot temelj za določanje davkov so vzeli tiste dohodke zemljiških gospodov, ki so jih dobivali od podložnikov v obliki denarnih dajatev ali dajatev v pridelkih, poleg tega pa še 1 % vrednosti vinogradov zemljiških gospodov in premoženja meščanov. Tisto zemljišče, ki ga je uporabljal zemljiški gospod sam (dominikalna posest), ni bilo obdavčeno, seveda z izjemo vinogradov. Ker je morala biti davčna podlaga enotna, so dajatve v pridelkih ocenili v denarju. Vendar so pri tem jemali le eno tretjino do ene desetine resnične tržne cene. Vrednosti tlake pri tem niso upoštevali.

Zaradi popisovanja vseh teh dohodkov so morala gospodstva sestaviti tako imenovane »popravljenе urbarje« in jih predložiti vicedomskemu uradu. V njih bi namreč morali »popraviti« napovedi o obsegu dominikalnega in kmečkega zemljišča, kolikor se je v tem pogledu stanje od starejših urbarjev spremenilo. V resnici pa so fevdalci marsikje porabili »popravljanje« urbarjev tudi za to, da so povečali dajatve, ki so jim jih dolgovali njihovi podložniki. Značilno je, da so

gledali podložniki ponekod prav zaradi tega že v samem sestavljanju »popravljenih urbarjev« kazen za prejšnje kmečke upore in so se proti tem urbarjem tudi pri- toževali.

S popisom vseh teh različnih sestavnih delov plemiških in meščanskih dohod- kov ali premoženja so nastale sredi XVI. stoletja »imenjske knjige« (Gültbücher), Vrednost imenjskih dohodkov (Gült) je bila preračunana za Goriško na 5632 fun- tov penozov (oziroma pozneje goldinarjev), na Kranjskem s Pazinsko knežijo na 22.000, na Koroškem na 34.824 in na Štajerskem na 72.248. Vrednost goldinarja v XVI. stoletju ni bila ustaljena. Zlasti v drugi polovici tega stoletja je vrednost denarja močno padala. Po vnovični ustalitvi vrednosti denarja sredi XVII. stoletja je znašala vrednost goldinarja vsaj okrog 1200 dinarjev; seveda pa je bila ta vred- nost mnogo manjša od vrednosti v XVI. stoletju.

Popis imenjskih dohodkov je bil poslej temelj, po katerem so deželni stanovi davke odobrili, pa tudi razdelili med posamezna zemljiška gospodarstva. Že v prvih letih po ustalitvi davčnega sistema so plačevali navadno kot deželni davek celotno vsoto imenjskih dohodkov. V petdesetih letih XVI. stoletja se je ta vsota že podvo- jila, proti koncu XVI. stoletja pa je znašal davek trikratno ali štirikratno vsoto popisanih imenjskih dohodkov. Med tridesetletno vojno v XVII. stoletju se je na- posled ta štirikratna vsota ustalila kot običajni znesek deželnega davka. Resnična vrednost davka seveda ni tako rasla, kajti v istem času je vrednost denarja nepre- stano padala.

Od celotne vsote »kontribucije« za vso deželo so najprej ločili tisti del, ki so ga bili dolžni plačati mesta in trgi (od ene šestine do ene četrte). Mesta so nato porazdelila to vsoto med seboj in mestni samoupravni organi so jo pobrali in pla- čali vicedomskemu uradu. Preostali davek je bil razdeljen med zemljiška gospodarstva po vrednosti napovedanih imenjskih dohodkov. Davek, ki je bil porazdeljen na zemljiška gospodarstva po dohodkih od podložnih kmetij (torej z izjemo davka na plemiške vinograde), so morali navadno plačati podložniki sami (tako v letih 1558—1574, 1578—1586, 1593, 1606—1740). Le zelo redko se je zgodilo, da so morali kak manjši del tega davka po posebnih odločbah deželnih stanov plačati tudi fevdalci (tako je bilo v letih 1552—56, ko so plačali 19%; 1556 16%; 1557 — 11%; 1575—76 5%; 1577 — 10%; 1587—92 — 5 in pol %; 1594 — 31%; 1595 do 1604 — 25—30%; 1605 — 8%). Davek so pobirali seveda zemljiški gospodarci.

V zvezi z ustalitvijo davka se je kmečko davčno breme brez dvoma precej povečalo. Očitno je bilo kmečko ljudstvo tisti davkoplačevalec, ki je imel največje zasluge za zbiranje sredstev, potrebnih za obrambo proti turški nevarnosti. Nekoliko teže je bilo sedaj, da bi zemljiški gospodarci pobirali davke, ki jih deželni stanovi ne bi odobrili. Vendar je še vedno precejšen del denarja ostal v rokah plemstva. Začasno je ustalitev davčnega sistema pomagala do večje veljave tudi deželnemu knezu.

*

Z razdelitvijo habsburških dežel leta 1564 med tri Ferdinandove sinove pa je moč deželnega kneza v notranjeavstrijskih deželah spet izgubila del prejšnje veljave. Notranja Avstrija je ostala poslej do leta 1619 posebna skupina nemške države s posebnim vladarjem. V smislu Ferdinandove oporoke bi sicer morali vsi njegovi sinovi navzven nastopati kot enota. Pa niti navzven niso upoštevali teh določb, marveč je vsak med njimi nastopal kot samostojen vladar. V drugih stvareh je prišlo seveda še do pomembnejših trenj med njimi.

Središče notranjeavstrijskih dežel je bil v teh desetletjih Gradec. Že leta 1564 je nadvojvoda Karel ustanovil v svojem glavnem mestu iste osrednje urade, kakor

so bili na Dunaju (tajni svet, dvorni svet, dvorno komoro; dvorno pisarno; v Gradcu je bil ustanovljen tudi regiment; leta 1578 se je pridružil tem uradom še dvorni vojni svet). Ti uradi so ostali v Gradcu tudi pozneje, ko so se habsburške pokrajine v XVII. stoletju znova združile pod skupnim vladarjem, in sicer vse do srede XVIII. stoletja. Vendar so se po vnovični združitvi spremenili iz samostojnih osrednjih uradov v pokrajinske urade za notranjeavstrijske dežele; podrejeni pa so bili dunajskim uradom.

Razdelitev habsburških dežel je oslabilo moč notranjeavstrijskega vladarja zlasti zaradi novih finančnih vprašanj. Njegovi lastni dohodki (od posestev in regalnih pravic) so se z delitvijo znatno zmanjšali. Nasprotno pa so prav tedaj stroški narasli — ne le zaradi novih osrednjih uradov v Gradcu, marveč še posebej v zvezi z urejanjem obrambe proti Turkom. Prav to je omogočilo deželnim stanovom, da so v drugi polovici XVI. stoletja dosegli svoj najvišji vzpon.

Vendar je poskušal vladar tudi takrat na različne načine krepiti svojo oblast in večati svojo samostojnost. Tako je uvajal različne posredne davke, ki so jih plačevali od raznih živil in drugih stvari; o teh namreč deželni stanovci niso imeli pravice odločati. Prav tako je prevzemal sam pobiranje carin in mitnin ter podobnih dohodkov, kar je prej prepuščal raznim mestom ali zemljiškim gospodom. Nazadnje se je poskušal iznebiti finančne odvisnosti od deželnih stanov in njihovega odločanja o izrednih davkih tudi tako, da je po potrebi najemal pri južnonemških kapitalistih posojila na račun bodočih izrednih davkov. Poleg tega je že zahteval od deželnih stanov, da mu odobrijo višino izrednega davka za več let hkrati, ne pa za vsako leto posebej. Večkrat mu je to tudi uspelo, seveda navadno le tako, da je ugodil kakšni pomembni zahtevi ali prošnji deželnih stanov (tako so kranjski deželni stanovci leta 1558 dovolili izredne davke za štiri leta, leta 1570 za 11 let, štajerski pa leta 1572 za pet let itd.).

Predvsem je pa vladar krepil svojo vojaško moč in vpliv na splošno vojaško organizacijo. Povečaval je lastno najemniško vojsko, njegov vpliv pa je okrepila tudi načelna razširitev dolžnosti o vojaški službi na podložnike. Nazadnje je turška nevarnost prisilila deželne stanovce, da so leta 1578 prepustili njegovemu dvornemu vojnemu svetu vodstvo vseh vojnih zadev.

Svoj vpliv pa je začel krepiti že tudi med samimi deželnimi stanovci. Z ene strani se je začel povezovati z nižjim plemstvom; njegovim članom je zaupal pomembna mesta v svojih osrednjih uradih. Z druge strani pa je postopno spreminjal sestav samih deželnih stanov. Plemiške pravice je namreč podeljeval novim ljudem, hkrati pa jim je dajal tudi posestva, tako da so postali člani deželnih stanov. To podeljevanje novega »pisanega« plemstva (Briefadel) je bilo pomemben dohodek za njegovo blagajno. Sredi XVII. stoletja je več kot polovica članov deželnih stanov v notranjeavstrijskih deželah izvirala iz takšnega novega plemstva.

Vendar pa je ves ta napor rodil plodove šele v prvi polovici XVII. stoletja. Šele tedaj je bila odločena borba za oblast med vladarjem in deželnimi stanovci. Do konca XVI. stoletja pa še ni prišlo do odločitve. Prav ta boj za oblast je bil hkrati tudi temeljna družbena podlaga za takratni verski boj in za popolno zmago plemiškega pravca v protestantskem gibanju na Slovenskem od okrog leta 1540 dalje. Plemstvo, skupno s katoliškim deželnim knezom, ni le dušilo vseh pojavov posebnih kmečkih verskih struj, marveč je tudi protestantizem med meščanstvom spravilo povsem v službo svojih posebnih teženj.

4. Podložniški položaj in povečevanje razrednih nasprotij v podeželju do hrvatsko-slovenskega kmečkega upora

Obramba proti Turkom in novi davčni sistem sta prinesla prebivalstvu slovenskih pokrajin novo ogromno breme. Že v zvezi z ustalitvijo davčnega sistema sredi XVI. stoletja smo videli, da je preložilo plemstvo to novo breme predvsem na kmečko prebivalstvo, delno tudi na meščanstvo; najmanjši del pa so ga prevzeli plemiči sami. »Izredni davek« se je povečal že med leti 1542 in 1558 na dvainpolkratno vsoto napovedanih imenjskih dohodkov (250%). Prav med leti 1558 in 1574 pa so morali plačevati davke, ki so bili razporejeni na gospodstva po dohodku od kmetij, izključno podložniki; zemljiški gospodje pri tem niso nič sodelovali. Poleg tega so morali kmetje v sedemdesetih letih plačevati nekatere davke tudi neposredno za obmejne utrdbе, tako posebne davke za utrditvev Petrinje, za gradnjo Karlovca in podobno. Prav tako dolžnost vojaške službe v obliki deželne brambe ni bila lahko breme. Kmetiji je vzela gospodarja ali vsaj moško delovno silo prav v tistih mesecih, ko je bila za poljska dela najbolj potrebna. Kako težko je bilo to, kaže že dejstvo, da so le z ostrimi grožnjami dosegli izpolnjevanje teh dolžnosti. Podložnik, ki bi bil poklican pod orožje, pa bi odpovedal poslušnost, bi izgubil dedno pravico do svoje kmetije (1536).

Deželni stanovi sami so leta 1553 trdili, da morajo kmetje na Kranjskem zaslužiti tudi z drugim delom, in ne le z obdelovanjem svojih kmetij. Samo poljedelstvo jih menda ni moglo preživljati. In res so prav na Kranjskem hitro naraščale različne skupine vaškega prebivalstva, ki so se razlikovale med seboj po svojem premoženju in po svoji vlogi v gospodarstvu. To drobitev vaškega prebivalstva v različne skupine je omogočil splošni gospodarski razvoj v zvezi z uveljavljanjem zgodnjega kapitalizma. V podeželju so očitno nastajale nove možnosti za zaslužek in življenje.

Doslej sicer še ni dovolj preiskano, kako so se v tem pogledu razvijale slovenske dežele kot celota. Zato celotne podobe tudi še ne poznamo. Vsekakor pa je pokazala dosedanja preiskava, kako so se razvijali nekateri manjši predeli, da se je prav v XVI. stoletju sorazmerno zelo močno povečalo število kajžarjev. Tako se je na primer spreminjalo številčno razmerje med gruntarji in kajžarji na ravnini med Škofjo Loko in Kranjem v XVI. stoletju takole:

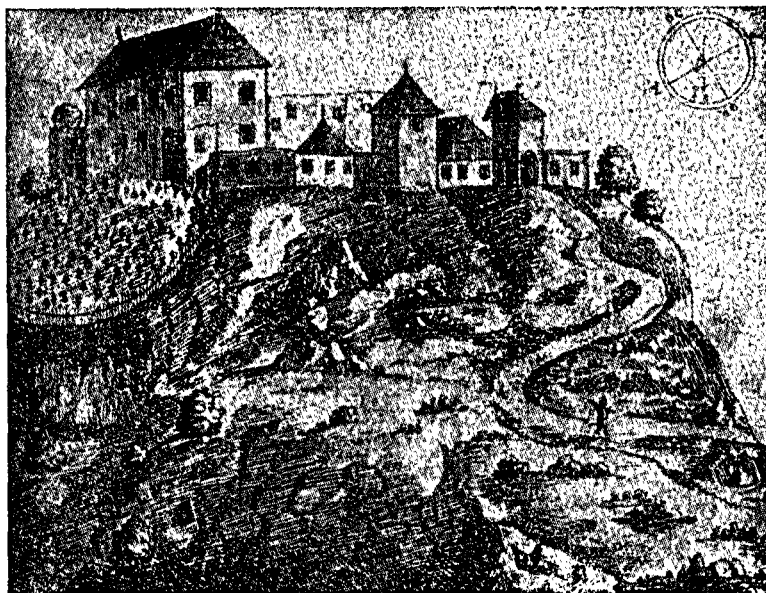
Leta	Gruntarji	Kajžarji
1501	304	62
1560	304	84
1588	301	136
1714	302	164

Podobno se je razvijalo razmerje med gruntarji in kajžarji tudi v tistih delih sosedne Poljanske doline, ki so bolj dostopni za promet. Vendar je v tem okolišu razvoj nekoliko bolj zapleten, ker nastopajo poleg celih kmetij tudi polovične in četrtinske. Po urbarju iz leta 1500 je bilo tu 289 gruntarjev in 7 kajžarjev. Do popisa posesti v urbarju iz leta 1588 je nastalo nanovo 22 celih kmetij, 38 polovičnih, 42 četrtinskih, poleg tega pa kar 144 kajž; večina teh kajž je tudi tu nastala po letu 1560. Razvoj kajžarstva okrog Logatca pa kaže, da je že od začetka XVI. stoletja ob kraški cesti iz Ljubljane v Trst stalno raslo število kajžarjev, vtem ko je bilo število celih kmetij v glavnem vedno isto. Ob okrog 130 celih kmetijah je bilo popisanih leta 1496 67 kajž, leta 1527 76 kajž, leta 1718 (starejšega popisa žal ni) pa 284 kajž. Tudi v okolici Kočevja je začelo število kajž naraščati šele od

začetka XVI. stoletja dalje. Večinoma so se kajžarji naseljevali na nekdanjem srenjskem zemljišču. V nekaterih predelih — tako na primer na Kočevskem — pa je raslo število kajžarjev zlasti v tistih krajih, kjer je bila župnija, in to ne le z naseljevanjem na srpnjskem zemljišču, marveč tudi z drobitvijo starih kmetij na manjše dele.

Ta skupina vaškega prebivalstva, ki se je delno preživljala s poljedelstvom, večji del pa z delom svojih rok, je torej že v XVI. stoletju sestavljala v prometnejših krajih več kakor tretjino vsega vaškega prebivalstva. Prav v drugi polovici tega stoletja se je število tega vaškega nepoljedelskega prebivalstva zelo hitro večalo. Gospodarsko podlago za ta razvoj je treba iskati v razvoju vaške obrti, prometa in trgovine, zlasti tudi v razvoju fužinarstva.

Pri tem gospodarskem razvoju pa se je izoblikovala na vasi tudi druga, sicer mnogo redkejša in maloštevilnejša skupina kmetov, ki so si s trgovanjem pridobili precejšnje premoženje in se dvignili nad povprečje svojih sovaščanov. Nekateri med njimi so se okoristili z gospodarskimi težavami manjših zemljiških gospodstev in kupili od njih ali cele kmetije, ali pa vsaj manjše kose zemlje. Tako so se — vsaj za kupljeno zemljišče — osvobodili svojih dolžnosti, ki so jih vezale dotlej v razmerju do zemljiškega gospoda. Postali so svobodni, ker so bili odslej podrejeni neposredno deželnemu knezu, brez posredništva kakega zemljiškega gospoda. Kot »svobodniki« (Freisassen) so bili vpisani tudi v »imenjskih knjigah« posameznih dežel. Takšnih svobodnikov je bilo okrog 340 na Kranjskem, preko 700 na Koroškem (vendar velika večina v zgornjem, nemškem delu dežele) in okrog 800 na Štajerskem. Na Kranjskem je segel ta pojav v začetku XVII. stoletja že tako na široko, da se je čutilo plemstvo ogroženo. Deželni stanovi so prosili vladarja, da prepove takšne osvoboditve in da izda odlok, naj »se ohrani plemstvo v svoji časti, podložništvo pa v svojem položaju« (leta 1611).

Slika 49. Zumberak sredi XVII. stoletja. Valvasor, Ehre ..., 1689, XI. knjiga

Vtem ko je postanek svobodnikov povezan s tedanjim gospodarskim razvojem, pa se je pojavila v slovenskih deželah prav tako v XVI. stoletju druga skupina svobodnega prebivalstva tudi v zvezi z obrambo proti Turkom. Sestavljajo jo Uskoki, to je begunci pred Turki iz balkanskih pokrajin. Prvi val takšnih beguncev v slovenske dežele se je pojavil že sredi XV. stoletja. Vendar so se naseljevali vse do prvih desetletij XVI. stoletja kot navadni podložniki na podložniških kmetijah, ki so bile ob turških napadih opustele. Zlasti mnogo se jih je naselilo že okoli leta 1500 v okolici Postojne, obilo pa so dotekali tudi v severno Istro.

Drugače pa se je rešilo vprašanje, kako naseliti velike skupine beguncev, ki so začele prehajati na hrvatsko in preko njega na slovensko ozemlje od okrog leta 1530 dalje. To so bile velike skupine živinorejskega prebivalstva, ki so prihajale sem pod svojimi domačimi poglavarji. Iz Turčije so se umikali zato, ker so jim sultani prav tedaj začeli odvzemati izjemne pravice, ki so jih dotlej kot živinorejci uživali v primeri z drugim krščanskim prebivalstvom. Te izjemne pravice, kot so svoboda pod svojimi poglavarji, sorazmerno majhen davek itd., so hoteli ohraniti tudi še vnaprej. Pripravljeni pa so bili — podobno kot v Turčiji — na nekakšno vrsto vojaške službe. Na slovenska tla so prihajali v dogovoru s poveljniki vojske v obmejnih trdnjavah, ki so jim takšne pravice že obljubljali.

Njihov položaj se ni takoj uredil. Sprva so jih nameravali naseliti na pustih kmetijah v predelih ob hrvatski meji. Šest let naj bi bili prosti vseh dajatev, potem pa bi imeli iste dolžnosti kakor ostali podložniki. Ob potrebi pa bi jih mogel jemati deželni knez v svojo vojsko. Temu pa so se upirali tako zemljiški gospodje kakor tudi Uskoki sami. Ti so namreč hoteli biti skupaj naseljeni in so zahtevali stalne, ne pa lečasne pravice. Med tem pogajanjem, ki je trajalo nekaj let, so se s svojimi čredami premikali od Metlike do Krasa; zaradi samovoljne paše na srenjskih pašnikih, pa tudi zaradi uničevanja njiv in številnih primerov ropanja je prišlo med Uskoki in domačimi kmeti često do ostrih sporov. Nazadnje jih je naselil Ferdinand leta 1535 v Žumberku in Marindolu, na svojih gospodstvih ob deželni meji. Manjše skupine Uskokov so se naselile tudi okrog Mehovega, Metlike in Kočevja. Posamezne skupine so bile naseljene še v okolici Ptuja in Maribora. Uskoki so dobili tedaj svoja zemljišča kot dedne fevde, seveda proti dolžnosti, da se bodo na lastne stroške vojskovali proti sovražniku, kadar bo potreba. Dvajset let so bili osvobojeni vsakih dajatev. Pozneje pa so morali plačevati vicedomskemu uradu po en goldinar letno. Čeprav so bili tako Uskoki v Žumberku vse do XVIII. stoletja podrejeni kranjskemu vicedomskemu uradu in se je ta predel štel potemtakem še vedno h Kranjski, je vendar njihova naselitev povzročila poznejšo odcepitev Žumberka od Kranjske in njegovo pridružitve k Hrvatski. Žumberak, prebivališče enega dela vojakov, ki so branili obmejne utrdbe, se je namreč začel šteti k Vojni krajini in je tudi ob njeni odpravi v XIX. stoletju delil usodo vse druge Vojne krajine na Hrvatskem.

Vendar pa so začele pritiskati na kmeta v XVI. stoletju, zlasti v njegovi drugi polovici, razne nove težave. Predvsem so se začele kazati nove, pomembne ovire kmečke trgovine. Poskus meščanstva, da bi jo z novim policijskim redom iz leta 1552 tudi na Kranjskem povsem zabranili — podobno kakor je bilo na Koroškem in v nekoliko manjši meri tudi na Štajerskem, gl. zgoraj, str. 11—14 — je sicer izpodletel, ker so kmete v tem pogledu podprli zemljiški gospodje. Podobno so izpodleteli tudi poskusi nekaterih fevdalcev, ki so hoteli spraviti v svoje roke trgovino z živino, in sicer s pomočjo svojih pravic v deželskosodnih okrajih (gl. zgoraj, str. 13). Te poskuse je preprečil novi deželni sodni red iz leta 1535. Leta 1578 so pridobili fevdalci za kmečko trgovino celo nekaj novih pravic; tudi tu so iskali seveda v prvi vrsti lastne koristi, saj so se nekateri plemiči celo povezovali z njimi pri trgovini.

Odslej so namreč smeli kmetje trgovati celo z nekaterimi obrtniškimi izdelki (na pr. z obleko in čevlji) ter s smodnikom — seveda pa tudi s poljedelskimi pridelki, lesom in izdelki iz lesa. Zlasti se je dvignil tedaj pomen trgovine z vinom, ker je v XVI. stoletju cena vinu znatno narasla; tega dviga cen vina ni povzročil le splošen padec vrednosti denarja, marveč še posebej dejstvo, da so prišli vinogradniški predeli na Ogrskem pod turško oblast in se je spričo tega dvignilo povpraševanje po vinu. Ta položaj so izkoristili zemljiški gospodje v domačih vinogradniških pokrajinah. Ostreje kakor prej so uveljavljali svojo prvenstveno pravico, da se sme na njihovih gospodstvih med Jurjevem in Martinovim točiti le gospodovo vino.

Vendar pa je prav v teh letih hud udarec z druge strani zadel podložniško trgovino. Sam neposredni davek na zemljišče, odmerjen po imenjskih dohodkih, v drugi polovici XVI. stoletja ni mogel več zadovoljiti vseh denarnih potreb deželnega kneza in deželnih stanov. Zlasti pomemben dopolnilni denarni vir so bile — poleg prvih monopolov in posrednih davkov (naklad) na posamezne predmete — mitnine. Uveljavljale so se nove mitnice; mitnina, ki so jo plačevali ob starih mitnicah, pa je rasla. Tako je bila na primer trgovina med Kranjsko in Goriško do leta 1519 še prosta. V prvih letih svoje vlade je sicer poskušal uvesti Ferdinand plačevanje carine na vino, ki so ga izvažali iz Goriške na vzhod, vendar je moral to dajatev leta 1523 odpraviti. Leta 1544 pa se je začela zaradi naraščanja stroškov za vojsko uveljavljati nova carinska politika. Tedaj so spet uvedli plačevanje carine na govejo živino, ki so jo izvažali s Kranjskega (oziroma s Hrvatskega preko Kranjskega) na Goriško in dalje v Italijo na benečansko ozemlje. Nazadnje so v v drugi polovici XVI. stoletja začeli pobirati ob meji imenovanih dežel kar dvojno carino (enkrat ob odhodu s Kranjskega, drugič ob prihodu na Goriško), in sicer od vseh predmetov, s katerimi so trgovali, razen od žita. Od žita pa so pobirali carino, ko so prešli trgovci s habsburškega na benečansko ozemlje. Množile so se tudi mitnice v notranjosti posameznih dežel. V drugi polovici XVI. stoletja je prišlo naposled do tega, da je bilo treba plačati za živino, ki so jo gnali od Ptujca do Trsta, mitnino na štirinajstih mestih!

Ko so konec šestdesetih let denarne potrebe, zvezane z obrambo, zelo hitro rasle, so deželni stanovi vztrajno zahtevali versko svobodo za protestante; sicer pa niso hoteli dovoliti, da bi se izredni davki povišali. Zato je hotel deželni knez napolniti svojo blagajno še z drugimi sredstvi. Na vseh svojih gospodstvih — tudi na zastavljenih gosposkah, podeljenih različnim fevdalcem — je zahteval od kmetov, da si kupijo dedno pravico do svoje kmetije namesto začasnega zakupnega prava, ki so ga imeli dotlej (torej »kupno pravo« namesto »zakupnega«; gl. II. zvezek, str. 142—143). Podložniki bi morali plačati svojo posestno pravico s precej veliko, čeprav enkratno dajatvijo. Proti temu poskusu je nastalo med podložniki široko uporniško gibanje.

Na Štajerskem je delala posebna komisija, ki bi morala uveljaviti te namere na vseh posestvih deželnega kneza že od leta 1545. Toda zaradi trdovratnega upiranja podložnikov proti plačilu »kupnega novca« za »kupno pravo« svoje naloge do leta 1570 ni mogla izpolniti. Okrog leta 1570 je šla podobna komisija deželnega kneza tudi po deželnoknežjih gospodstvih na Kranjskem, nekaj pozneje pa tudi na Koroškem. Komisarji sami so poročali leta 1572 nadvojvodi Karlu, kako so morali na starigrajskem gospostvu pri Kamniku prepričevati podložnike z resnimi grožnjami in težko silo, preden so sprevideli, »da se kupne pravice z izgovori in sklicevanjem na svojo revščino in nezmožnost ne morejo ubraniti«. Še teže pa je bilo pri plačevanju obrokov kupnine za to pravico. Do konca leta 1571 so isti komisarji kljub vsakdanjemu izterjavanju, ostrim grožnjam in celo zapiranju dolžnikov mogli izterjati komaj eno tretjino tega, kar bi bili kmetje dotlej morali plačati.

Ponekod so se takšnemu prisilnemu uvajanju kupnega prava upirali le posamezniki. Drugje pa je segla upornost mnogo širje. Tako je prišlo v širši okolici Kranja leta 1569 do organizacije širokega tajnega kmečkega gibanja, ki se je upiralo tem spremembam. Šele potem, ko so zaprli vse vaške župane tega okoliša, se je gibanje spet pomirilo.

Zlasti oster je bil odpor proti tej spremembi v koseških naseljih. Komisija namreč kosezom ni hotela priznati njihovega prastarega dednega prava do kmetij. O teh svojih pravicah namreč prav zaradi tega, ker so bile tako stare in ker jim jih niso podelili šele zemljiški gospodje, niso mogli predložiti komisiji nobenih pismenih dokazov. Zato je komisija trdila, da imajo tudi kosezi svoje koseščine le po navadnem »zakupnem pravu«, to je v začasni posesti. Spričo tega izenačevanja in ker je komisija silila tudi koseze, da naj si dedno pravo do koseščin šele kupijo, je prišlo do močnejših trenj na primer v Križah pri Tržiču (leta 1569), v Dolgi njivi pri Višnji gori (leta 1573) in pri Zagorju (leta 1574), v okolici Celovca (leta 1573) in v Podjuni (v letih 1559—1585). Prav v zvezi s tem poskusom sistematičnega uvajanja dedne posestne pravice so bili kosezi skoraj povsod kljub svojemu uporju izenačeni z drugimi podložniki. Le skupini kosezov pri Zagorju in v srednji Savinjski dolini s središčem v Teharjah pri Celju sta si uspeli rešiti del svojih nekdanih pravic. Tako je ta družbena skupina dokončno izginila med podložniškim prebivalstvom. Med kosezi pa je povzročilo vse to seveda ostro nasprotovanje deželnemu knezu, kar se je pokazalo tudi v širšem uspehu protestantizma v nekaterih njihovih naselbinah.

Vendarle pa je za XVI. stoletje značilnejše družbeno nasprotje med podložniki in njihovimi zemljiškimi gospodi, ki vse bolj in bolj narašča. Ne glede na vzroke, ki so takrat izzvali povečanje podložniških bremen do države, so bili namreč zemljiški gospodje tisti, ki so nasproti kmečkemu prebivalstvu neposredno uveljavljali veliko večino navedenih sprememb. Poleg tega pa je plemstvo prevladalo na svoje podložnike veliko večino davčnega bremena, v tem ko je bilo samo zaradi svojih predpravil osvobojeno plačevanja davka od dominikalnega zemljišča. Oblast zemljiških gospodov so krepili tudi deželni »sodni redi«, ki so poudarjali pomen njihovih patrimonialnih sodišč. Z različnimi sredstvi — tudi z izdelavo »popravljenih urbarjev« sredi XVI. stoletja — so si znali zemljiški gospodje večati koristi, ki so jim jih donajala posestva. Številni primeri kažejo, kako so znali tudi po popisu podložniških dajatev samovoljno povečati podložnikova bremena. Seveda pri tem niso toliko spreminjali starih rednih dajatev, marveč so uvajali razne nove. Zlasti pa so uveljavljali svojo pravico do tlake, ali pa so nalagali denarne dajatve za njen odkup. Vsak gospod se je pri tem skliceval na druge, češ, zakaj ne bi imel istih pravic in koristi, kakor so si jih znali pridobiti oni. Vprašanje, kako se je v podrobnostih razvijalo to breme v slovenskih deželah, sicer doslej še ni preiskano. Vendar se zdi — tako je sodila doslej večina zgodovinarjev, ki so preiskovali ta vprašanja — da je tlaka močnejše narasla na Dolenjskem in Spodnjem Štajerskem, kakor v ostalih slovenskih predelih. Leta 1848 je bilo ob popisu vseh podložniških dolžnosti ugotovljeno, da je moral dolenjski kmet opravljati okrog 70% vse tlake v deželi. Očitno se je tu pridvorno gospodarstvo bolj okrepilo kakor drugod. Seveda pa je vprašanje, v kolikšni meri ni to zvezano z drugimi okoliščinami — tako na primer z velikim številom razmeroma majhnih gospodstev v tej pokrajini, ali pa s posebnimi koristmi, ki so jih gospodom tudi tu donajale vinske gorice. Vsekakor pričajo različni primeri, da so si gospodje radi povečevali svoje pridvorno gospodarstvo prav z vinogradi, ker je vino prinašalo na trgu precejšnjo korist. Vse kaže, da spadajo poglavitne spremembe v tem pogledu prav v XVI. in XVII. stoletje. V

XVIII. stoletju je namreč postalo nadzorstvo deželnega kneza nad zemljiškim gospodom že mnogo učinkovitejše, tako da je bilo takšne spremembe vedno teže uveljavljati.

Poleg vsega tega pa so zemljiški gospodje še iz starejšega časa pa vse do srede XVII. stoletja ohranili navado, da so prevalili na svoje podložnike tudi tisti mali del deželnega davka, ki bi ga morali po sklepah deželnih stanov plačati sami. To povsem jasno dokazujejo ne le večkratne prepovedi takšnega postopanja s strani deželnega kneza, marveč so celo odbori deželnih stanov kar naravnost priznavali, da se res tako dela (na primer na Štajerskem v letih 1577 in 1593).

Davčni pritisk na podložnike se je zlasti zaostрил po letu 1570. V zameno za pristanek, da se poviša letni prispevek za obrambo obmejnih utrdb od 55.000 na 68.181 goldinarjev za vseh nadaljnjih enajst let, so si pridobili kranjski deželni stanovi pravico, da so smeli pobirati carino od raznih predmetov, če je šlo blago iz dežele (olje, vosek, med, platno, žebliji, podkve in drugi železni izdelki). Najtežje breme med temi številnimi novimi dajatvami pa je bil novi vinski davek. Ta naj bi se ne plačeval le od tistega vina, ki je šlo iz dežele, marveč od vsega vina, ki »ga v Marki (= na Dolenjskem) ali na Metliškem pridelajo«. Te dajatve naj ne bi plačal trgovec, marveč podložnik, ki je vino pridelal. Isto je veljalo tudi v drugih vinogradniških okoliših v deželi — na Krasu, Vipavskem in v Istri.

Že pred tem so se od srede XVI. stoletja sem začeli kazati novi znaki kmečke upornosti. Tako je prišlo na Goriškem leta 1556 do prvega večjega kmečkega upora, ker so tedaj odvzeli kmetom pravico, da bi zastopniki kmečkih sosesk sodelovali pri razpravah deželnih stanov o izrednih davkih. Tudi ta sprememba je vsekakor značilna, kako se je takrat postopno slabšal podložniški položaj. Pa tudi na Kranjskem je že prišlo od leta 1566 dalje do manjših uporov zaradi raznih dajatev (uvajanja mitnin, prisilnega uvajanja kupnega prava itd.). Novi vinski davek pa je sprožil široko uporniško gibanje v vseh vinogradniških predelih dežele, na Dolenjskem, na Krasu, zlasti pa v Pazinski knežiji. Deželni stanovi so poskušali prepričati podložnike, da je ta novi davek v resnici potreben in da »vsej celi deželi inu mejašnjim pokrajinam kdobrimu sega« celo s tem, da so odločbo deželnega kneza o njej dali prevesti v slovenščino in razglasiti po vsej deželi. To je sploh prvi uradni spis, ki se nam je ohranil v slovenščini. Kljub temu, da je deželni knez še pozneje izdal o tem davku več odlokov, pa ni bilo mogoče preprečiti večjih krajevnih uporov proti njemu. Največji je bil upor v Pazinski knežiji, kjer se je vzdignilo okrog 2000 kmetov. Podložniki so s svojo upornostjo nazadnje tudi uspeli. Leta 1571 je bil novi vinski davek vendarle omejen le na tisto vino, ki so ga ljudje popili v gostilnah, poleg tega pa tudi precej zmanjšan.

Če povzamemo poglobilne črte vsega tega razvoja, vidimo naslednje: Obramba proti Turkom je zahtevala sorazmerno zelo visoke vsote denarja, ki so postopno bolj in bolj rasle. Veliko večino tega bremena so plemiči prevalili preprosto na kmetova ramena. Podložniki so bili poleg tega že obremenjeni z dolžnostmi do zemljiškega gospoda, pa tudi z novo dolžnostjo, da sodelujejo neposredno v deželni brambi. Obratno pa so plemiči imeli od novega davka celo velike koristi. Kot častniki v obmejnih utrdbah so namreč dobili velik del tega denarja v obliki plače, delno svoje in delno vojaške, ki je niso vedno v redu naprej izplačevali. Prav plača za častniška mesta v obmejnih utrdbah je pomenila takrat za notranjeavstrijsko plemstvo zelo veliko denarno pomoč v njegovih gospodarskih težavah. Poleg tega novega načina izžemanja podložnikov pa so še sami plemiči na posameznih gospodstvih povečevali kmečka bremena in svoje dohodke. Vsekakor so hoteli doseči tisto, kar so videli pri bogatejših meščanih. Poleg tega pa je večanje carin in

uvajanje novih naklad od srede XVI. stoletja začelo vse bolj ovirati vsako trgovino na večje razdalje, kmečko prav tako kakor meščansko.

Poglavitni vzrok za ves ta razvoj so kmetje vsekakor po pravici gledali v postopku plemstva. Zato je njihovo nasprotje proti zemljiškim gospodom neprestano naraščalo. O vedno večji upornosti pričajo že od okrog leta 1530 dalje številne prepovedi, da kmečko prebivalstvo ne sme hraniti strelnega orožja, ne glede na to, da so bili kmetje sedaj tudi vojaški obvezniki. Njihovo orožje so hranili po gradovih in mestih. Ko so sredi XVI. stoletja začeli po mestih uvajati strelske vaje, so se deželni stanovi uprli temu, da bi se podobne vaje uvedle tudi za kmete. Pri tem so stanovi tudi uspeli. Pojavili so se celo načrti, kako bi zamenjali kmečko udeležbo v deželni brambi za stanovsko stalno najemniško vojsko, za katero naj bi plačevali podložniki poseben davek. Zaradi pomanjkanja denarja pa teh načrtov ni bilo mogoče uresničiti. Od šestdesetih let dalje so se začeli pojavljati krajevni kmečki upori, ki so naposled dosegli višek v velikem hrvatsko slovenskem kmečkem uporu leta 1573.

Povsem jasno je, da se je moralo to naraščanje razrednega boja med podložniki in plemstvom zelo močno pokazati tudi v razvoju drugega poglavitnega pojava v slovenskem življenju v XVI. stoletju, to je v razvoju protestantizma in njegovih smeri na Slovenskem. Z ene strani se je v vsem XVI. stoletju uveljavljalo med Slovenci veliko uporniško kmečko gibanje. Poznejši upori se v svojih načrtih povsem jasno navezujejo na načrte starejših. S tem spričujejo, da je živelo tedaj med kmeti trdno izročilo o kmečkih bojih in o načrtih upornikov. Uporniško gibanje so rodile opisane težke gospodarske in družbene razmere. Samo na sebi ni bilo povezano ne s posebnimi protestantskimi ne s katoliškimi verskimi gesli. Doslej ni bilo mogoče ugotoviti celo niti tega, da bi nanj v količjak pomembni meri vplivale posebne kmečke sekte (verski pravci), ki so se sicer uveljavljale tudi med podložniki v skorajda istem času.

Zato je bilo toliko pomembneje, da je v uradnem protestantskem gibanju v slovenskih deželah okrog leta 1540 povsem prevladalo plemstvo. Za plemstvo uveljavljanje nove vere ni bilo predvsem versko vprašanje, marveč vprašanje boja za oblast med plemstvom in deželnim knezom. Za kmeta pa je pomenila ta borba za oblast borbo plemstva za povsem samovoljno ravnanje s podložnikom; med pravicami, ki jih je uveljavljal deželni knez, so se namreč fevdalci vedno znova upirali zlasti njegovim pravicam do razsojanja sporov te vrste.

Tudi protestantska cerkvena organizacija na Slovenskem se je postavila v teh vprašanjih povsem jasno na plemiško stran. Tako je bilo zapisano v obeh njenih poglavitnih uredbah: »Kerščeniки nemajo krega oli Auštrije (= upora) začinati zuper Guspoščino« (Cerkovna ordninga iz leta 1564 in »Obtu ti krščeniки zuper Gospoščino Auštrijo inu krega ne zečeno, temuč so tej isti pokorni« (Artikuli — tu so povzeti glavni protestantski verski nauki, 1562). Prav tako jasno je bilo v tem vprašanju stališče slovenskih protestantskih piscev v tistih spisih, ki niso imeli tako zelo uradnega značaja (gl. spodaj, str. 172). Nova usmerjenost uradnega protestantskega gibanja na Slovenskem, ki je bilo po svojih družbenih težnjah od srede XVI. stoletja prav nasprotno revolucionarnemu gibanju slovenskega kmeta, je nazadnje tudi zlomila njegovo hrbtnico. Poslej protestantizem ni več mogel združiti pod svojim okriljem širokih ljudskih množic v slovenskih deželah. Še več! Prav naraščanje razrednih nasprotij je tudi neposredno hromilo plemstvo v njegovi borbi proti deželnemu knezu. V nekaj primerih so mogli v začetku XVII. stoletja voditelji protireformacije celo neposredno izrabiti krajevne kmečke upore, ki so jih sami sprožili, da so zlomili upornost posameznih protestantskih plemičev.

Prav v času, ko so se protestantski deželni stanovi na vso moč borili za svojo versko svobodo, pa je pokazal hrvatsko-slovenski kmečki upor, kako so gledali na podložnike. Marsikatera sodobna poročila, ki so jih napisali razni graščaki, sicer trdijo, da je bil edini povzročitelj tega upora Franjo Tahí. Le on naj bi ravnal s svojimi podložniki na gospodstvih Štatenberg na Štajerskem, Stubica ter Susedgrad v Hrvatskem Zagorju tako izjemno hudo, da so se podložniki spričo tega uprli. Takšne izjave so z mučenjem ob zasliševanjih celo izsiljevali od ujetih upornikov. Ni čuda, če so fevdalni zgodovinarji povsem mirno sprejemali ta zagovor fevdalnega sistema in z njim zvezanega izkoriščanja kmeta. Bolj čudno je seveda, da so te trditve vplivale precej močno tudi na opis tega velikega kmečkega upora v novejših zgodovinskih delih. Naši zgodovinarji so bili prav do druge svetovne vojne mnogo premalo previdni, ko so sprejemali te trditve starih fevdalnih piscev v svoja dela.

Pravi vzroki kmečkega upora so bili namreč mnogo širši in globlji. Sem ter tja se je našel celo med fevdalci kak gospod, ki priznava to dejstvo. Seveda med tistimi, ki so gledali na upor od daleč, iz še varnega zaledja. Tako je opominjal že nadvojvoda Karel štajerske deželne stanove v sklepih njihovega sestanka neposredno potem, ko so uporniki zavzeli grad Štatenberg (januarja 1573). Trdil je, da »izvira in poteka kmečki upor, do katerega je prišlo v najnovejšem času, v prvi vrsti in predvsem iz njihovega (t. j. graščakov) nekrščansko slabega postopanja z ubogimi ljudmi (= podložniki)«. Prav tako pa sodi o položaju na Hrvatskem komaj dva tedna po koncu upora tudi najvišji cerkveni predstavnik na Ogrskem, primas Vrančić. Po njegovih besedah je geslo upornikov — »pravica, pravica!« — popolnoma opravičeno. »Kajti pri nas ravnajo njihovi gospodje bolje in bolj pošteno z živino kakor s to vrsto podložnikov. Čeprav teh ubogih ljudi ne morejo skoraj nikjer zavarovati pred turško tiranijo, jih vendar prav na takšen način izsesavajo in spravljajo v suženjstvo, kakor Turki sami... Kajti že jih pritiskajo (tako povsod tožijo) v tolikšni meri zahteve prav tako naravnih gospodarjev kakor tudi sovražnikov, da se je treba bati, ali ne bi moglo biti to končno vzrok i propadu ogrskega plemena i morda tudi dokončnemu propadu kraljestva«. Po njegovi sodbi so bili gospodje tako zelo nepristopni misli, da bi morali postopati s podložniki količkaj bolje, da bi mogle »njihovi nespameti« pomagati le »previdnost in pravičnost« cesarja. Celó tedanji hrvatski ban, zagrebški škof Jurij Drašković, ki si je med uporom neumorno prizadeval, da bi ga zatrl, je moral po njegovem koncu v pismu nadvojvodu Karlu priznati, da »se ne upa povsem zanikati, da je dalo podložnikom v neki meri vzrok za upor tiranstvo gospodov«. Sodobnik upora, zgodovinar Nikolaj Isthvanffy pravi, da so se »poljedelci in kmečko ljudstvo iznenada zbrali k uporu proti gospodom, ker so se pritoževali, da so preko svojih moči in proti pravici obremenjeni z neznosnimi naporí suženjske tlake in zahtev po denarnih dajatvah«.

Že sam obseg upora povsem jasno dokazuje pravilnost teh trditev. Od vsega začetka, zlasti pa v času svojega največjega vzpona, se namreč upor ni omejeval na Tahíjeva posestva. Zlasti je značilno, kako na široko je odmeval takoj po svojem začetku po slovenskih deželah in izzval samostojna krajevna kmečka gibanja do Gorenjske in Istre, ki ju uporniška vojska zagorskih kmetov sploh ni dosegla. Uporniške zahteve in program so le delno izvirali iz stiske podložnikov na posameznih gospodstvih; povečini so bili utemeljeni v splošnih gospodarskih razmerah tistega časa. Zlasti kmečka trgovina je nanje zelo močno vplivala.

Pa tudi vrsta podrobnih potez, ki so označevale posebej ta upor, je najtesneje zvezana s širšimi oblikami takratne razredne borbe. Tako so poskušali fevdalni gospodje na Hrvatskem prav v XVI. stoletju na razne načine pomnožiti število podložnikov na svojih posestvih. Delno so jih namreč odvlekli Turki, delno pa so sami bežali drugam. Saj se je po popisih, po katerih so na Hrvatskem pobirali davek za vojsko (»diko«) zaradi turških vpadov, zmanjšalo od l. 1543 do 1554 število »dimov« (t. j. ognjišč; število navadnih družin je bilo zaradi združenega življenja približno še enkrat večje) v Slavoniji in na Hrvatskem med Kolpo in Savo od 10.654 na 4648. Zato so poskušali gospodje spraviti podse nekdanje svobodne »plemiške občine« in njihove člane spremeniti v podložnike. Takšne ljudi srečamo med uporniki tudi na Tahijevih posestvih. Predvsem pa so stali na čelu upornikov okrog Jastrebarskega in Okića, južno od Save, prav nekdanji »plemiči« Draganići, močni okrog 400 hiš, ki jih je velikaš Erdedi spremenil v svoje podložnike na gospodstvu Okić. Zaradi tega so se mu že prej (še pred letom 1567) večkrat uprli. V tem okolišu je zajel upor tudi druge nekdanje »plemiške občine«: Pribiće, Donjo Kupčino, Cvetkoviće, Krašiče itd. V slovenskih pokrajinah pa je ponekod pomagal upornikom kar večji del prebivalstva v manjših mestih in trgih (na pr. Krško, Radeče, Podsreda itd.).

Zlasti pa je začetek upora — posebej še na Hrvatskem — ozko povezan tudi z nasprotji med samimi fevdalci, med velikaši in nižjim plemstvom. Ta nasprotja so se najmočneje pokazala v Tahijevi borbi za posest gospoств Susedgrad in Donja Stubica. Franjo Tahij je bil ogrski velikaš. Po svoji ženi je bil svak Nikole Zrinjskega, po svoji hčeri pa tast Erdedija in po njem v sorodstvu tudi z Alapiji. Povezal se je torej z najuglednejšimi velikaškimi rodbinami na Hrvatskem. Zaradi njegovih vojaških zaslug — sprva je bil kapitan trdnjave Siget, pozneje pa Kaniže — pa ga je podpiral tudi cesar. V začetku druge polovice XVI. stoletja si je znal pridobiti tri večja gospodstva v bližini hrvatsko slovenske meje. Že leta 1556 je kupil od Turjaških gospodstvo Štatenberg, ki je spadalo med največja zemljiška gospodstva na Spodnjem Štajerskem (jedro tega posestva je ležalo med Slovensko Bistrico, Poljčanami in Ptujsko goro). Leta 1564 pa je kupil še del večjih gospoств Susedgrad (zahodno od Zagreba) in Dolnja Stubica (v Hrvatskem Zagorju). Tako na

Sl. 50. Franjo Tahij. Podoba na nagrobnem spomeniku v župni cerkvi v Dolnji Stubici

Štatenbergu kakor na obeh hrvatskih gospostvih je prišlo zelo kmalu potem, ko jih je dobil v roke novi gospodar, do sporov s soslednimi fevdalci in seveda tudi do pritožb podložnikov. Neposredno potem, ko si je kupil Štatenberg, je poskušal razširiti to gospodstvo na račun soslednih gospodstev Slovenska Bistrica in zlasti na škodo samostana Studenice. Vendar na Štajerskem zaradi teh vprašanj ni prišlo do večjih težav. Oškodovana gospodstva so se pritožila pred deželnim ograjnim sodiščem in Tahi je bil v vseh sporih obsojen, da je moral nadomestiti napravljeno škodo. Borba za Susedgrad in Dolnjo Stubico pa je pripeljala do prave predigre kmečkega upora, na katero so neposredno vplivale borbe med fevdalci.

Tahi si je namreč pridobil ti dve gospodstvi na protizakonit način. V XV. stoletju je imela Susedgrad in Dolnjo Stubico v posesti rodbina Hening, ki je leta 1502 v moški črti izumrla. Po fevdalnem dednem pravu na Ogrskem bi se morali posestvi zaradi tega vrniti v posest kralja, če ni sam drugače ukrenil. Tudi tokrat se je začelo dolgotrajno pravdanje, ker so sorodniki po ženski črti zahtevali, da naj se obe gospodstvi podelita njim. Toda šele leta 1559 se je posrečilo Teuffenbachu in Batoriju — sorodnikom Heningovcev po ženski črti — da jim je kralj spet podelil ti dve gospodstvi. Teuffenbach pa ni obdržal svoje polovice sam. Polovico Stubice je dal v zastavo Ambrožu Gregorijancu, očetu Teuffenbachovega zeta Štefana Gregorijanca, polovico svoje posesti na Susedgradu (torej četrtno vsega gospodstva) svoji ženi Uršuli Mecknitzer, četrtno pa Batoriju. Leta 1564 pa je prodal Batori svojo polovico Susedgrada in Stubice Franu Tahiju, obenem pa mu je dal v zastavo tudi tisti del Susedgrada, ki ga je dobil v zastavo od Teuffenbacha. Tako je postal solastnik Heningovcev. Prodaja pa ni bila izvršena v skladu s pravnimi predpisi. Batori bi namreč moral ponuditi posestva v nakup najprej svojim dotedanjim solastnikom, a tega ni storil. Zato je Tahiju izročil svojo posest tako, da ga je pripeljal na Susedgrad skrivaj in celo ponoči. Heningovci so se tej zamenjavi solastnika uprli najprej s pritožbami in protesti; nato pa je spor med Tahijem in Heningovci razdelil vso gospodo v zahodnem delu Slavonije v dva tabora. Ban Peter Erdedi, Alapiji in Kegleviči ter sprva tudi Zrinjski so podpirali Tahija; Gregorijanci, Sekelji, kasneje pa tudi Zrinjski so podpirali Uršulo Mecknitzer. Takšni spori med gospodo na Hrvatskem v tistem času tudi sicer niso bili redki. Toda v tem primeru so Heningovci pritegnili v medsebojno borbo že od vsega početka tudi svoje podložnike. Uršula je namreč leta 1565 s pomočjo 800 kmetov pregnala iz Susedgrada Tahijevo rodbino, kmalu za tem pa je banovec (t. j. banov namestnik) Ambrož Gregorijanec na čelu 3000 kmetov 2. julija 1565 pri Susedgradu premagal vojsko, s katero je hotel ban Peter Erdedi po cesarjevem ukazu pomagati Tahiju do njegove posesti. Ker pa se je s tem Uršula uprla izvršitvi kraljevega ukaza, je morala leta 1566 ne samo vrniti Tahiju njegovo polovico Susedgrada in Stubice, marveč izročiti tudi svojo polovico v upravo ogrski kraljevski komori (t. j. vrhovnemu finančnemu uradu); to stanje naj bi trajalo toliko časa, dokler se ne bi pred rednim sodiščem končala pravda okrog obeh posestev med njo in Tahijem in obenem zaradi njenega prestopka tudi proti njej.

Ko se je Tahi kot gospod povrnil na obe sporni posestvi, se je začel maščevati nad podložniki, ki so podpirali njegove nasprotnike. Hkrati je poskušal kratiti pravice tudi kraljevski komori in se je okrutno maščeval nad bivšimi Heningovimi grajskimi uradniki (enemu je dal odsekati glavo, drugega je pustil poginiti v ječi od glada in mraza). Okoriščal se je pa tudi na škodo soslednih gospodov. Kakor si je pri Štatenbergu prisvajal studeniške podložnike, je tu spravljaj podse cerkvene podložnike župnikov v Brdovcu, Pušči in Podgorju, pa tudi podložnike raznih posvetnih gospodov. Prav zaradi takšnega postopka se je leta 1569 sprl tudi z Zrinjskimi. Glavni namen mu je bil, da iztisne iz svojih podložnikov čim več koristi.

Zato jim je začel nalagati različne nove dajatve. Zaradi pritožb sosednih fevdalcev, v prvi vrsti pa uradnikov, ki so na obeh gospostvih zastopali komoro, je prišla že leta 1567 v Susedgrad in Stubico posebna kraljevska komisija. Predstavniki komore so se namreč bali, da bi zaradi Tahijevega nasilnega izžemanja kmetov obe posestvi opusteli. Že leta 1566 so namreč hoteli kmetje ob Tahijevem povratku delno zapustiti svoje kmetije in oditi drugam, pa so se dali Tahijevim upraviteljem pregovoriti in so od namere odnehali. Preiskava kraljevske komisije je ob zaslišanju 508 prič — med njimi je vrsta poznejših udeležencev upora — ugotovila resničnost vseh obtožb proti Tahiju. Toliko bolj so bili kmetje ogorčeni, ker preiskava ni prinesla niti najmanjših izboljšanj. Nasprotno! Leta 1569 je izročila ogrska kraljevska komora Tahiju v zakup še drugo polovico obeh gospostev in umaknila svoje predstavnike z njih. Sedaj nihče več ni nadzoroval njegovo nasilno postopanje s podložniki. Tako pa se ni zaostрил le Tahijev spor s kmeti, marveč tudi spor med plemstvom. Tudi Heningovci namreč niso opustili boja za svoje pravice.

Ves ta razvoj je bil najboljša vzpodbuda za poglobljanje in razširjanje uporne miselnosti med podložniki. Zlasti je veljalo to za podložnike, ki so bili kot bojna sila zapleteni v reševanje sporov med fevdalci, celo še, ko je v obeh spopadih ostala zmaga na njihovi strani. Preiskovalna komisija je kmete dalje opozarjala na neupravičenost Tahijevega postopanja proti njim in ustvarjala videz, da tudi vladar ne dopušča tega samovoljnega kršenja pravnih določb. Gotovo je prav to dejstvo močno podpiralo kmečko vero v »cesarja« in »cesarsko pravico«; ta vera jih ni zapustila tudi tedaj, ko so se uprli na široko vsej gospodi.

Že leta 1567 pa se kmečko uporniško gibanje ni omejevalo le na Tahijeva gospostva. Hrvatsko-slavonski sabor je namreč že tedaj moral po pritožbi »nekaterih članov sabora« ugotoviti, da podložniki na nekaterih gospostvih »kratijo svojim gospodom dajatve in dolžno tlako, še več, da se upirajo svojim deželnim gospodom«. Zato je sklenil, da je treba takšne upornike takoj in stvarno kaznovati. Kljub temu pa je bilo stanje vedno slabše. Leta 1568 se je sprožilo na zasedanju sabora 24. VI. »strašno pritoževanje zelo številnih velikašev in plemičev zaradi uporov in vstaj podložnikov zoper njihove gospode«. Sabor je tokrat zahteval, da mora proti vsakemu uporu nastopiti plemiška vojska, upornike pa da je treba kaznovati s smrtjo. Vsekakor so bili vsaj delno tudi ti upori, podobno kakor spor o Susedgradu in Stubici, ki so ju kmetje zavzeli leta 1565, orodje fevdalcev v njihovih medsebojnih obračunih. Sabor je namreč zahteval v istem sklepu tudi kazen za velikaše in plemiče, ki se ne bi hoteli udeležiti borbe zoper uporne kmete.

Seveda pa so dozorevali pogoji za upor v poznejšem poglavitnem žarišču hrvatsko-slovenskega kmečkega upora predvsem zaradi Tahijevega strahovitega nasilja nad podložniki. Že preiskava leta 1567 je ugotovila, da je Tahij v komaj dobrem letu svojega gospodovanja pregnal okrog 20 kmetov z njihovih kmetij. Podobno je delal tudi pozneje, saj je vzel Iliji Gregoriću, enemu izmed voditeljev poznejšega upora, vse imetje v vrednosti okrog 200 dukatov. Kmetije, ki jih je odvzel prejšnjim posestnikom, je podeljeval svojim grajskim uradnikom in vojakom ter prenehal od njih plačevati državni davek. Le vinograde je navadno pridrževal sebi in z njimi večal tisti del posestva, ki ga je sam neposredno izkoriščal. Brez dvoma je to povezano z dejstvom, da so donašali večjo korist kakor pa pridelovanje žita in trgovina z njim. »Skoraj vsak mesec je pobiral izredne in nezakonite dajatve« (druga priča trdi, da jih je bilo vsega skupaj 18), največ v denarju. Posamezne kmetije so mu morale plačati tako v komaj dobrem letu tudi do 30 forintov. Poleg tega pa je jemal podložnikom tudi živino, žito in vino, kar je plačal po zelo nizkih cenah ali pa sploh nič. Vse to je povezano tudi s širšim

položajem gospostva Susedgrad. To gospostvo je namreč ležalo ob križišču dveh tedaj najvažnejših trgovskih poti na Hrvaškem, ki sta vodili ena iz Zagreba preko Ljubljane v Italijo ali na Reko, druga od Varaždina mimo Brdovca proti severnemu Primorju ob Reki in Bakru. Ta položaj je omogočal susedgradskim podložnikom precejšnje udeležbo v trgovini z žitom in živino, ki je bila tedaj že precej pomembna za hrvaško gospodarstvo. Hrvatski sabor je leta 1573 sam trdil, da je ta trgovina kmetom nujno potrebna, če hočejo oskrbovati svoje domove in preživljati družine ter poleg tega plačevati še davke za vojaške stroške. Toda Taahi je očitno spadal med tiste fevdalce, ki so po letu 1560 hoteli spraviti vso to trgovino v lastne roke in so zato zahtevali od podložnikov, da naj prodajajo žito in živino le njim. Leta 1567 je moral sabor z enim svojih sklepov tako postopanje prepovedati.

Po ugotovitvah preiskave je zahteval Taahi od svojih podložnikov tudi »neštevilne tlake v svojo korist« (na pr. voziti so mu morali razne stvari v oddaljeno Kanižo; zgradili so mu dva mlina ob Savi; vleči so morali ladje po Savi navzgor itd.). Pri tem delu je živina včasih poginila, včasih si jo je pa Taahi kar prisvojil in seveda ne plačal. Nazadnje si je denar od kmetov tudi izposojal, pa ga »pozabil« vrniti. Denar pa je izsiljeval od podložnikov včasih tudi tako, da jih je samovoljno zaprl v ječo in jih izpustil le, če so plačali vsoto, ki jo je zahteval.

Po letu 1569 se je položaj še poslabšal. Taahi je uvajal poleg starih še nove načine, s katerimi je izkoriščal podložnike. Tako je silil kmete, da so morali kupovati njegove ostarele konje in pokvarjeno blago (vino itd.) ter jih plačevati po takšni ceni, ki jo je sam določil. Na svoje stroške so morali hraniti njegovo živino in lovske pse; če je kakšna žival poginila, so mu morali nadomestiti z volom. Najhuje so pa občutili podložniki Tahijevo zlorabljanje njihovih žena in hčera, zaradi katerega so mu vzdeli kar naravnost ime »vzгляд nesramnosti«. Ujeti uporniški poglavar Bistrić je izpovedal: »Če ima kdo od njih lepo ženo, hčer ali kaj drugega, mu jo da odvzeti in dela z njimi po svoji volji«. Ilija Gregorić je še podrobneje opisal, kako si je Taahi ob tlaki izbiral najlepše žene ali dekleta, jih dal odvajati na grad in jih tam zlepa ali pa s pretepanjem prisilil, da so se mu vdale. Po njegovih podatkih so privedli kmetje preiskovalni komisiji (najbrže pred 10. VIII. 1572) z gospostve Susedgrad in Stubica štirinajst nasilno oskrnutjenih deklet, samo iz Stubice devet. »Nesramnost Frana Tahija in njegovih sinov in služabnikov je glavni vzrok upora«. Te Gregorićeve besede sicer ne izražajo vse resnice, jasno pa kažejo opravičeno jezo kmetov prav v tem pogledu, zlasti zaradi sledeče trditve, da bi brez tega vse ostalo »podložniki še potrpežljivo prenašali«.

Skoraj povsem takšno je bilo — po podložniških pritožbah iz let 1571 in 1573 — tudi Tahijevo postopanje na Štatenbergu. Tudi tu si je od podložnikov, za katere je izvedel, da so v mestu prodali živino, žito ali vino, izposojal denar (v nekaj primerih celo preko 100 goldinarjev). Če pa so si drznili zahtevati, da naj jim ga vrne, jih je dal zapreti ali kaznovati s šibami. Podložnikom je nalagal za tlako, da so morali voziti na mestni trg v Ptuj ali Celje tudi njegovo lastno blago. Toda plačati so ga morali po ceni, ki jo je določal više od cene, ki je bila na mestnem trgu določena kot najvišja. Tako so mu morali prodajati blago v lastno izgubo. Če niso hoteli prevzemati takšnih nalog, jih je spet zaprl v ječo. V mestu so morali jemati zanj na dolg različno dragoceno blago, ki ga ni nikdar plačal. Dolg je moral poravnati podložnik, ali pa je trpel škodo mestni trgovec. V prvem času je našel med meščani tudi upnike, ki so mu posodili velike vsote denarja (do 700 goldinarjev), pa so čakali na povračilo do njegove smrti. Podložnim obrtnikom, ki so mu morali zadovoljevati različne potrebe, ni plačal niti stroškov za surovine, a kaj

še delo. Tako je bil nekaterim po desetih letih dolžan tudi po več kakor 100 goldinarjev. Najhuje pa je prizadel tiste, ki jih je prisilil, da so mu služili kot vojaki, pa je njihovo plačo preprosto zadržal zase (tako je bil Nikolaju Koprivi dolžan za 18 let službe kar 668 goldinarjev). Tudi tu je silil kmete, da so morali kupovati slabo vino za ceno dobrega, vendar ne le enkrat. Kot graščak je imel namreč pravico, da so v poletju (od Jurjevega do Mihaelovega) v gostilnah smeli prodajati le njegovo vino. Podložnike je silil, da so si morali po večkrat plačati dedni zakup svoje kmetije, nekaterim pa je njihove kmetije tudi odvzel (tudi tu zlasti vinograde). S silo je jermal kmetom živino in druge stvari — zlasti ob vozni tlaki ali pa po smrti gospodarja na kmetiji; ob tem je namreč poskušal dobiti od vdove in sirot čim več premičnega premoženja. Vsega tega pa ni nikdar upošteval pri poznejšem obračunavanju rednih dajatev. Tudi tu se vrste pritožbe zaradi nasilja, ki ga je delal kmečkim dekletom, prav tako pa tudi njegovi grajski uradniki. Pravico do sodstva nad svojimi podložniki, ki jo je imel kakor vsi drugi graščaki, je uporabljal le kot sredstvo za izmозgavanje denarja od kmetov. Ali jim je nalagal globe, ali pa so se morali odkupiti iz ječe, kamor jih je samovoljno zaprl (posamezniki so mu morali plačati zato, da jih je izpustil, tudi preko 50 goldinarjev). Nekatere kmete je Taši pohabil za vse življenje. Po njegovem zgledu so s kmeti ravnali tudi njegovi sinovi in celo njegova žena Jelena Zrinjska. Njegov sin Gabriel je dal n. pr. Lovrenca Koprivo iz Makol, potem ko ga je ranil s sabljo, za vrat privezanega nekaj časa s konjem vleči po tleh, kmetu Pavlu Jurkoviću iz Županje vasi pa je z mečem iztaknil oči. Morda je prav to tisti »slepi Jurko«, ki mu je Franjo Taši ugrabil hčerko in jo odvedel na grad Stubico.

Kmetje so občutili to izmозgavanje toliko bolj, ker jih je prizadelo prav v »dragih letih« okrog 1570, ko je padla vrednost denarja. Prav takrat so seveda zrasli stroški na graščini in zato je bil Taši — kakor tudi drugi zadolženi graščaki — prav tedaj najhujiši.

Tahijevo postopanje je bilo sicer takrat res izredno slabo. Vendar nikakor ni bil on edini graščak, ki je zahteval od svojih podložnikov več, kakor je določala »stara pravda«. Okrog leta 1570 so različni vzroki izzivali neprestano nezadovoljstvo in celo manjše upore v slovenskih deželah (prim. zgoraj, str. 132). Pa tudi sam potek upora 1573 opozarja na težak položaj tudi na drugih gospostvih. Tako so podložniki kar z 19 gospostev na Krškem polju povedali, da so se pridružili uporu le zato, da bi dosegli »staro pravdo«. Na Hrvatskem so v XVI. stoletju vsaj ponekod zelo povečali tlako — po urbarju v Dubovcu (pri scdanjem Karlovcu) so jo bili dolžni kmetje opravljati kar vsak dan, po drugih urbarjih pa vselej, kadar je graščak zahteval. Hitro razširjanje upora kaže, da je bilo podložnikom zelo slabo tudi na posestvih Erdedijeve vdove Barbare, Keglevića, Ratkaja in Zrinjskih. Neposredno po uporu jeseni 1573 so morali opravljati na Erdedijevem posestvu Želin podložniki iz Kravarskega tlako zdržema kar pet tednov; proti dajavam, ki so bile »nasprotno stari pravdi«, pa so se pritoževali tudi podložniki okrog Okića. Celo hrvatsko-slavonski sabor je leta 1567 moral opominjati gospode, ki »ne bi hoteli, da bi ostali njihove kmetje pri starih svoboščinah«, ter je podčrtal pravico kmetov, da smejo v takšnih primerih zapustiti svoje gospode in si poiskati druge. Na takšen način se je nekaj časa nameraval rešiti Tahijevega izmозgavanja vsaj en del podložnikov na gospostvih Susedgrad in Stubica. Kasneje pa so zamenjali to namero z borbo za to, da bi jim vladar dal drugega zemljiškega gospoda.

Tako je dozorelo na Tahijevih gospostvih prvo in poglavitno žarišče upora. Smer njegovega razvoja so povsem jasno nakazali zaslišani ujeti uporniki v enem izmed takratnih poročil: »Ta upor je posledica tega, da so se (kmetje) večkrat pritoževali cesarski milosti proti svojim gospostvom v Slavoniji, posebej pa zoper

Tahija»; ko pa jim »ni bila izkazana nikakršna pomoč, so prisegli, da bodo pobili gospode in vse, kar hoče biti plemenito, z ženami in otroki«.

Fevdalci so sicer kmalu spoznali nevarnost, ki jo pomeni razvoj na Tahijevih posestvih. Hrvatski in ogrski sabor sta zato zahtevala, da naj se naposled reši pravda med Tahijem in Heningovci. V resnici pa je kraljevska komora leta 1571 znova prevzela nadzorstvo nad svojo polovico obeh gospostev in poslala nanju svoje zastopnike. Toda dveletno neovirano Tahijevo maščevanje nad susedgradskimi in stubiškim kmeti ter njegovo izžemanje je tedaj že opravilo svoje. Zato ta sprememba ni mogla več zavreti nadaljnega razvoja uporniškega gibanja. Že leta 1571 so štatemberški podložniki vložili v Gradcu svojo prvo pritožbo proti Tahiju. Konec istega leta (o Božiču) pa so stubiški kmetje napadli dva Tahijeva uradnika pri pobiranju kraljevske »dike« (davka za vojne stroške). Nekateri so trdili, da so se kmetje obrnili s tem že proti kralju in ne le proti Tahiju. Toda podložniki so dobro vedeli, da se je tudi s takšnimi davki v resnici Tahij sam okoriščal; v komaj petnajst letih si je na Štatenbergu pridržal skoraj 7000 goldinarjev, ki jih je pobral od podložnikov na račun izrednih davkov. Že okrog Jurjevega (23. aprila) 1572 pa so kmetje ustanovili svoje uporniško »bratstvo« — tako so hrvatski kmetje imenovali svojo »kmečko zvezo«. Izkoristili so Tahijevo odsotnost in takoj zavzeli pristavo v Brdovcu, do konca maja pa še Susedgrad, in pregnali Tahijevo rodbino. Škodo, ki jim jo je dotlej Tahij napravil, so si delno povrnili z zaplembo živine na pristavi, prevzeli pa so tudi brod preko Save. Že v aprilu so sestavili s pomočjo župnika Ivana Babića v Brdovcu, v čigar hiši se je sestajalo vodstvo uporniškega »bratstva«, prvo prošnjo na cesarja, naj jih reši nasilnega gospoda. Cesarju so jo niesli predstavniki vseh soseskinih sodišč. Ničesar pa niso storili predstavnikom komore.

Plemstvo, zbrano na saboru (2. VI.), se je čutilo preslabo, da bi samo zadržalo upor. Že pred saborom se je obrnilo s prošnjo za pomoč na poveljstvo čet v obmejnih utrdbah; a to je pomoč odreklo, če je ne ukaže cesar. Zato je sabor ugotovil, da »upora susedgradskih in stubiških kmetov ni mogoče zadržati brez izrečnega povelja cesarskega veličanstva« graničarskim četam. Takšen ukaz naj bi doseglo od cesarja posebno plemiško poslanstvo. Tahijev sin Gabriel si je nato 7. junija poskusil sam priboriti pristop do Susedgrada, a uporniki so ga pregnali. Dva tedna pozneje (21. VI.) so se uporniki polastili tudi gradu v Stubici. Tudi tu so pregnali iz gradu Tahijevo družino in njegove služabnike, ne pa upravnike kraljeve komore. Prav zato je Tahij trdil, da sta oba predstavnika komore podpirala upornike. Takoj po padcu Stubice je uporniško vodstvo pripravilo novo pritožbo, ki so jo čez nekaj dni (24. VI.) novi poslanci odnesli na Dunaj. Ni izključeno, da so o Tahijevem postopanju s podložniki poročali na Dunaj tudi predstavniki komore. Cesarjev nastop je bil namreč za fevdalce vsekakor nepričakovan.

Cesar ni odobril nasilnega zatrtja upora. Konec julija ali v začetku avgusta je prišla na Tahijevi gospostvi nova kraljevska komisija z nalogo, da »dokonča in pomiri« spor med podložniki in Tahijem. Toda ob začetku njenega dela ji je moral Tahij izročiti »pismeno obveznico, da jih (= podložnikov) ne bo niti malo kaznoval«. Preiskava je v celoti potrdila podložniške pritožbe. Ker je Gregorić poznal »slepega Jurka« in usodo njegove hčerke, se zdi, da so bili že tedaj v zvezah tudi s štatemberškimi podložniki in da je njihovo »bratstvo« potemtakem že prehajalo preko krajevnih meja Hrvatskega Zagorja. Podložniki so bili trdno odločeni, da se bodo rešili Tahijevega gospostva. Zato so odklonili posredovanje komisije za pomiritev z njim in »niso hoteli zapustiti upora«. Spričo tega je Tahij pred zagrebškim škofijskim kaptolom 6. avgusta vložil tožbo proti upornikom, ki jo je štiri dni zatem ponovil tudi na sestanku hrvatskega sabora. Ob navzočnosti kraljevskih komisarjev

pa se je uprl navodilom te komisije in zahteval za upornike kažen. Zbrani plemiči so ga v celoti podprli. Trdili so, da se podložniki niso uprli le Tahiju, marveč tudi »njegovemu veličanstvu in svoboščinam vsega kraljestva«; zato pa so naložili svojim poslancem na ogrski državni sabor zahtevo do vladarja, da uporniki »ne uidejo zasluženi kaznik«. Celó Gregorijanec je že ob tej priložnosti pokazal svoj pravi obraz. V imenu Heningovcev je zahteval le, naj se »prej ta posestva razdelijo med stranki«, potem pa naj Tahí »kaznuje le svoj del podložnikov... za upor in zločine, če ga je volja«. V resnici je 5. oktobra tudi ogrski sabor zahteval za Tahija pravico, da upornike sodno kaznuje in da se mu vrne pismena obveznica, ki jo je izročil kraljevski komisiji. Osvoboditev podložnikov od kazni bi namreč po njihovi trditvi nasprotovala »dekretom in svoboščinam stanov ogrskega kraljestva.«

Toda po sestanku zagrebškega sabora so poslali svoje tretje poslanstvo k cesarju tudi uporniki. Hkrati s tem pa je dobil poročilo tudi od svoje preiskovalne komisije; poslala mu ga je skupno s Tahijevo pismeno obveznico. Zato tudi sedaj ni povsem ustregel zahtevam plemstva, marveč je poslal v začetku decembra v Susedgrad novo komisijo z dvojno nalogo: povrne naj Heningovcem tisti del gospodstev, ki jim je bil leta 1565 odvzet, hkrati pa naj pomiri podložnike druge polovice, ki ji gospoduje Tahí. V zvezi z delom te komisije je prišlo konec leta 1572 do preobrata, ki je dokončno sprožil plaz kmečkega upora.

Konec leta 1572 ali najkasneje v prvih dneh januarja 1573 je prišlo najprej do upora na Štatenbergu, ki je tako padel v uporniške roke. »Eden izmed Tahíjevih nasprotnikov« — tako pravijo pozneje štatenberški podložniki — »kateremu so zoper poštenost, pravico in pravičnost ugrabili vse njegovo premoženje in vsa zemljišča, jim je, ker so bili skrajno neprevidni, nenadoma izvil grad«. Najverjetneje je bil to nekdanji Tahíjev služabnik Nikolaj Kopriva.

Prav takrat je kraljevska komisija vrnila Heningovcem polovico Susedgrada in Stubice in jih po Tahíjevi obtožbi s podporo upornih kmetov vpeljala v njihovo posest. Druge svoje naloge pa komisija ni mogla opraviti. Zato je prenesla pogajanja med kmeti in Tahíjem na sestanek sabora, sklicanega za naslednje dni v Zagrebu. S tem pa je seveda povrnila hrvatskemu saboru pravico, da v celoti odloča v zadevi upora, pravico, ki jo je izgubil poleti, ko je cesar neposredno posegel v njegove pravice. Posledice so se takoj pokazale. Podložniki, poklicani na sabor (18. I. 1573), so pismeno odgovorili, da »so svoje pritožbe že prej predložili veličanstvu, o njih se je napravila preiskava in se je izvedelo, da so resnične; vendar ni sledila nikakšna izvršitev pravice; oni nočejo imeti več za gospoda ne Tahija, ne njegovih dedičev; hočejo pa poslušati, v vsem ubogati in služiti njegovemu veličanstvu ali komurkoli bi ono zapovedalo, razen Tahiju«. Za to njihovo izjavo jih je sabor obsodil zaradi »večne nezvestobe« in »hkrati nad vsemi izrekel preklic« (t. j. odvzel jim vse pravice, celo do življenja). Ogrski podkancler, ki je opisal to sejo po koncu upora, dodaja, da ne ve, »po čigavem povelju« se je to zgodilo, »gotovo ne (po povelju) njegovega veličanstva«. Zaključuje pa, da so se zaradi tega sklepa sabora »ogorčeni kmetje vzdignili in sklicali k orožju«.

Upor seveda ni bil posledica le tega sklepa sabora. Vrsta dejstev priča, da se je uporniško »bratstvo« nanj že precej na široko pripravljalo. Dejstvo je, da je Štatenberg padel v uporniške roke prav tako pred tem saborom in da so se štatenberški uporniki podali potem v spodnještajerski »Urvald« in se udeležili tamošnjega upora. Prav tako hitri in široki odmev upora do Istre, Gorenjske in Medjimurja ne bi bil mogoč brez prejšnje organizacijske priprave. Pa tudi v Hrvatskem Zagorju se upor ob samem začetku ni več omejeval le na Tahíjeva posestva, marveč je segel do Šotle in na sever proti Zaboku.

Sklep sabora pa je imel vendarle svoj vpliv. Med uporniki so se namreč začele širiti govornice, da bo konec februarja prišla nadnje vojska (Uskoki, čete Erdedijeve vdove in grofa Zrinjskega), ki da jih bo ukrotila in oplenila. Zato so sklenili plemiško vojsko prehiteti z lastnim napadom. Gregorijanec je sicer poskušal še enkrat to gibanje omejiti in morda celo izkoristiti za pridobitev še druge polovice spornih gospostev. Okrog 25. januarja je pridobil Tahija, da je pristal na odločbo kraljevske komisije s tem, da mu je povrnil Gregorijanec zakupnino za Heningovsko polovico posestev. Še isti dan je zahteval Gregorijanec od svojega dela susedgradskih podložnikov, da mu prisežejo zvestobo. Toda Gregorič je trdil — ta izjava v resnici ni povsem zanesljiva — da so mu morali priseči »v tej obliki, da Franu Tahiju ne bodo izkazovali nobene pokorščine več, marveč se bodo sami sebe osvobodili in podvrgli njemu, Gregorijancu«. To izjavo potrjuje še drugo dejstvo, namreč da je Gregorijanec začel miriti upornike šele tedaj, ko so bili že na desnem bregu Sotle, ne več na Tahijevi posesti.

Gibanje pa se ni dalo več omejiti. Pogodba med Tahijem in Gregorijancem je rešila v najboljšem primeru vprašanje le za del susedgradskih in stubiških podložnikov. Pa tudi za podložnike sosednih gospostev, ki so se uporniškemu »bratstvu«² že pridružili, ni ničesar rešila. Plemstvo se je kot celota postavilo na Tahijevo stran. Zato se je »bratstvo«² poslej postavilo — vsaj v svojih načrtih — jasno proti plemstvu kot celoti. V zadnjih dneh januarja so uporniki udarili. »V istem trenutku pa so se jim pridružili tudi štajerski in kranjski kmetje«. Hrvatski ban in zagrebški škof Drašković je sicer poskušal upor še enkrat ustaviti. V uporniške kraje je poslal svoje duhovnike, ki so upornikom v njegovem imenu obljubljali, da se bo pri kralju zanje zavzel, in jih vabili na pogajanje k Draškoviću. Bilo pa je prepozno. Ni šlo več za krajevne upore proti Tahiju, Erdediju ali kakemu drugemu fevdalcu, marveč za upor proti vsemu plemstvu. Na tej podlagi so se vzdignili hrvatski in slovenski kmetje v splošni upor.

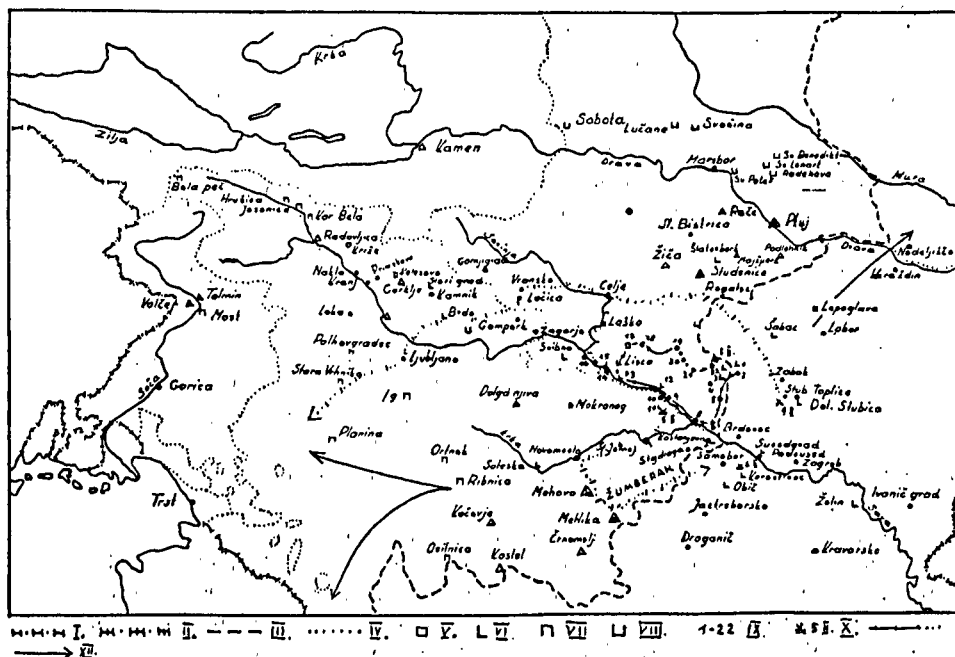
Če je na izbruh upora vplival sklep zagrebškega sabora, je prišlo do njega delno res iznenada. Toda že uporniški programi jasno dokazujejo, da je morala misel nanj med kmeti že dalj časa zoreti. V tem pogledu je bil hrvatsko-slovenski upor vsekakor najbolj zrelo gibanje med vsemi velikimi kmečkimi upori v slovenski in hrvatski zgodovini.

Daljnosežnost uporniškega programa je najbolje očrtal ujeti uporniški poglavar Ivan Svrač, ki je ob zasliševanju izpovedal, da »so nameravali odpraviti naklade, dace in druge naklade in se boriti z gospodo, ki je bila proti njim. Govorilo se je tudi o tem, da hočejo, ko bi gospodo premagali, ustanoviti v Zagrebu cesarsko namestništvo, sami pobirati dajatve, činže in davke in sami skrbeti za mejo. Gospoda se namreč za mejo nič ne briga«. Pomembnejša je še izjava uporniškega voditelja Šterca v Jurkloštru, da gredo uporniki po pokrajini, »da bi odpravili naklade, tridesetino (= carino na meji med ogrskimi in avstrijskimi deželami), dace, glavarino in župnike, ker (oznanjajo) na pridižnicah dac, glavarino in druge davke, kjer bi morali oznanjati le božjo besedo in o takih stvareh molčati«. Tudi prebivalci Radeč so slišali, »da puntarji ne nameravajo nič slabega; hočejo namreč odpraviti le, nepravične dajatve, naklade in dac«. Uporniki so »začeli ta upor«, ker »so hoteli postaviti pokonci cesarsko pravico«. Poleg tega pa so še trdili, da »so nam naše ceste zaprte, hoteli smo jih torej odpreti«.

Vsa širina teh namer pa se je pokazala šele v zvezi z vojaškim načrtom upornikov. Že od začetka upora so krožile med plemstvom v slovenskih deželah vesti, da bodo uporniki v več oddelkih prodrli v vse notranjeavstrijske dežele. Ves načrt pa je odkrila izpoved Simona Gregoriča, brata vrhovnega uporniškega

vojaškega voditelja Ilije: »Ilija se je odločil pri Klanjcu (pod Cesargradom ob Sotli), da vpade v brežiško gospostvo, dvigne kmete s seboj, potem pa pošlje en del na Krško polje. Ti bi morali iti do Novega mesta in potem iti spet navzdol (skozi Belo krajino ali Žumberak) do Jastrebarskega ali Samobora; on sam pa je nameraval do Sevnice, Radeč, Laškega in Celja, do Vranskega preko Ločice (?Zschaidinger), potem pa nazaj do Rogatca in drugih kmetov iz Cesargrada. Oni iz Stubice pa bi morali ostati pri meji, da bi zabranili drug vpad doma... Sicer pa so mnogi med uporniki, s katerimi se je razgovarjal, rekli, da hočejo iti do Ljubljane in morske obale in vse spraviti podse«.

Ves ta uporniški načrt je izredno jasno zamišljen. To velja tako za ozemlje, ki so ga s svojim načrtom zajeli, kakor tudi za vsebino načrta, Uporniki so se obrnili proti graščakom, pa tudi proti cerkvi, vkolikor je graščake zagovarjala in podpirala. Posebno značilna poteza tega programa pa je bil tudi boj za svobodo kmečke trgovine med hrvatsko mejo in morjem. Nedotaknjena in trdna je ostala le še kmečka vera v cesarja in njegovo »pravico«. Vloga cesarja in njegovih komisij v času dozorevanja prvega žarišča upora v Hrvatskem Zagorju to značilnost kaj lahko pojasni.

Hrvatsko-slovenski kmečki upor leta 1573. »Novi štiftarji«

Pomen znakov: I. Meja med habsburškimi deželami in beneško republiko. — II. Meja med habsburškim in turškim delom Slavonije (leta 1573). — III. Meja med avstrijskimi deželami in Ogrsko. — IV. Deželno mejc. — V. Samostani. — VI. Gradovi. — VII. Novi štiftarji v osemdesetih letih XVI. stoletja. — VIII. Novi štiftarji okrog leta 1600 in v začetku XVII. stoletja. — IX. Stevilke 1—22 pomenijo naslednje kraje: 1 = Cesargrad in (na desnem bregu Sotle) Kunšperk; 2 = Klanjec; 3 = Bizeljski grad; 4 = Pišec; 5 = Stara vas ob Sotli; 6 = Dobova; 7 = Mokrice; 8 = Brežice; 9 = Videm; 10 = Krško; 11 = Leskovec; 12 = Rajhenburg; 13 = Sevnica; 14 = Kompolje; 15 = Loka pri Zidanem mostu; 16 = Radeč; 17 = Jurklošter; 18 = Planina; 19 = Pilštanj; 20 = Kozje; 21 = Podsreda; 22 = Sempeter pod Kunšperkom. — X. Datumi in mesta pomembnejših bojev upornikov s plemiško vojsko. — XI. Prvi del znaka pomeni resnično pot Gregoričeve vojske, drugi del pa njegov vojaški načrt. — XII. Sirjenje uporniškega gibanja v druge večje okoliše. — Trikotniki označujejo krajevne upore na Slovenskem med leti 1573 in 1630

Na podlagi vsega tega so nameravali ustanoviti novo državno telo, deželo na jugovzhodnem delu habsburškega ozemlja. Ta dežela naj bi zajemala hrvatske in skoraj vse slovenske dežele. Tudi njim naj bi sicer vladal cesar, toda tisto oblast, ki so jo imeli doslej plemiči, naj bi dobilo v roke vodstvo uporniškega »bratstva«. To naj bi postalo cesarsko namestništvo. Uporniki so priznavali celo, da je treba pobirati davke in dajatve; vendar so zahtevali, da mora odločati o njihovi višini, pobiranju in porabi kmečko cesarsko namestništvo.

Vse od začetka širokega upora so si postavili uporniki tudi popolnoma jasne vojaške cilje. Z ene strani so hoteli spraviti pod svojo oblast hrvatsko in slovensko ozemlje do morja. To ozemlje je bilo tedaj že nekaj desetletij trdno povezano pri skupni obrambi proti Turkom (gl. zgoraj, str. 119), prav tako pa tudi gospodarsko s trgovino od Zagreba prek Dolenjske ali mimo Ljubljane do morja ali Reke. Poleg te naloge, ki jo je prevzel Gregorić sam, je prevzel drug uporniški odred nalogo, da razširi upor na hrvatskem ozemlju med Savo, Gorjanoi in Kolpo. Niso pa zajemali ti načrti tistega ozemlja, na katerem so stale obmejne utrbe s svojimi posadkami. Z druge strani pa so hoteli uporniki kakor hitro mogoče zbrati čim večjo vojsko na odločilnem mestu, severno od Zagreba.

Vrsta potez v uporniškem načrtu bodoče ureditve je povzeta že po starejših kmečkih uporih na Slovenskem. Že leta 1515 so uporniki zahtevali oblast za svojo kmečko zvezo, ki naj bi odločala o davkih; prav tako so se borili proti mitnicam in enako verjeli v cesarja. Že koroški uporniki leta 1478 so prav tako nasprotovali duhovnikom, ki so podpirali fevdalce. Po ogrskih upornikih iz leta 1514 so ponekod tudi uporniki leta 1573 prevzeli naslov »križarjev«. Bistveno nova poteza v slovensko-hrvatskem uporu pa je ta, da so se uporniki tokrat osvobodili pokrajinskih meja, do katerih so organizirali svoje uporniško »bratstvo«. Le tako je mogel nastati jasen in širok vojaški načrt.

Podlaga za ta veliki vzpon uporniškega programa je vsekakor v takratnem stvarnem življenju. Močna udeležba kmetov v trgovini in bremena, ki so jih morali nositi v zvezi z obrambo proti Turkom — tudi v vojaških oddelkih ob meji — je zmanjšala pomen deželnih meja. Nastajanje novih mitnic na slovenskem ozemlju od srede XVI. stoletja dalje pa je povzročilo, da so jasno poudarili zahtevo po svobodni trgovini. Prav gotovo so zgrešene trditve nekdanjega nacionalističnega zgodovinarja, da bi na širino uporniškega programa vplivala nekakšna narodnostna zavest; pa tudi vpliva protestantskega gibanja na upornike, ki so ga nekateri iskali, v tem programu ni najti.

Širina uporniškega načrta se kaže tudi v tem, kako so iskali uporniki zaveznike v drugih družbenih slojih, ne le med kmeti. Predvsem so bili med samimi uporniki poleg premožnejših kmetov zelo pomembni tudi podeželski obrtniki. Ključavničar Pavel Šterc je vodil upornike iz Kunšperka. Med uporniki iz Suseda sta omenjena kovačev sin Bartolič in mesar Ivan Grbac. Sam Ilija Gregorić se je pečal z vojaško službo in trgovino (prav tako njegov brat Simon), pa tudi voditelj štatemberških upornikov Nikolaj Kopriva je bil dolgo vrsto let vojak. Predvsem so bili uporniki zvezani tudi z meščani in z uradniki po graščinah. Na upor na štatemberškem gospodstvu je močno vplival Rosnagel iz Slovenske Bistrice. Prebivalcem Brežic so uporniki ponujali sklenitev »bratstva«, prebivalci Krškega so se z uporniki zelo hitro pogodili za prevoz prek Save in so jim tudi sicer nudili pomoč. Prebivalci trgov Podsreda in Pilštajn so se večinoma kar pridružili uporniški vojski pod Štercom. Prebivalci Radeč pa so se na poziv upornikov, ki so jim poslali petelinje pero, kar sami vzdignili in grajskemu upravitelju odkrito odgovarjali, da »uporniki ne zahtevajo nič slabega«.

Na Hrvatskem so bile zveze te vrste — kolikor so znane — precej šibkejše. Le nekateri Zagrebčani so pred letom 1567 posojali Tahijeve kmetom denar, da so mogli ustreči Tahijeve zahtevam. Toliko tesneje pa so bili tu podložniki povezani z grajskimi uradniki. Po Gregoričevi izpovedi je bil »mojster, začetnik in podpihovalec vsega tega upora« dvorni sodnik v Susedgradu Ivan Horvat, ki je »pobegnil iz gradu, zbiral denar, in izdelal ves red (alle Ordnung gethon)«. Prav tako je bil oskrbnik gradu Legrad soudeležen, ko so uporniki sredi leta 1572 zavzeli ta grad. Najzanimiveje pa je, da je vzpodbujal upornike tudi vrhovni upravnik carinarnic na Hrvatskem, Krištof Winkler iz Nedelišča, torej kraljevski uradnik. O njem trdijo nekateri ujeti uporniški voditelji, da ga »je treba vprašati prej kakor vse druge, kdo jim je dal nasvet, naj se zberejo in kam naj gredo«. Winkler se je tudi še po koncu upora zavzemal pri cesarju za to, da naj bo izpuščen eden izmed ujetih uporniških voditeljev (Gregor Gušetić, 1574). Pomemben je bil dalje vpliv nekaterih župnikov, ki so bili s Tahijem od početka v hudem sporu. To velja zlasti za Babića iz Brdovca, ki je spadal nekaj časa — ob pripravah na upor — celo k ožjemu uporniškemu vodstvu.

Uporniki pa so znali izkoristiti tudi medsebojne spore med samimi fevdalci. To ne velja le za spor med Heningovci in Tahijem, marveč tudi za spor med Keglevićem in Sekelijem in malimi zagorskimi plemiči (»šljivari«). Kegleviću nasporna stranka je med uporom sama pošiljala svoje podložnike upornikom na pomoč. Tudi ob pohodu uporniške vojske so nekateri gospodje Gregorića kar dobro sprejemali (v Rajhenburgu, Sevnici, Klombnerica na Lisci, v Jurkloštru), čeprav seveda v prvi vrsti iz strahu pred uporniki.

Zlasti pomembno je bilo v uporniških načrtih, ali se bo upornikom posrečilo skleniti zvezo z Uskoki v Žumberku in v Beli krajini. Med poglavitne namere Gregoričevega vojaškega načrta je spadalo tudi to, da pridobi za upor ta polvojaški element. Že v prvih dneh upora so jim poslali takšna vabila, tako Gregorić iz Vidma pri Krškem (po Uskoku Nožini iz Stojdrage v Žumberku) kakor tudi uporniki iz okolice Okića. Nevarnost tega načrta so dobro opazili tudi plemiči, ki so takoj napravili vse, da bi preprečili njegovo uresničenje. Prav v tem, da je računal na pomoč Uskokov, pa je bila tudi poglavitna napaka Gregoričevega načrta.

Uskoki so sicer v resnici dosegli na ozemlju, kjer so se naselili (gl. zgoraj, str. 129), odpravo podložništva in prejšnjih zemljiških gospostev. Bili so v nekem smislu »svobodni«, t. j. podrejeni neposredno deželnemu knezu. To se je kazalo tudi v tem, da so bili osvobojeni vseh fevdalnih dajatev, razen 1 goldinarja na leto, ki so ga plačevali kranjskemu vicedomskemu uradu v znak »podložnosti«. Od navadnih podložnikov so jih ločile tudi sicer še nekatere posebne pravice (posest jim je bila podeljena s posebnim fevdnim pismom, osvobojeni so bili poleg dajatev in tlake tudi carine). Prav ta izjemni položaj pa jih je povezoval takrat tesneje s plemiškim kakor s podložniškim razredom. Še tesneje so bili povezani neposredno s fevdalno državno organizacijo. Sredi XVI. stoletja so bili namreč delno vključeni v cesarsko vojsko. Skoraj 100 žumberških Uskokov je prejemalo v mirnem času poleg svojega zemljišča tudi še malo čakalnino za to, da so bili vselej pripravljene na boj, mcd bojnim pohodom ali ob službi v obmejnih trdnjavah pa so tri dni po nastopu dobili enako plačo kakor vsi najemniki.

Ta značaj izjemnega uskoškega položaja v XVI. stoletju se je jasno kazal tudi v vsem njihovem razmerju do kmetov v obmejnih predelih Kranjske in Hrvatske. Imeli so jih za nižje od sebe in so jih večkrat tudi napadali in ropali. Zato so živeli z njimi včasih v velikem nasprotju. Kolikor so se pritoževali cesarju, so se pritoževali le zaradi nerednega prejemanja plače, ali ker so fevdalci drugače kršili njihove pravice; prosili pa so predvsem za dodelitev novega zemljišča. Zato

so morali tudi leta 1573 plemiči obljubiti samo to, da jim bodo izplačali zaostalo plačo in takoj so jim Uskoki pomagali proti upornikom. Spričo vsega tega nikakor ni bilo slučajno, da so prav Uskoki — enako kakor tokrat — zadušili vse večje kmečke upore na Slovenskem do XVIII. stoletja.

Izredno zrelost uporniškega gibanja more razložiti le dejstvo, da je njegova organizacija v središču upora počasi že dolgo zorela. Oblikovala se je postopno od Jurjevega leta 1572 dalje. Vrhovno vodstvo upora so sestavljali trije kmetje iz Stubice: Matija Gubec, ki so mu morda že pred začetkom upora nadeli pridevek »Beg«, Ivan Pasanec in Ivan Mogaič. Skupno z Ilijo Gregoričem kot tožilcem so sestavljali tudi vrhovno sodišče upornikov. Vrhovno vojaško poveljstvo je prevzel Ilija Gregorič, najbolj znana oseba med uporniki. Izhajal je iz Ribnika na Frankopanskem gospostvu Ozalj, toda po letu 1553 se je naselil v Brdovcu in si pridobil kot kmet, vojak in trgovec v naslednjih letih lepo premoženje. Po Gregoričevih podatkih se je vsa uporniška vojska razdelila po celotnem načrtu na 6 oddelkov, vendar so poznani po svojem delu le trije: Gregoričev, Gubčev in Pasančev. Po drugih podatkih je imel Gregorič pod seboj 11 ali 12 »stotnikov« (Hauptmann), predstavnikov nekaterih vaških sodišč susedgradskega gospostva. Nekatera poročila omenjajo poleg »stotnikov« tudi »desetnike ali vodnike čet« (Zechner oder Rotmeister). Tudi to kaže, da so uporniki pri pripravah na upor uporabili vse svojekušnje, ki so si jih pridobili kot vojaki v obmejnih trdnjavah. Draškovič se je torej po pravici bal upornikov, o katerih je zapisal, da »so kmetje teh predelov močni, bojeviti, oboroženi, večinoma izvežbani ob meji in pogumni«.

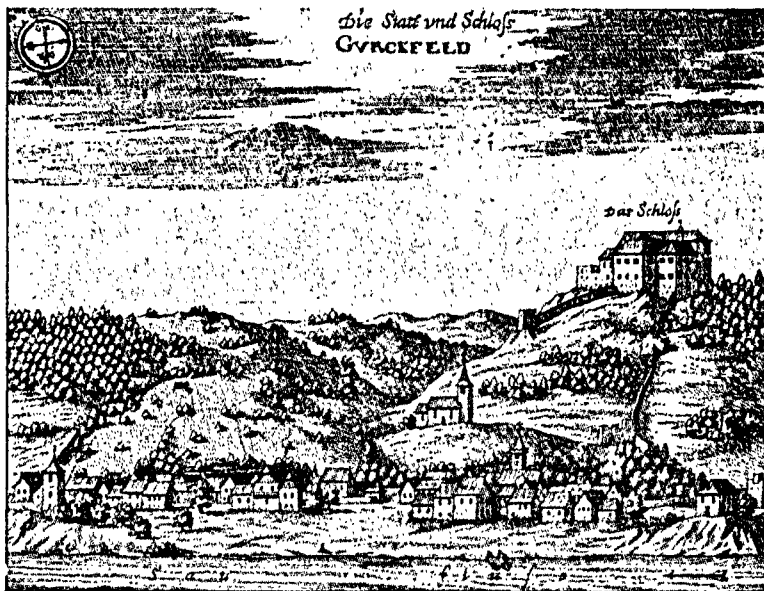
Že hitri in široki odmev prvih začetkov upora dokazuje, da uporniki po ustanovitvi svojega »bratstva« niso zanemarjali njegovega razširjenja. Nekateri uporniki že leta 1572 niso imeli časa za obdelovanje svojega polja, ker so imeli opravka s pripravo na upor. Sicer so res skoraj vsi ujeti puntarji trdili, da so jih k vstopu v »bratstvo« prisilili. Takšni posamezni primeri so se gotovo tudi dogajali. Povečini pa je bilo vendarle povsem drugače: ko se je začel upor, so se kmetje kar zgrinjali na kup, in to izredno hitro in preden je prišla do njih uporniška vojska. S težavo so jo pričakovali, da bi se združili z njo, in marsikje so kar sami prešli k dejanjem.

Iz tega časa izvira opis, kako so nabirali upornike po slovenskih krajih. Uporniški vnanji znak je bil zimzelen ali bršljan za klobukom. V vas, ki so jo poklicali uporniki k sodelovanju, so poslali petelinje pero kot znak bojevitosti. Ob sprejemu v »bratstvo« so vsakega upornika zaprisegli. Na Kranjskem so začrtali na tleh ob tem velik krog. Kdor je pristopil k »bratstvu«, je stopil z desno nogo vanj in prisegel pokorščino uporniškim poveljnikom. Uporniki sami pa so zahtevali, da mora dati v vaseh, ki so stopile v »bratstvo«, vsaka hiša po enega moža za vojsko.

Vse to je vsekakor plod skrbnih organizacijskih priprav. Te pa so mogle seči tako na široko seveda le zaradi podobnega težkega položaja podložnikov v vseh predelih, ki jih je upor zajel. Vse te priprave in naporu so, kakor bomo videli, ostali brez končnega uspeha. Vzroki so bili različni. Med najvažnejše spada neutemeljeno zaupanje upornikov v »cesarsko pravičnost«. Pa tudi sicer je vprašanje, ali so bile temeljne zahteve upornikov vsem udeležencem upora tako jasne kakor voditeljem upora, ki so jih ob preiskavi izpovedali. Gregoričev vojaški načrt je bil pogrešen v enem svojih pglavitnih namenov, t. j. v naporu, da bi pridobili Uskoke na uporniško stran. Prav zaradi tega so ostali uporniki brez konjenice, ki je bila glavna prednost plcmiške vojske pred kmečko v tehničnem pogledu. Z druge strani pa je plemstvo, ki so ga izužili trdi kmečki udarci v prejšnjih uporih v teku XVI. stoletja, tokrat ukrepalo hitro in odločno. Brž ko je prišlo do odprtega upora, je uživalo popolno podporo, tako cesarja Maksimilijana kakor tudi nadvojvode Karla. Nepre-

mišljena uporniška vera v cesarja je bila toliko pogubnejša, ker je lahko sedaj pomagala plemstvu dušiti upor številna vojska iz obmejnih trdnjav v neposrednem sosedstvu poglavitnih žarišč upora.

Ko je Gregorić 27. januarja 1573 poklical kmete k upor, je ta izbruhnil 29. januarja na obeh straneh hrvatsko-štajerske meje, na Hrvatskem pa na obeh straneh Save. Uprli so se namreč kmetje na gospostvih Tahija, »gospa banice« in »gospoda Ratkaja« med Susedgradom, Cesargradom in Zabokom, pa tudi zahodno od Sotle od Pišec in Bizeljskega Jo Podčetrtka. Že pri osvojitvi Cesargrada (29. I.) so pomagali tudi bizeljski podložniki, ki so se z izjemo enega samega pridružili Gregorićevi vojski in ji pripeljali tudi dva mala topa. Takoj nato se je upor razširil tudi na desni breg Save, kamor je odšel Pasanec s svojim oddelkom (v okolici Mokrić, Samobora, Jastrebarskega in Okića). Od Bizeljskega pa je segel odmev upora že tudi do Brežic. Še pred 1. februarjem je nastalo tudi samostojno žarišče upora okrog Kunšperka; širilo se je preko Podsrēde do Pilštanja, vodila sta ga ključavničar Šterc in kmet Kukeč. V Hrvatskem Zagorju so bili uporniki sprva razdeljeni v tri skupine: Gregorićevo pod Cesargradom, drugo pod Susedgradom in tretjo — najbrže pod Gubcem — v okolici Stubice. Šele sedaj je poskušal Gregorijanec ustaviti plaz. Njegov sel Svrač je prišel h Gregorićevi vojski šele v Stari vasi ob Sotli, ko je bila že na poti k Brežicam. Naročal je Gregoriću, naj se vrne

Slika 51. Krško ob Savi sredi XVII. stoletja. Valvasor, Ehre..., 1689, XI. knjiga

in »ne sega dalje«, pač pa »naj izpelje le to, kar so podvzeli proti Tahiju«. Toda Gregorić mu je kratko odgovoril, da je »mного prepozno za to njegovo opominitja-nje; tudi se nikdar noče umakniti«.

Istočasno, ko so poskušali uporniki okrog Okića (najbrže okrog 2000, po dru-gem sporočilu 4—5000) prodreti do žumberških Uskokov z juga, je poskušal doseči Gregorić isto s severa v okviru svojega širokega vojnega načrta. Dne 2. februarja je prišla njegova vojska preko Pišec do Dobove, zavzela Gregorijančeve brodeve

Sl. 52. Josip Thurn, uskoški poveljnik v boju s kmečkimi uporniki leta 1573

na Savi in si pridružila upornike z gospostva Mokrice. Napad na Brežice (3. II.) je delno uspel. Uporniki so zavzeli mesto, gradu pa niso mogli. Vendar je Gregorić, potem ko si je pridružil večino brežiških podložnikov, takoj nadaljeval pot. Na čelu okrog 2600 upornikov je zavzel Rajhenburg in se ustavil v Vidmu nasproti Krškemu. Naslednjega dne so mu krški meščani, ki sta jih držali v kleščah z ene strani Gregorićeva vojska, z druge pa skupina upornih kmetov v okolici Leskovca, prepustili brod na Savi. Večji del Gregorićeve vojske (okrog 2000 mož) je 5. februarja prešel na desni breg Save in se pod vodstvom Kupinića odpravil po Gregorićevem načrtu proti Novemu mestu.

Vse do tega časa so uporniški uspehi izredno široko odmevali med podložniki. Povsod, kamor je prišla uporniška vojska, se ji je pridružil večji del kmetov. Zbirali pa so se že tudi pred njenim prihodom in jo pričakovali (n. pr. pri Kostanjevici, Št. Jerneju, Mokronogu, Radečah itd.). Včasih pa so upornike kar klicali k sebi, ali bežali k njim. Kako širok je bil ta odmev, kažeta najbolj dejstva, da je bilo

že 5. februarja, ko je prešla Kupinićeva vojska preko Save na Kranjsko, v njej »mnogo kmetov iz te pokrajine« in da so že 6. februarja prosili Turna podložniki devetnajstih zemljiških gospostev na vzhodnem Dolenjskem, da bi se radi pomirili s svojimi gosposdi.

Kmetje so se začeli zbirati tudi v Pazinski knežiji in na Krasu, pa tudi na Gorenjskem (okrog Škofje Loke). Za podložnike na Krasu poročila izrečno trdijo, da so bili dogovorjeni z uporniki. Uporniško razpoloženje se je v teh dneh širilo še dalje in je seglo do Goriškega, okolice Ptuja in Medjimurja. Koroški deželni stanovci so odklonili misel, da bi proti upornikom uporabili kmečko deželno vojsko. Zaradi vznemirjenosti podložnikov ob uporu so jo imeli za nezanosljivo in so zato nabirali le najemnike. Kmetje so se zbirali celo okrog oddaljenega Judenburga in v Schladmingu ob Muri na Zgornjem Štajerskem.

Ponekod je prišlo v teh in poznejših dneh tudi do posameznih samostojnih krajevnih uporov. Tako na gospostvu Svibno in pri Soteski na Dolenjskem ter pri Velesovem pri Kamniku (tu in pri Soteski so napadli kmetje po enega plemiča in ga ubili). V Zagorju ob Savi so zrušili mitnico, v bližini pa so zavzeli grad Brdo ob Podpeči. Upor se je širil proti severu tudi v Hrvaškem Zagorju, kjer so se uprli Keglevičevi kmetje in s pomočjo Sekeljevih podložnikov zavzeli grad Šabac pri Krapini, nato pa dvor priorja v Lepoglavi (okrog 25 km od Varaždina).

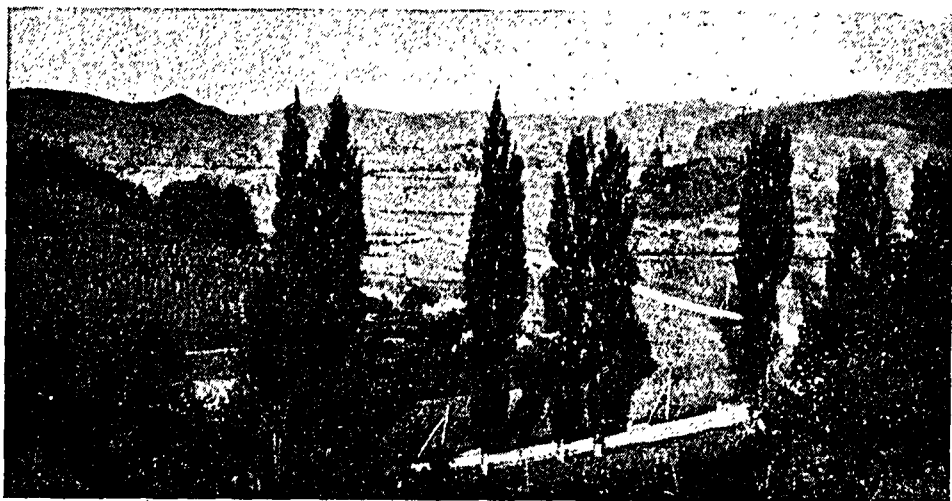
Toda kljub temu napredku so v središču upora prizadejale hitro zbrane plemiške čete ob podpori Uskokov in najemniških čet iz obmejnih trdnjav med 5. in 9. februarjem upornikom odločilne udarce. Že 5. februarja je bil premagan in popolnoma razbit Kupinićev oddelek pri Krškem. Premagal ga je uskoški kapetan

Josip Turn s 500 Uskoki. Naslednjega dne je bila pri Kerestincu razbita uporniška vojska iz okolice Okića in Jastrebarskega. Razpršil jo je podban Alapi, ki so mu pomagali konjeniki Zrinjskega in čete Erdedijeve vdove. Turn je prišel na bojišče šele nekaj ur po boju in sporoča: »Uskoki požigajo po vrsti hiše teh kmetov kakor Turki, plenijo imetje in živino; enako dela tudi gospod Alapi«.

Le dva dni pozneje je doletel poraz tudi Gregorićevo vojsko. Gregorić, ki si je pridržal za nadaljevanje pohoda le okrog 600 mož, ker je vsekakor računal, da se bodo njegove sile spet hitro povečale, je že 5. februarja prišel do Sevnice in poslal petelinje pero naprej v Radeče. Ko pa je prišlo pozno ponoči sporočilo o porazu pri Krškem, je to sporočilo zatajil pred svojim oddelkom. Vendar je spremenil svoj prvotni načrt. Namesto proti Radečam, kjer se je ob podpori vikarja Kunca dvignilo proti upravniku gradu vse domače in okoliško prebivalstvo, se je obrnil preko Lisce in Jurkloštra po krajši poti ob Bistrici proti Hrvatskemu Zagorju.

V Bistriški dolini je Šterc razširil med tem uporniško gibanje že do Planine in pridobil za upor večino podložnikov med Kunšperkom in Planino, kamor je prišel z nekaj nad 800 uporniki. Večino svoje vojske je pustil v Planini, sam pa se je z manjšim oddelkom odpravil 6. februarja v Jurklošter. Prav tedaj pa sta vpadla v okolico Kunšperka in Podsrede hrvatski plemič Ratkaj in Dornberger iz Rogatca in oplenila tamošnje kmete. Zaradi njunega nasilja se je začela med kmeti širiti vest, da so v vzhodni del Bistriške doline vdrli Turki. Štercova četa v Planini se je preplašena razpršila na vse strani. Ko je Šterc v Jurkloštru to izvedel, se je takoj vrnil v Planino, da bi pomiril upornike, toda domačini so ga izdali in ga izročili grajskemu upravitelju v Planini, ki ga je vrgel v ječo. Kmalu po Štercovem odhodu je prišel še istega dne v Jurklošter tudi Gregorić. Da bi rešil Šterca, je tudi on hitro nadaljeval pot v Planino; toda 6. februarja zvečer in naslednjega dne zjutraj so se vsa pogajanja končala brez uspeha, čeprav je ponujal v zameno osvoboditev več ujetih plemičev.

Med tem pogajanjem se je v Gregorićevem oddelku razvedela novica o porazu pri Krškem. Sedaj so vsi želeli čimprej priti v bližino svojega doma in so silili

Slika 53. Stubiško polje (med Stubiškimi Toplicami in Dolnjo Stubico) — mesto odločilnega boja med kmečkimi uporniki in plemiško vojsko 9. II. 1573

nazaj. Toda že 8. februarja so dohitele Gregorića manjše čete štajerskega plemstva pod poveljstvom Schrattenbacha pri Šempetru pri Kunšperku in so povsem, čeprav ne brez trdega boja, razpršile njegov sorazmerno mali oddelek. Neki ujetnik je pozneje trdil, da upornikov »nikdar ne bi razpršili nobeni pešci, če ne bi prišli k temu pri Klanjcu konjeniki«. Gregoriću samemu se je posrečilo, da je z Mihajlom Gušetićem pobegnil in se umaknil proti vzhodu. Z izgovorom, da hoče služiti v vojski ob meji, se je približal že turškemu ozemlju. Tu pa so pri Ivaniću oba ujeli graničarji in ju poslali v zapor na Dunaj.

Po teh težkih porazih je ostala le še glavna skupina upornikov pod Gubcem v Stubici. Njenega števila pred bojem ni povedal noben vir. Vendar se že po poteku boja vidi, da je bila ta skupina najštevilnejša, po številu mrtvih (preko 3000) pa bi mogli računati vsaj na okrog 6000 upornikov v boju. Drašković je poslal proti njim spet podbana Alapija, ki ga je okrepil še s četami iz obmejnih utrd. Na čelu okrog 5000 vojakov in plemičev je 9. februarja naletel na Gubčevo vojsko. V ogorčenem, štiri ure trajajočem boju sta nazadnje konjenica in pehota iz obmejnih trdnjav prinesli plemstvu končno zmago nad uporniki. Že 11. februarja je sporočil Drašković cesarju, da je Alapi 9. februarja napadel kmete, jih popolnoma premagal in jih še vedno preganja, »tako da ni nikogar več, ki bi se upal odprto upreti vojski njegovega veličanstva«. V istem pismu sporoča: »Enega izmed njih, imenovanega Gubec Beg, ki so ga nedavno proglasili za kralja, bomo okronali, drugim za vzgled, z razbeljeno žarečo krono, ako pristane na to vaše veličanstvo«.

V resnici se končuje veliki vzpon hrvatskih in slovenskih kmetov, ki je združil v uporu vsaj okrog 12.000 kmetov, borcev v raznih uporniških oddelkih, po oceni, ki se najčešče ponavlja, pa okrog 16.000, s strašnim prizorom v Zagrebu. Po najpodrobnejšem opisu njegove kazni v virih so Gubcu 15. februarja »postavili na glavo železno krono, ki so jo v ognju močno razgrelji, in potem so ga po ulicah ščipali z razbeljenimi kleščami« in nazadnje kakor razbojnika razsekali na štiri kose. Kot krono so uporabili najbrže, prav tako kakor pri kronanju voditelja ogrskega uporniškega gibanja Jurija Dože, iz debele železne žice spleten nagobčnik za govejo živino. Mučenje Gubca po zagrebških ulicah pa je bilo svojevrsten pustni sprevod. Kazen je bila torej še mnogo strašnejša od one, ki jo je ustvarila poznejša legenda; po tej so namreč Gubca že posadili na razbeljeni prestol na Markovem trgu, kar bi mu pa vsekakor hitreje prineslo smrt.

Kmečki upor je bil tako zadušen natanko dva tedna po tem, ko je Gregorić člane »bratstva« poklical k orožju. Zmago plemstva so spremljala velika pustošenja. Od 152 »dimov« gospostva Dolnja Stubica jih je bilo po popisu leta 1573 45 »požganih, opustošenih in oplenjenih«, 25 pa »popolnoma opustošenih«; pa tudi na susedgradskem gospostvu so našli med 350 »dimi« 87 osiromašenih, oplenjenih in požganih. Okrog 4000 kmetov je padlo v bojih, mnogim pa so fevdalci »za spomin« porezali nosove in ušesa. Kot spomenik tega divjanja plemstva stoji v najstarejšem opisu upora omenjena divja hruška, na kateri je viselo 16 trupel obešenih upornikov.

6. *Boj za priznanje verske svobode do sedemdesetih let XVI. stoletja. Prva slovenska knjiga in njen pomen*

Na pomembnem sestanku zastopnikov avstrijskih deželnih stanov v Pragi leta 1542 (gl. zgoraj, str. 124), so začeli deželni stanovi odprto borbo za svobodo protestantske veroizpovedi. Proti Ferdinandovim zahtevam o ureditvi plačevanja izrednih davkov so postavili svoje zahteve o veri, ki nosijo že jasen protestantski pečat. Pismeno so objavili svoje mnenje, da vsi ukazi proti preklinjanju boga, popivanju,

čarovništvu, igranju, pesništvu, razkošju, oderuštvu, goljufiji in prekupčevanju tako dolgo ne bodo nič pomagali, dokler se ne bosta v ljudeh zakoreninili prava vera in božja beseda. Kralj naj pusti oznanjati čisto in jasno besedo in naj ne bo nena-klonjen nikomur, ki sprejema obhajilo pod obema podobama, dokler ne bo o tem odločil splošni cerkveni zbor.

V štiridesetih letih XVI. stoletja je napredovalo protestantsko gibanje na Slovenskem tako po svoji notranji dozorelosti kakor tudi po svoji razširjenosti. Tega ne kažejo le vedno novi člani ljubljanskega protestantskega krožka, marveč tudi dejstvo, da je pokazala vizitacija leta 1554 sorazmerno zelo majhno število velikonočnih spovedi in obhajil. K protestantizmu se je nagibal poleg Bonoma in Kacijanerja tudi koperski škof Vergerij, prav tako pa tudi štajerski deželni glavar Ivan Ungnad. V Trstu so se v Bonomovem krogu že okrog leta 1540 širile tudi Calvinove ideje. Ko se je Trubar leta 1542 vrnil v Ljubljano kot kanonik, so se tudi tu uveljavljala nova gesla reformacije —

da je maša brez vrednosti, prav tako tudi spoved in češčenje svetnikov, da daje opravičenje grehov le vera in ne dobra dela, da mora biti temelj vere in bogoslužja le evangelij. Leta 1547 so že tudi kranjski deželni stanovni zahtevali obenem z deželnimi stanovni drugih notranjeavstrijskih pokrajin obhajilo pod obema podobama ter hkrati izjavili, da hočejo ostati pri augsburški, to je uradni luteranski veroizpovedi

Vendar pa se je položaj protestantov sredi štiridesetih let na Slovenskem znatno poslabšal. Leta 1543 je zamenjal škofa Kacijanerja v Ljubljani Urban Textor, oster nasprotnik protestantizma in hkrati izpolnjevalec zaupnih nalog Ferdinando-
vih osrednjih uradov. Leta 1545 se je prvič sestal cerkveni zbor v Tridentu, ki je od vsega začetka zavzel do protestantizma docela nespravljivo stališče in je že na svojih prvih zasedanjih obsodil vrsto protestantskih nauk, ki so se dotlej uveljavili tudi na Slovenskem. Nazadnje se je začela leta 1546 v nemški državi vojna med katoliškimi in protestantskimi knezi, v kateri so zmagali katoliški s Habsburžanoma Karlom in Ferdinandom na čelu.

Vse to je povzročilo leta 1547 prvi odkrit udarec po protestantizmu v slovenskih deželah. Škof Textor je dobil ovadbo proti duhovnikom, ki so bili člani ljubljanskega protestantskega krožka. Ferdinand in Textor sta sklenila na podlagi prvih sklepov tridentinskega cerkvenega zbora osumljene zapreti in preiskati njihovo pravovernost. Z izjemo Trubarja so v resnici vse prišli. Trubar pa se je umaknil iz šentjerneja na Dolenjskem, kjer se je tedaj mudil, se skrival nekaj časa po različnih gradovih in marca 1548 pobegnil v Nemčijo, kjer je postal prldigar v Rothenburgu ob Tauberi. Šele s tem — zelo značilno za nejasno razmerje med katoličani in protestanti v avstrijskih dednih deželah — je pretrgal vse vezi s kato-

Sl. 54. Koperski škof Peter Pavel Vergerij

Pfal. 71.

Ne proieciame, Domine, in tempore senectutis: tum defecerit virtus mea, ne derelinquas me.

Sl. 55. Primož Trubar. Portret, ki sta ga izdelala v njegovem enainsemdezetem letu I. C. in J. Lederlein

naprej med Slovenci vero, o kateri je bil prepričan, da je edina prava. Pri tem je seveda prav mnogo pomenilo dejstvo, da je bila za protestante književnost v ljudskem jeziku mnogo pomembnejša kakor za katoličane. Skrb za vero in njeno pravilnost je v katoliški cerkvi zaupana duhovščini, v protestantizmu pa vsakemu posameznemu kristjanu; če je sveto pismo podlaga vere in če je vera nujen pogoj za zveličanje, zahteva takšen verski nauk, da naj vsak kristjan zna čitati in da mora imeti na razpolago sveto pismo v razumljivem jeziku. To je bila pri nas le slovenščina, kajti Trubar je jasno povedal, da »ta večki del ljudi v naši deželi drugiga jezika ne zna, samuč slovenski«. Prav te misli so vodile Trubarja tudi pri izbiranju snovi za prvi dve slovenski knjigi. Konec leta 1550 je dal v tiskarno majhen abecednik (Abecedarium und der klein Catechismus in der Windischen Sprach), prapomoček za učenje branja, in katekizem (Catechismus In der Windischen Sprach) s preprosto razlago najvažnejših verskih nauk. Obe je podpisal z izmišljenim imenom »rodoljub ilirski« (Philopatridus Illiricus).

Pri tem delu pa je Trubarja gotovo gnala tista ljubezen in skrb za njegove »ljube Slovence«, ki jo je izrazil v nekem poznejšem svojem pismu: »Ne dvomimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine: saj je prava sramota, kako se vsepovsod šopiri zaničevanje do lepih umetnosti

liško cerkvijo, postal pravi protestant in se tudi poročil. Prav tega leta se je dokončno odločil za reformacijo tudi nekdanji koperski škof Vergerij, ki se je že leta 1545 umaknil iz svojega rodnega mesta.

V desetletju po Trubarjevem umiku na Württemberško pa je dobilo protestantsko gibanje na Slovenskem v dveh pogledih svojo dokončno obliko. Predvsem je bil Trubar vse preveč živo povezan s svojim ljudstvom, da bi v pregnanstvu ne mislil nanj in ne delal zanj. Skrb za to, da bi našlo pravo pot iz svoje »prevelike premočne praznovnosti«, da bi ljudstvo slovenskih in hrvatskih dežel izvedelo več »o najpotrebnejših in najbolj tolažilnih naukih naše prave krščanske vere, katerih znanje je vsakemu razumnemu človeku najprej potrebno za dušno blaginjo in najvišjo tolažbo«, mu je potisnila pero v roke. »Obeh omenjenih ljudstev usmiljenja vredna in velika nesreča, ustrahovanost in stiska, ki se tičejo ne samo njih časnega življenja in imetja, temveč tudi njih duševnega zveličanja, so me napotile in pripravile, da sem si pred sedmimi leti upal napraviti poskus, če bi se dala slovenski in hrvatski jezik pisati in brati«, tako je zapisal pozneje. Poglavitni razlog, zaradi katerega je začel Trubar pisati je bila torej vsekakor želja, da razširja tudi še

stoletja začenjajo kazati močnejši vplivi protestantizma — ne le raznih sekt — tudi v podeželju. V veliki meri je to zasluga druge strani slovenske protestantske književnosti. Z njo je bila tudi v domačem ljudskem jeziku jasno potegnjena meja med katolicizmom in protestantizmom. Slovenska protestantska knjiga je dala slovenskemu protestantizmu njegov jasen obraz in postavila nadaljnje delo za njegovo razširjanje med ljudstvom na trdna in prečiščena tla. Postalo je jasno, da ne gre več le za nasprotja znotraj stare, katoliške cerkvene organizacije.

Prav v tej smeri je Trubarjevo književno delo podprlo tudi domači politični razvoj, odvisen tudi od boja med protestantskimi in katoliškimi knezi v Nemčiji nasploh. Premirje iz leta 1548 po zmagi katoliških knezov nad protestantskimi naj bi s svojimi odredbami docela ustavilo razširjanje reformacije v nemški državi. Sinoda salzburške duhovščine je zahtevala, naj se na ozemlju nadškofije povsem obnovi nekdanje stanje, naj se torej osvobodi cerkev vsakršnega vpliva države (tudi glede sodišča, davkov itd.; leta 1549). Te sklepe je odklonil celo Ferdinand, prav tako pa tudi njegova vlada; oba sta še vedno zahtevala cerkveno reformo, ki naj bi se začela pri vrhu cerkvene organizacije. Še ostreje so obsodili te odredbe deželni stanovi. Štajerski deželni odbor je sinodi odgovarjal, da je le sveto pismo vir vere; samo trije zakramenti — krst, obhajilo in odveza — so veljavni; podeľjujejo naj jih v ljudskem (nemškem) jeziku kakor pri Grkih in Hrvatih (= glagoljaši v slovanskem cerkvenem jeziku); evangelij naj se pridiga čist in brez dodatkov; ne smejo se prepovedati niti protestantski spisi, niti obhajilo pod obema podobama, niti duhovniška poroka. Posvetno gospodarstvo naj ostane posvetni oblasti in cerkev naj se ne vmešava vanj. Zločine duhovnikov je treba kaznovati. Deželni stanovi redno uvrščajo v svoje pritožbe tudi zahtevo po oznanjanju čiste božje besede in po »učenih krščanskih pridigarjih«, ki naj bi jih poklicali v deželo.

Deželni knez, ki je proti kmečkim prekrščevalskim ločinam kar najostreje nastopil, je bil proti reformacijskim težnjam deželnih stanov mnogo bolj popustljiv. Videl je sicer, da se za njimi skrivajo politične težnje po večji veljavi plemstva in po oslabitvi vladarjevih pravic v posameznih deželah. Toda denarna stiska zaradi zunanjih nevarnosti (gl. zgoraj, str. 119) mu pri tem ni dovolila nikakršne izbire. Z raznimi patenti je sicer protestantizem zabranjeval, vendar teh ukazov v življenju ni bilo mogoče uveljaviti.

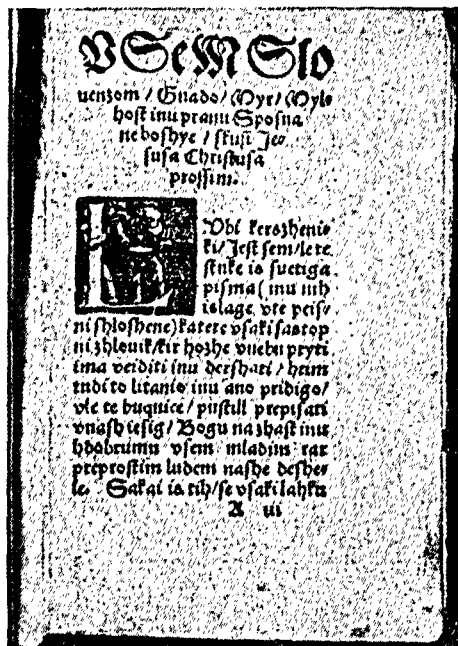
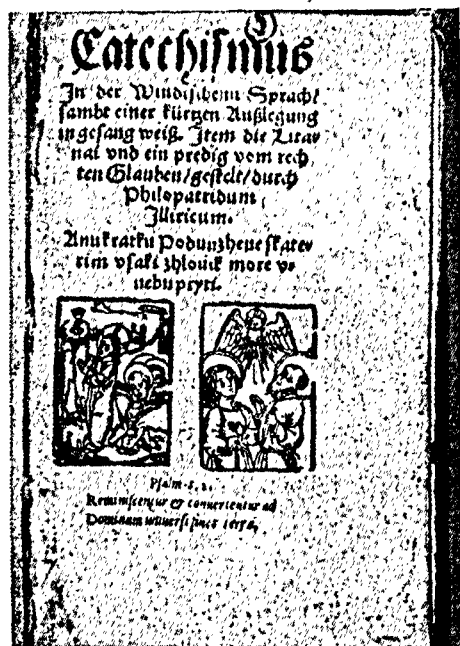
Tudi tokrat torej še ni prišlo do odločitve. Ko pa se je leta 1552 razbila liga katoliških knezov nemške države, je versko premirje propadlo. Šele po triletnih pogajanjih je na državnem zboru v Augsburgu leta 1555 dosegel Ferdinand »augsburški verski mir«, ki je priznal protestantizmu dosežene uspehe; vendar le v deželnoknežjih protestantskih cerkvah. Verski mir je zajel le protestante in katoličane (ne drugih verskih ločin) in je pravico, da se glede vere sami odločajo, dajal samo državnim stanovom (to je neposredno državi podrejenim knezom, državnim mestom itd.). Sicer pa je smel o verski pripadnosti svojih podložnikov odločati deželni knez (cujus regio, ejus religio = kdor vlada, naj odloča o veri); protestanti na ozemlju katoliških knezov (in obratno katoličani na ozemlju protestantskih knezov), ki se ne bi hoteli podvreči ukazom svojega deželnega kneza v verskih vprašanjih, so se lahko izselili v pokrajine, kjer se je uveljavila njihova vera. V začetku šestdesetih let je zaključil s svojim delom tudi vesoljni tridentinski cerkveni zbor, ki je še na svojih zadnjih zasedanjih odklonil Ferdinandove posredovalne predloge o tem, kako bi bilo mogoče zblížati protestante s katoličani.

S tem je bil tudi v slovenskih deželah ustvarjen nov temelj za boj med protestantizmom in katolicizmom. Protestantski deželni stanovi so se sklicevali na določbo, naj vsaka od obeh ver zajame ozemlje, ki ga je obsegala leta 1555. Zaradi pravice deželnega kneza, da odloča o verski pripadnosti svojih dežel, pa se je boj

okrog protestantizma spremenil v poglavitno vprašanje boja za oblast med deželni knezom in deželnimi stanovi. V skladu z določbami augsburškega verskega miru se je namreč postavilo vprašanje, ali ima pravico do vladanja (regio) v habsburških deželah deželni knez, ali jo imajo deželni stanovi, ali more o verski pripadnosti vse dežele (vštevši plemstvo) odločiti deželni knez, ali pa morejo odločiti posamezni zemljiški gospodje o verski pripadnosti svojih podložnikov?

Augsburški verski mir je bil sklenjen v času, ko je bil boj okrog nove vere v notranjeavstrijskih deželah že v polnem teku. Leta 1551 so bile vnovič prepovedane protestantske knjige; za uveljavljanje te uredbe so bili osebno odgovorni deželni glavarji. Odlok seveda ni pomagal. Nasprotno, prav takrat so se na novo pojavile prve luteranske knjige v slovenščini. Leta 1553 je izdal Ferdinand oster odlok zoper predikante, hkrati pa je očital zemljiškim gospodom, da so sami odgovorni za slabo duhovščino; župnije oddajajo namreč nevrednim in neizobraženim pridigarjem. Leta 1554 je ukazal, da se mora duhovščina izobraževati le na dunajskem vseučilišču, malo pozneje pa, da mora vsak njegov podanik vsaj enkrat na leto k spovedi in obhajilu, vtem ko je obhajilo pod obema podobama prepovedal.

S tem, da je leta 1555 sklenil mir, je dobil Ferdinand pravno podlago, da uniči protestantizem v svojih deželah, kolikor mu te podlage niso dajale po tedanjem mnenju že splošne pravice deželnega kneza. Drugače pa so razumeli verski mir notranjeavstrijski deželni stanovi, zlasti štajerski. S starimi listinami in svoboščinami deželnega plemstva so dokazovali, da je Štajerska podrejena neposredno državi (gl. II. zvezek, str. 188, o listini Friderika II. iz leta 1237) in da velja verski mir tudi zanjo. Koristi verskega miru pa naj bil — po njihovem mnenju — ne zajele le plemstva, marveč tudi mesta in trge »in vse, ki so naseljeni v deželi«. O vprašanju, kako izvajati augsburški verski mir v Ferdinandovih deželah, so raz-

Sl. 57 a. Naslozna stran Trubarjevega »Katekizma v slov. jeziku« (1550—1551)

Sl. 56 b. Prva stran Trubarjevega »Katekizma v slovenskem jeziku«

pravljali leta 1555/56 na dunajskem sestanku zastopnikov deželnih stanov. Deželno plemstvo je docela zagovarjalo novo vero. Proti strnjanim plemiškim vrstam je bil Ferdinand brez moči. Zaradi svoje finančne zadrege je moral obljubiti, da bo dovolil članom deželnih stanov svobodo vesti in obhajilo pod obema podobama, ter obljubil, da od njih postavljenih duhovnikov ne bo preganjal, seveda če se ne bodo zapletali v krivoverstvo in če ne bodo spreminjali katoliških verskih obredov. V strahu pred posledicami augsburškega verskega miru se je umaknil štajerski deželni glavar Ivan Ungnad, ki je pobegnil na Württemberško in postal v naslednjih letih glavni podpornik pri razširjanju protestantizma med Slovenci s pomočjo protestantskih knjig.

Spričo teh — čeprav le kompromisnih — pravic se je protestantizem med Slovenci v varstvu deželnega plemstva širil dalje; dobival je pa postopno tudi trdnejšo organizacijsko ureditev. Pri tem se je oprl v marsičem na deželnoknežjo cerkev na Württemberškem, kamor so se zatekli nekateri vidni protestanti iz notranjeavstrijskih dežel — poleg Trubarja in Ungnada od leta 1553 tudi Vergerij, že prej pa Matija Grbič iz Istre, ki je imel nekaj časa v gosteh tudi znamenitega svojega rojaka Matijo Vlašiča.

Že v petdesetih letih XVI. stolctja so delali protestantski predikanti po številnih mestih — med drugim v Ljubljani, Kranju in Metliki — pa tudi po podeželju. Ko je leta 1558 Textorja zamenjal kot ljubljanski škof Peter Seebach, so bile razmere za uveljavljanje protestantizma še ugodnejše. Novi škof je namreč sam zagovarjal pravice deželnega plemstva pri odločanju o deželnih zadevah in zato stanovom ni hotel nasprotovati. Tako so sklenili kranjski deželni stanovi leta 1560 vnovič poklicati domov Trubarja, da bi jim organiziral »slovensko« protestantsko cerkev. Po daljšem obotavljanju je prišel leta 1561 kljub večkratni Ferdinandovi prepovedi v resnici v Ljubljano, ki ga je sprejela v zmagoslavnem sprevodu. Odtlej je ostal tu in s svojim literarnim delom pripravljaval organizacijo posebne »slovenske cerkve«, ki ji je napisal veroizpoved (Artikuli ali dejji te prave, stare vere krščanske, 1562) in cerkveni red (Cerkovna ordninga, 1564). Zlasti pomemben je bil ta cerkveni red »slovenske cerkve«, v kateri ni določil le razlik med protestantskim in katoliškim bogoslužjem, namreč je nakazal tudi načelne potrebe po šolstvu in se obrnil proti kmečkim ločinam. Leta 1563 so stanovi ustanovili v Ljubljani protestantsko latinsko šolo, ki jo je vodil Lenart Budina.

Med Trubarjevim bivanjem v Ljubljani je umrl Ferdinand, potem ko se mu je še zadnjič ponesrečilo, da bi tridentinski cerkveni zbor pristal na to, da se smejo duhovniki ženiti in da smejo kristjani prejemati obhajilo pod obema podobama. Prvi predlog je cerkveni zbor povsem odklonil, drugi pa le začasno (od leta 1563 do 1568) sprejel kot posebno izjemno pravico v Ferdinandovih deželah. Seveda je prav to protestantizmu v slovenskih deželah še pomagalo, ker so se neodločni ljudje laže skrili.

Razdelitev habsburških dednih dežel med Ferdinandove sinove je moč notranjeavstrijskega vladarja Karla znova oslabil (gl. zgoraj, str. 119). To se je pokazalo že ob njegovem nastopu. Deželni stanovi so namreč zahtevali ob svoji poklonitvi med drugimi pravicami, ki jih je moral novi deželni knez potrditi, tudi pravico do verske svobode. Nadvojvoda je bil zaradi turške nevarnosti in zmanjšanih dohodkov v velikih težavah. Vendar se je ob nastopu omejil le na obljubo, da bo poskrbel za izboljšanje cerkvenih razmer, na svobodo protestantske veroizpovedi pa ni hotel pristati. Na Kranjskem je leta 1565 celo znova udaril po protestantih in dosegel Trubarjev vnovični izgon. S »Cerkveno ordningo«, ki je izšla leta 1564, je Trubar namreč posegel v pravice deželnega kneza in presegel pravice, ki jih je priznal deželnim stanovom Ferdinand na dunajskem sestanku leta 1556.

Ne glede na to pa je protestantizem za Karlove vlade v notranjeavstrijskih deželah stalno napredoval. Deželni stanovi se niso več zadovoljevali s tem, da se je deželni knez odrekel pravici, odločati o njihovi verski pripadnosti po načelih augsburškega verskega miru. Odslej so neprestano zahtevali versko svobodo tudi za mesta in trge, poleg tega pa zase pravico, da smejo odločati o verski pripadnosti podložnikov na svojih zemljiških gospodstvih, torej pravico državnih velikašev nemške države. Od leta do leta so si prisvajali več pravic. Zunanji izraz te krepitve je bilo izpodirvanje katoličanov z njihovih dotodanjih mest — iz deželnega odbora, iz mestnih svetov itd. — pa tudi podeljevanje vedno novih župnij, s katerimi so plemiči kot cerkveni patroni razpolagali, protestantskim predikantom.

Ko je zahteval Karel leta 1569 od deželnih stanov velike izredne davke, s katerimi se je nameraval iznebiti dolgov, ki jih je podedoval po očetu, se je začela odločilna borba za priznanje verske svobode v notranjeavstrijskih deželah. Stanovi so zahtevali, naj deželni knez dovoli luteranstvo ne le po gradovih, marveč tudi po mestih, trgih in podeželju; luteranskim pridigarjem naj ne zabranjuje pridiganja, svobodo augsburške veroizpovedi v svojih deželah pa naj zagotovi tudi s pismenim zagotovitvilo. Pritoževali so se dalje, da škofje ne spoštujejo njihovih patronskih pravic in izganjajo župnike, ki so jih oni postavili. Deželni knez se še ni uklonil. Zavrnil je plemstvo, naj se zadovolji z ustreznim privilegijem iz leta 1556 glede verske svobode članov deželnih stanov in glede bogoslužja po gradovih; o mestih, trgih in svojih zemljiških gospodstvih pa hoče odločati on sam. Poslej so se ponavljale te zahteve deželnih stanov na vsakem njihovem sestanku. Karel je le z največjo težavo dobil od njih tako potrební denar. Položaj je bil toliko težji, ker je njegov brat, cesar Maksimilijan, v svojih deželah pristal na vse zahteve, ki se jim je Karel upiral. Tudi sam je Karlu svetoval, naj popusti. Toda Karla je prisilila k popuščanju šele turška nevarnost. V sedemdesetih letih se je namreč vse bolj postavljalo vprašanje, kako organizirati skupno slovensko-hrvatsko obrambo proti Turkom. Ob tem je Karel naposled moral popustiti. Obramba hrvatske in slavonske krajine, ki je bila v prid njegovim lastnim deželam, je namreč zahtevala velike nove izdatke. Ključ do njih pa je bil v rokah deželnih stanov.

7. Prevzem stroškov za Uojno krajino po notranjeavstrijskih deželah in višek protestantizma na Slovenskem

Ko so v sedemdesetih letih XVI. stoletja stroški za obrambo proti Turkom vse bolj in bolj naraščali, se je moral Karel znova obrniti do stanov z zahtevo, naj povišajo izredne davke. Da bi to laže dosegel, je leta 1572 poklical najprej zastopnike mest in trgov na sestanek v Bruck ob Muri. Meščanski zastopniki so porabili ugodno priložnost za razpravo o svojih verskih zadevah. Celo kleče so prosili Karla, naj jim podeli iste pravice, kakor so jih imeli deželni gospodje. Vladar jim je to sicer odbil, vendar pa jim je obljubil, da bo spoštoval svobodo vesti, tako da ne bodo imeli vzroka za pritoževanje. Pravice do bogoslužja pa jim ni priznal.

V februarju 1572 pa je naposled moral kloniti pred vztrajnimi pritožbami štajerskih deželnih stanov na njihovem sestanku v Gradcu. V zameno za to, da so mu dovolili izredno visoke davke, jim je ustno izjavil, »da gospodov in vitezov z ženami, otroki, služinčadjo in pripadajočimi verskimi sorodniki brez izjeme v verskih stvareh ne bo žalil, obtoževal ali izvajal nasilja proti njihovi vesti«. Nadalje jim je zagotovil pravico, postavljati lastne pridigarje, cerkve in šole. Obljubil jim je, da tudi cerkvenim patronom ne bo kratil njihovih pravic glede nastavljanja

župnika. Le na mesta in trge ni hotel razširiti verskih pravic v istem smislu. Prav tako se je upiral, da bi deželnim stanovom podelil te pravice pismeno, ali da bi z njihovo podelitvijo zavezal morda svoje naslednike in ne le sebe osebno.

Štajersko plemstvo je s tem izbojevalo protestantizmu dve pomembni zmagi. Plemstvo si je priborilo poleg svobode vesti tudi svobodo bogoslužja. Pod »verskimi sorodniki« je v svoji razlagi razumelo podložnike svojih zemljiških gospodov. Pravice je podelil vladar sicer le štajerskim deželnim stanovom, toda tudi kranjski in koroški deželni stanovi so ravnali tako, kakor da bi veljale te pravice prav tako zanje. Meščanom je vladar sicer priznal le svobodo vesti, toda na sosednjih gradovih — če ne drugače — so se mogli udeleževati tudi protestantskega bogoslužja.

Graški izjavi deželnega kneza je sledila doba živega napredka protestantizma. Povečalo se ni le število predikantov po gradovih, v podeželju, pa tudi v mestih, utrdila se je tudi cerkvena organizacija in razširile so se protestantske šole. Seveda pa vsa vprašanja še daleč niso bila rešena. Predvsem se protestanti še vedno niso zadovoljili s stanjem glede meščanstva, posebej v deželnoknežjih mestih in trgih cerkvenih zemljiških gospodov; tu so namreč protestanti večkrat naleteli na težave. Pa tudi v razlagi nadvojvodove izjave iz leta 1572 si deželni knez in stanovi niso bili edini. Protestanti so se upirali temu, da je po razširjenju bogoslužja v mesta oblast nastopila proti nekaterim predikantom. Posebno hudo kri je zbudil prihod jezuitov v Gradec (1573); z njihovo pomočjo je namreč menil Karel zavreti prevelik napredek protestantizma, ki ga je s podeljenimi pravicami pospešil. V nekaterih krajih je prišlo do ostrih medsebojnih nastopov. Ostali deželi pa sta si hoteli tudi z nadvojvodovo podelitvijo utrditi pravice, ki sta si jih sami prilastili.

*Salutem aeternam. Nosse, nosse omnium provinciarum
 levitate.*

*Alimarijssime vir. Non dubitamus te perspicere ac non te
 sine deplorare tristem hanc partem regionum patiarum nostra
 calamitatem ac barbariem istosque, in quibus humanitatem ac
 humaniorum, tuorum contemptis et neglectis passim
 iam trunpiter clonnamur. Sed utinam omnes, quolibet istam
 barbariem calamitatem vici sentiant, etiam suas preces,
 studium, consilium et operas ad eam profugandam no,
 bisque intenderent coniungerent. Nos etenim, qui equi
 temnis precipue, scholis, Ecclesie, ut summa manu, opus
 esse, huic cura ab imlio summo Audio incubimus, ac
 tandem proceres no, tua provincie, militum supplicanda*

Slika 59. Znamenito Trubarjevo in Kreljevo pismo Bohoriču iz leta 1565, v katerem ga vabita, naj prevzame vodstvo protestantske stanovske šole v Ljubljani. Med drugim pravita pisca: »Ne domimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine: saj je prava sramota, kako se vsepovsod širi zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje dultovne izobrazbe. Toda ko bi le vsi, ki to bedno roftarstvo v resnici občutijo, hoteli združiti z nami svoje želje in gorečnost, svoje misli in delo ter z nami vred napeti vse sile, da mu napravijo konec! Pismo je shranjeno v Državnem arhivu Slovenije v Ljubljani, stanovski arhiv, fasc. 234

Do časne, a v nekaterih stvareh vendarle samo navidezne ureditve spornih vprašanj je prišlo šele čez šest let v tako imenovani »bruški verski pomiritvi« (leta 1578). Ta pomeni višek v razvoju protestantizma v slovenskih deželah, hkrati s tem pa tudi zadnji vzpon deželnih stanov pred njihovim zlomom v zvezi z izvedbo protireformacije v začetku XVII. stoletja.

Leta 1576 je spet poteklo premirje s Turki. V zvezi s tem je nastal načrt, kako bi se iz obmejnih utrd na Hrvaškem in v Slavoniji ustvarila prava vojna krajina, za katero notranjeavstrijske dežele ne bi prevzele le stroškov, marveč bi prispevale stalno tudi del deželne vojske za sestavo potrebnih posadk. Ker so začeli Turki že leta 1577 znova pritiskati čez mejo, in sicer bolj z Ogrskega na Štajersko kakor iz Bosne na Kranjsko, se je mudilo urediti to vprašanje. V zadnjih letih je bila obramba proti Turkom, ki jo je v celoti obdržal cesar Maksimilijan, precej zanemarjena. Zato se je pojavila precej ostra kritika, in to ne le pri notranjeavstrijskih deželnih stanovih, marveč tudi pri ogrskem plemstvu; ponekod je začelo celo groziti, da bo prešlo pod turško nadoblast. Spričo teh težav je bilo nazadnje jeseni 1577 na dunajskem sestanku zastopnikov deželnih stanov v avstrijskih dednih deželah in zastopnikov ogrskega sabora sklenjeno — zbor naj bi rešil vprašanje obrambe proti Turkom —, naj prevzame »upravo« obrambne črte med Jadranskim morjem in Dravo nadvojvoda Karel, Karel je bil pripravljen temu sklepu ustreči, in sicer od 1. marca 1578 dalje (v resnici se je predaja poveljstva zavlekla še do julija). Toda pregled stroškov, potrebnih za vzdrževanje utrd, je pokazal, da je bilo treba povišati prispevek notranjeavstrijskih dežel za obrambo na preko pol milijona goldinarjev. Brez pomoči stanov tega ni bilo mogoče rešiti.

Karel je že pred tem poskušal rešiti svojo finančno zadrego v zvezi z obrambo proti Turkom na sestankih deželnih stanov za posamezne dežele. Vendar je naletel povsod na isto vprašanje verske svobode za mesta in trge. Leta 1577 mu je izpodletel tudi poskus, da bi dobil potrebna sredstva od nemške države. Na državnem zboru so ga zavrnil, naj se najprej sestanejo deželni stanovi posameznih skupin v habsburških deželah, potem pa naj se šele razpravlja o preostalih stroških.

Tako so se za Novo leto 1578 sestali zastopniki deželnih stanov Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške v Brucku ob Muri. Deželni knez je predložil sestanku ogromne zahteve: v zvezi s prevzemom Vojne krajine po notranjeavstrijskih deželah je bilo treba odobriti potrebne davke za pet let, okrečiti utrdbе in jih opremiti z orožjem in posadkami, urediti udeležbo deželne vojske pri tej obrambi in ustanoviti vojni svet v Gradcu. Od nemške države se pri tem ni bilo nadejati večje denarne pomoči. Vsekakor bi bilo torej treba naviti davčni vijak tako, kakor še ni bil doslej. Toda deželni zastopniki so tudi na skupnem sestanku odgovorili tako, kakor na prejšnjih posebnih. Pritožili so se zaradi kršitev verske svobode; še posebej pa se upirali razširjanju jezuitov in zahtevali, da ne smejo dobiti nobenega novega gospostva več (dobili naj bi namreč kartuziji Žižo in Pleterje). Pripravljeni so bili sicer ustreči Karlovim zahtevam, a le pod pogojem, da pismeno zagotovi versko svobodo vsem, tudi prebivalcem trgov in mest. Nadvojvoda jih je zavrnil, da glede vesti nikogar ne obtožuje in da je v tem popustljivejši od drugih knezov v državi, sestanek pa da je sklican zaradi vojaških zadev in naj se pri svojih obravnava h omeji nanje.

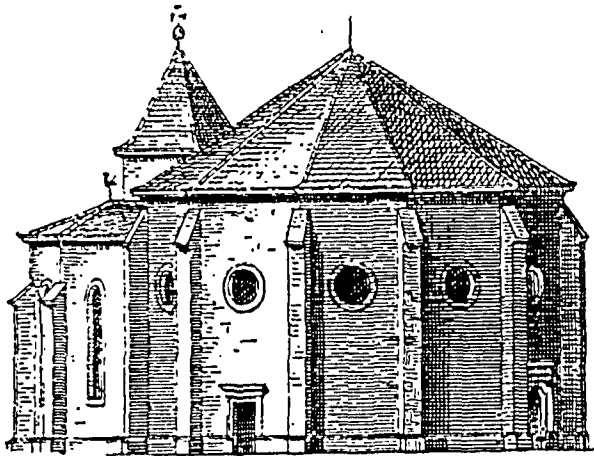
V senci tega spora je teklo delo. Preračunali so, da bi morale dežele prispevati okrog 550.000 goldinarjev in določili so že tudi način, kako nabirati vojake in prekrbeti obmejne utrdbе z orožjem in hrano. Od države so pričakovali letni prispevek okrog 140.000 goldinarjev. Novi stroški so zahtevali veliko neposredno in posredno obremenitev vseh prebivalcev notranjeavstrijskih dežel. Ne glede na druge

davke ni bilo nobenega prehranbenega ali drugače uporabljenega predmeta, ki ne bi bil obdavčen.

Toda stanovi kljub tem pripravam niso dovolili še ničesar. Proti koncu januarja so se znova pojavili s svojo zahtevo — »zaradi cerkvene stiske svojih verskih tovarišev v mestih in trgih« —, naj nadvojvoda pismeno zagotovi, da ne bo proti nikomur v notranjeavstrijskih deželah, ki se priznava k protestantizmu, izvajal nasilja. Prav ko je nadvojvoda to zahtevo spet odklonil, so prišle novice o novih nasiljih proti protestantom. Karlov dvorni pridigar je celo prav v teh dneh odprto grozil s prižnice: »Turek je sreča luterancev; sicer bi drugače postopali z njimi«. Zato so stanovski zastopniki odgovorili na vladarjevo trdovratnost s svojo. V začetku februarja so zavrnilo vse Karlove predloge v zvezi z organizacijo obrambe. Tako nazadnje ni vladarju preostalo drugega, kakor da se je uklonil njegovemu pritisku. Dne 9. februarja je izjavil zastopnikom — med njimi so bili navzoči tudi zastopniki mest —, da se hoče »držati verske pomiritve, kakor je bila sklenjena na Štajerskem, tu povsem po pravici, . . . da se je hoče držati pošteno do vas, ki ste tu zbrani in vseh, ki ste naklonjeni augsburški veroizpovedi« (velja naj torej ne le za Štajersko, marveč tudi za ostale notranjeavstrijske dežele). »Vendar si pridržim odločanje v svojih mestih, trgih in na svojih gospodstvih, ne z namenom, da bi hotel pregnati pridigarje in šole iz Gradca, Ljubljane, Celovca in Judenburga. Prav tako nočem obteževati vesti meščanov, kakor jim nisem doslej skrivil zaradi vere nobenega lasu, tako nočem storiti tega tudi v bodoče. Toda tega tudi ne morem trpeti, da bi po svoji volji sprejemali pridigarje v trge in mesta. V njihovi vesti pa jih hočem pustiti nezaskrbljene, na to se morejo zaneesti«.

Protestanti so si torej priborili, da je štajerski privilegij plemstva o svobodi vesti in bogoslužja veljal za plemstvo vseh notranjeavstrijskih dežel; meščanom je bila zagotovljena svoboda vesti. Za štiri mesta — vsa tri glavna deželna mesta in Judenburg, v katerih so se pogosto sestajali deželni stanovi

— je dovolil Karel tudi protestantske predikante in protestantske šole. Ta zadnji pristanek ni bil več odkritosrčen. Po edinem uradnem zapisniku je namreč bral Karel svojo izjavo pred dvornim svetom na tem mestu drugače kakor pred stanovskimi zastopniki. Dodal je namreč, da naj ostanejo v teh mestih predikanti in protestantske šole »za člane deželnih stanov in njihove«! Že ta dvojna oblika, v kateri je bila izjava podana, kaže Karlovo neodkritost. In v resnici ne pomeni bruška verska pomiritev le višek protestantizma v slovenskih deželah, marveč tudi začetek močnejšega boja za vzpostavitev stare katoliške vere.

Slika 60. Protestantska molilnica v Govčah pri Zalcu, zgrajena v letih 1582—1590. — Molilnica se po svoji centralni obliki bistveno loči od katoliških cerkva svojega časa; je pa tudi ena prvih stavb na Slovenskem z močnejšimi renesančnimi vplivi

Deželni knez je s svojo ustno izjavo vsekakor uspel v svojih namerah. Zastopniki deželnih stanov so sicer pričakovali več, saj so pripravili za to priložnost poseben cerkveni red protestantskih cerkev v svojih deželah, ki naj bi se »verski pomiritvi« priključil in ki naj bi ga potrdil deželni knez. Vendar so prevzeli vse zahtevane stroške za obrambo, poleg tega pa sklenili, naj se znova utrdita Gradec in Radgona za obrambo Štajerske, podobno naj se utrdi še nekaj utrdb na Ogrskem, ob Kolpi pa naj se zgradi nova trdnjava Karlovac za obrambo Kranjske pred turškimi vpadi. V resnici so pomenili ti sklepi začetek trdnejše obrambe proti Turkom. V sami turški državi pa se je od konca XVI. stoletja začel kazati notranji razkroj, ki je močno povečal učinkovitost te nove obrambne organizacije.

*

Bruška »verska pomiritev« je zagotavljala versko svobodo vsemu prebivalstvu. Prav zaradi tega pomenijo leta po njej najvišji, čeprav kratkotrajen vzpon protestantizma na Slovenskem. Tu si velja ogledati celoten vnanji in notranji razvoj nove vere, njeno razširjenost in uspehe, pa tudi neuspehe, notranjo organizacijo in poiskati vzroke za ves ta razvoj.

Glede na razširjenost protestantske vere moramo razlikovati med meščanskimi naselbinami in podeželjem. Na Kranjskem se je protestantizem najprej in najmočnejše utrdil v Ljubljani, kjer so bili že v tridesetih letih XVI. stoletja večkrat izbrani za mestnega sodnika protestanti. Mesto je že okrog leta 1540 stalo trdno na protestantski strani, čeprav je prepustilo okrog leta 1560 skrb za organizacijo protestantske cerkve in za predikante deželno stanovskemu odboru. V svojem največjem razmahu je štela protestantska občina (v sedemdesetih letih) okrog 3000 vernikov (po številu obhajil pod obema podobama), po besedah škofa Tavčarja je obsegala »skoraj vse meščane, posebno pa bogatejše«, po Trubarjevih besedah pa »večji in razumnejši del meščanov z njihovimi ženami, sinovi in hčerkami«. Po oceni poznejšega ljubljanskega škofa Hrena je bila le ena dvajsetina meščanov katoliška; to so bili predvsem reveži (leta 1597). Že sredi XVI. stoletja je prevladal protestantizem tudi v Kranju, Kamniku, Višnji gori, Metliki, Idriji in Vipavi, v šestdesetih ali sedemdesetih letih pa tudi v Škofji Loki, Radovljici, Novem mestu, Kočevju, Krškem in Črnomlju. Na Primorskem sta bili močnejši meščanski središči protestantizma le Gorica in Rihemberk. Na Štajerskem se je protestantizem zakoreninil najmočnejše v Radgoni in v Celju, pa tudi v Slovenjem Gradcu. Nekoliko slabši je bil odziv — delno tudi zaradi večjega pritiska deželnega kneza — v Ptuj in Mariboru. Najbolj pa je bil protestantizem razširjen med meščanstvom na Koroškem. Posebno trdna njegova postojanka je bil Celovec, kjer so gospodovali deželni stanovi in kamor se je velik del prebivalstva priselil iz raznih nemških pokrajin prav v času, ko se je razmahnila nemška reformacija. Docela protestantski je bil tudi Beljak, delno zaradi prometnega položaja tega mesta, delno zaradi nasprotovanja zemljiškemu gospodu — bamberskemu škofu. Značilna v tem pogledu je Vergerijeva izjava (iz leta 1558), da »oblast bamberskega škofa sicer še ni odpravljena, toda menim, da Beljačani niso nespametni in vedo, kaj delajo, ako so se odrekli maši«. Prav Celovec in Beljak sta bili edini mesti, kjer je močnejše odmevala tudi meščanska, odločnejša smer protestantizma, ki jo je vodil Matija Vlašič (tako imenovani flacijanizem). V sedemdesetih letih je bil protestantizem močan tudi v Velikovcu. Nasploh zelo dobro označuje položaj na Koroškem katoliški vizitator Bizancij po svojem pregledu južnega dela dežele leta 1571: »V sledečem hočem dati pregled o tem, kaj sem delal na Koroškem, kjer sem našel duhovnike večji del oženjene in krivoverske. Izpovedujejo po načinu protestantov, obhajajo

Slika 61. »Lutrooska klet« v Sevnici. Nastala je konec XVI. stoletja, okrog leta 1600. Tudi v njej so v vходу opazni značilni renesančni oplivi. Stenska slikarija spada med najpomembnejša dela te vrste od srede XVI. do začetka XVII. stoletja na Slovenskem

oglejskega patriarha Barbara po vizitaciji, opravljeni leta 1593: »Na Kranjskem so skoraj vsi plemiči krivoverski, le malo je katoliških. Kmečko ljudstvo pa je povsod zvesto katoliški cerkvi. Na Štajerskem je sicer mnogo plemičev luteranskih, pa precejšnje število je tudi katoliških; iz meščanstva je še polovica katoliška, kmetje pa so vsi verni katoličani. Na Koroškem je plemstvo, meščanstvo in tudi kmečko ljudstvo po večini krivoversko, dasiravno pripada raznim verskim ločinam, med katerimi je luteranstvo najbolj razširjeno. Najbolj trdovratno zahtevajo obhajilo pod obema podobama; drugih zmot se drže le zato, da tem svobodneje žive in uživajo cerkvena posestva. Na Koroškem je krivoverstvo pognalo globlje korenine nego na Kranjskem in Štajerskem.«

Podrobnejši pregled verskega stanja v podeželju kaže seveda bolj pisano podoba. Vendar je mogoče ugotoviti dve značilni potezi. Predvsem so se po verski pripadnosti močno razlikovali med seboj zemljiški gospodje in podložniki. Poleg tega pa tudi stanje med podložniki ni bilo povsod enako. V nekaterih okoliših se je namreč protestantizem močno zakoreninil tudi med njimi.

Plemstvo je bilo skoraj vse, vsekakor pa po veliki večini, na strani nove vere. Povezanost boja za protestantizem z bojem za pravice deželnih stanov proti deželnemu knezu to dovolj jasno razlaga. S številnimi sredstvi, ki so jih imeli na razpolago zemljiški gospodje, so poskušali novo vero razširiti tudi med svojimi podložniki. V ta namen so porabljali zlasti svoje patronske pravice nad raznimi cerkvami, ki so jih podeljevali protestantskim pridigarjem. Toda nasploh naporu luteranskih fevdalcev, da bi razširili svojo vero med podložnike, niso želi mnogo

pod obema podobama, otroke plemičev krščujejo brez maziljenja s svetim oljem, sveto poslednje olje so povsem opustili in zakramenta svete birme se niti več ne spominjajo, kar se opaža tudi pri ljudeh... Od Dobrle vesi do Tirolske, kjer je meja patriarhata, sem birmal komaj sto oseb, medtem ko jih je bilo v Dobrli vesi birmanih še štiri tisoč pet sto. Z gotovostjo smem trditi, da bo vera v teh krajih popolnoma propadla, ako se hitro ne poskrbi in ne izvrše odredbe, ki sem jih dal glede na duhovnike«.

Vtem ko je meščanstvo prešlo vsaj od okrog leta 1560 ali 1570 v veliki večini v protestantizem, pa je bilo na podeželju povsem drugače — z edino izjemo Koroške. Razlike v tem pogledu kaže jasno že vtis

uspehov. Večkrat so se — tako na Dravskem polju, v okolici Kranja in v Bohinju — podložniki takšnim pridigarjem celo naravnost uprli.

Le v nekaterih okoliših pa se je v posebnih okoliščinah nova vera močnejše usidrala tudi med širokimi kmečkimi množicami. Tako predvsem v Prekmurju, kjer se je ohranila do danes. Tu se je uveljavljala v ostrejši obliki — kalvinski — poleg tega pa se je konec XVI. in v začetku XVII. stoletja združila z uporniškim ogrskim gibanjem »kuručov« (križarjev); prav to gibanje, ki je nosilo mnoge značilnosti kmečkega upora, je dalo novi veri v tej pokrajini šele pravi razmah in notranjo trdnost. Poleg tega pa je na Ogrskem — drugače kakor v avstrijskih dednih deželah — za kalvince in protestante tudi pozneje obveljala verska svoboda in protireformacija tu ni bila izvedena. Značilno je, da tudi na Koroškem, kjer se je reformacija tudi med slovenskim kmečkim ljudstvom močno zasidrala, poročajo viri o različnih sektah, flacijanstvu in drugih. Poleg tega je vplivala tu še drugo dejstvo. Na Slovenskem Koroškem so bila namreč velika zemljiška gospostva, v cerkvenih rokah. Prav na gospostvu bamberskega škofa v Ziljski dolini se je ohranil skrivni protestantizem tudi pozneje v vsem obdobju protireformacije do druge polovice XVIII. stoletja, ko je bil protestantizem v avstrijskih deželah znova dovoljen. Tu so kmetje zvesto hranili Trubarjeve, Dalmatinove in Kreljeve protestantske knjige; celo prepisovali so jih. Takoj ko je bila vnovič dovoljena protestantska vera v XVIII. stoletju, je bil zanje ponatisnjen Dalmatinov molitvenik iz tega časa. Da ne srečamo širšega protestantskega gibanja med podložniki cerkvenih gospostev tu samo slučajno, dokazuje pregled, kakšno je bilo stanje na Štajerskem in Kranjskem. Tudi na Štajerskem se je protestantizem zasidral najmočnejše na cerkvenih gospostvih nemškega viteškega reda okrog Ormoža. Velike Nedelje in Središča; delno so to podprle hrvatske protestantske knjige. Nova vera je zajela zlasti Središče z okolico. Podobno se je zasidral protestantizem na podeželju tudi na Kranjskem najmočnejše na cerkvenih gospostvih briksenških škofov okrog Bleda, freisinsških škofov okrog Škofje Loke in nemškega viteškega reda v Beli krajini. Prav tisto razredno nasprotje, ki je preprečevalo, da bi se kmetje pridružili novi veri tam, kjer so jih osovraženi graščaki potiskali s silo vanjo, je torej povzročalo, da so se v nemali za protestantizem na gospostvih katoliških zemljiških gospodov. Največji vzpon protestantizma v naših deželah je namreč časovno soupadel z zaostritvijo razrednih nasprotij v podeželju in z nastopom graščakov proti kmetom v hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu. V tem razrednem nasprotju, ne pa v tem, kako močan je bil pritisk zemljiških gospodov, pristašev reformacije, je ključ za razumevanje razširjenosti protestantizma v podeželju.

Le v izjemnih razmerah se je protestantizem uveljavljal tudi med kmeti. Tako v okolici manjših trgov, kjer so bili okoliški kmetje tesneje povezani s protestantskim meščanskim prebivalstvom, in podobno v okolici fužinarskih krajev. Tudi okrog nekaterih nekdanjih koseških naselbin — kosezom so prav takrat jemali zastopniki deželnega kneza zadnje ostanke njihovih nekdanjih pravic (gl. zgoraj, str. 131) — se je reformacija močnejše uveljavila.

Če pa so kmetje odklanjali vero svojih zemljiških gospodov, še niso sprejemali ali ohranjali vere uradne katoliške cerkve. Prav v obdobju, ko se je protestantizem najvišje vzel, se je v okviru katoliške cerkve na novo obudilo staro štifarsko gibanje v obliki novih štifarjev. Svoje cerkvice so si gradili sedaj sami, brez sodelovanja posvetnih oblasti; le izjemno so sodelovale cerkvene oblasti. Značilnosti starejših podobnih kmečkih gibanj — delno so jih prevzeli že pred njimi tudi prekrščevalci — so se pri njih okrepile in spojile s štifarstvom, ki je pretrgaló svojo organizacijsko povezanost s katolicizmom. Štifarji so živeli v svobodnih verskih občinah, ki so jim načelovali laiki, včasih tudi ženske. Verjeli so, da bo

kmalu prišel konec sveta in z njim Kristus, zato so se hoteli z mučenjem rešiti kazni za svoje grehe. Med seboj so se imenovali »bratje« in »sestre«, njihove občine pa so imele skupne blagajne, v katere so morali člani te ločine dati — vsaj ob pristopu — del svojega premoženja. Gibanje je bilo razširjeno po raznih okoliših v vseh slovenskih deželah od okrog 1580 pa do prvih desetletij XVII. stoletja (tako na Tolminskem, ob zgornji Savi, na Notranjskem, Gornjegrajskem in v Slovenskih goricah itd.). Moralo je biti sorazmerno močno, kajti deželne oblasti so se bale, da bo preganjanje »novega štifatarstva« okrog leta 1584 izzvalo nov kmečki upor. Tudi proti novemu štifatarstvu so složno nastopili katoliški deželni knezi in protestantske deželne oblasti. Vendar doslej ni bilo mogoče dokazati, da bi bilo to gibanje notranje, glede svojega nauka, odvisno od protestantizma ali od nekdanjega prekrščevalstva. Po svojih poglavitnih značilnostih — ustanavljanju novih cerkva in »martranju« — se brez dvoma od obojega bistveno razlikuje.

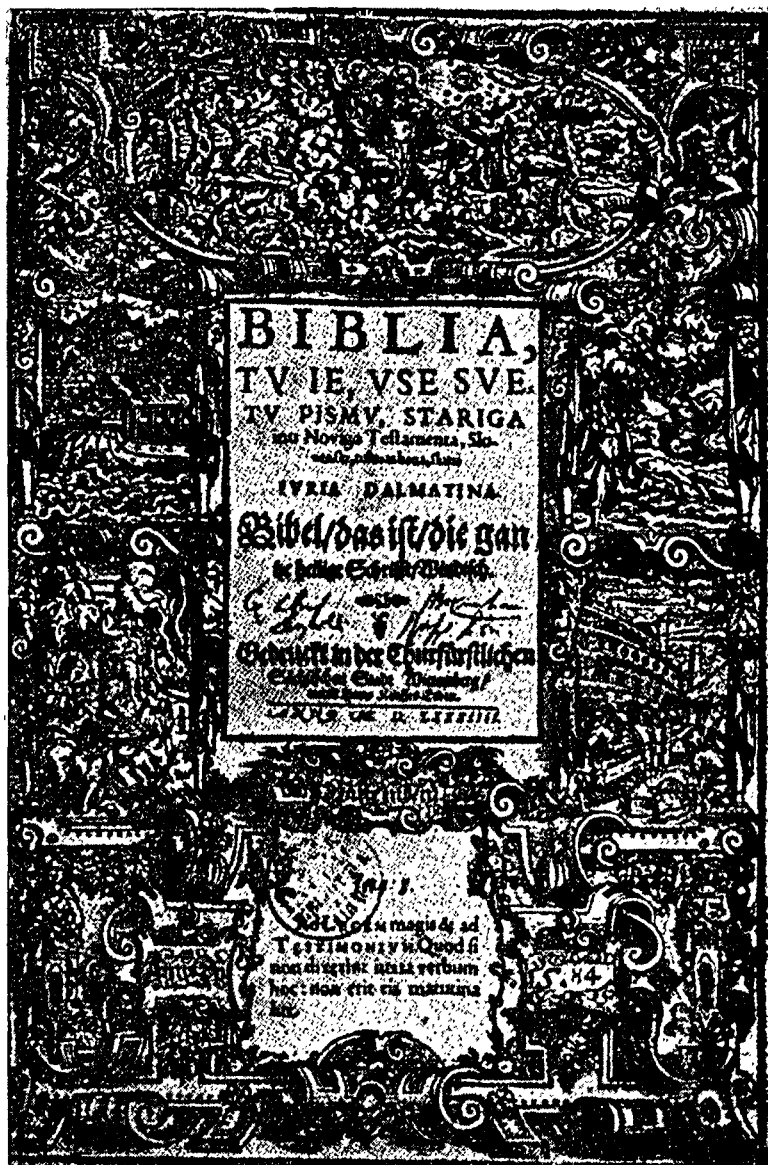
*

Bruška »verska pomiritev« je omogočila protestantizmu v slovenskih deželah njegovo dokončno organizacijsko ureditev. Že v šestdesetih letih XVI. stoletja so nastale po notranjeavstrijskih deželah »nemške« cerkve (»nemške« ne po imenu, marveč po svojem obrednem jeziku). Leta 1563 se jim je pridružila tudi »slovenska« cerkev na Kranjskem. Zmaga štajerskih deželnih stanov je v tem pogledu pomenila prelomnico, in sicer najprej na Štajerskem. Protestantska cerkvena organizacija je postala javna. Chiträus, eden od takratnih vodilnih nemških protestantov, doma iz Rostocka v Mecklenburgu, je že leta 1573 izdelal cerkveni red za nemško cerkev na Štajerskem. Glede organizacije in cerkvenih obredov sledi württemberskim luteranskim določbam. Ta cerkveni red so prevzeli za nemške cerkve tudi v ostalih notranjeavstrijskih deželah.

Začetki »slovenske« cerkve pa so bili na Kranjskem. Slovenska cerkev je bila protestantska cerkev s slovenskim bogoslužnim jezikom. Na potrebo take cerkve je naravnost in neposredno opozarjal predvsem Trubar v svojih knjigah. Opozarjal je, »da vse reči v cerkvi, pridige, molitve inu petje se ima v tim gmajn zastopnim jeziku vsake dežele dopernesti«, da bi mogli za pridigarjem tudi »bozi ljudje... iz serca moliti«. V Cerkovni ordningi (leta 1564) pa je naravnost določil, da naj se vnaprej na Kranjskem »ti psalmi, pejsmi inu vse druge službe božje, ti zakramenti v tim slovenskim kranjskim jeziku dopernašajo inu dele«. Ta cerkveni red je veljal seveda le za cerkev na Kranjskem. Trubar pa je že leta 1562 opozarjal, da bi se Kranjci glede nauka in molitev sporazumeli s sosedno koroško in štajersko cerkvijo in njunimi predikanti. Res so se na prošnjo tamošnjih predikantov od leta 1575 uporabljale določbe »Cerkovne ordninge« tudi pri Slovencih na Štajerskem in Koroškem. Čeprav se seveda »slovenska« cerkev ni razširila preko kranjskih deželnih meja, so se vendarle razširili njeni slovenski obredi in molitve na vse Slovence, ki so prešli v novo vero.

Na čelu protestantskih cerkev v posameznih deželah so bili cerkveni sveti v Ljubljani, Gradcu in Celovcu. Graški svet je bil obema drugima nadrejen v tem, da so morali tam izprašati in potrditi vsakega novega predikanta, preden je mogel biti sprejet v službo. Na čelu deželnih protestantskih cerkva je bil superintendent, in sicer na Koroškem in Štajerskem vedno le po eden, na Kranjskem pa večih po dva (poseben za »slovensko« in poseben za »nemško« cerkev). Nadzoroval je predikante in skliceval njihove sestanke. Na Kranjskem so bili superintendenti navadno Slovenci (Primož Trubar, Sebastijan Krelj, Jurij Dalmatin in Felicijan Trubar, vzporedno z Dalmatinom pa tudi Nemeč Krištof Spindler iz Württemberškega).

Pri tej cerkveni organizaciji in njeni ureditvi so se slovenski protestanti močno opirali na württemberško cerkev. Njeni vplivi se kažejo tudi v Trubarjevem cerkvenem redu. Ta cerkev je spadala med deželnoknežje luteranske cerkve. Le za Sebastijana Krelja se je v Ljubljani poskusila uveljaviti tudi smer Matije Vlašiča, ki je bil Kreljev učitelj na vseučilišču. Krelj si je poskušal zagotoviti tudi za naslednika flacijanca Melissandra (leta 1567), toda Trubar sam in vplivni württemberški bogoslovec Andreae — dober Trubarjev prijatelj — sta posegla v te namere

Slika 62. Naslovna stran Dalmatinovega slovenskega prevoda vse »Biblije«, 1584

si, inu te idaviga spet domou pèrpelaj, de tvoje Staršhe sdzave najdehina daj Bug. Je moje ozhy bodo mogle vaju otrok viditi preden vsmajem.

Inu ty Staršhi fo vtiho Haber, inu fo jo kuštili, inu fo jo od fbe puštili, inu fo jo opomniti, svoja Mošhi Staršhe pohtovati, kakor svoje lastne Staršhe, svojga Mošha lobiti, družino šilistom regirati, inu fima fbe pohtredu d'rlitati.

XI. CAP.

Nuna potu, kadar fo v Haram bily prifihli, katera je na fredi pota pruni Nivere, na enafite d'ne, je za Angel djal Tobia, svoj Brat, ti vtihi koku fmo svoim Ozherom spuštili. De bi tebi dopadli, tako bi mydva horéla naprej poiti, inu tvojo šbeno po zhalst puštili si namu poiti šilistino inu šbivino. Inu kadar je Tobia letu dopadil je Raphael djal Vianu kibi od tuga ribjega šholaha, takaj u g' bohi potrebyval. Natuje Te b'ias ta Ribji šholah kibi vsel, inu sta tako naprej šila.

Anna pak je vtih dan sedela pèr poti na eni Gori, de bi mogla d'lezh oluli fbe viditi. Inu kadar je onana tèm mešti po uytin g'edala, je ona svojga Synu od d'lezh upledala, inu ga je sdajci pomnala, inu je te takla, inu je svojau Mošhu pov'edala, inu je d'jala Pole, tvoji Syn g're.

Inu Raphael je djal hi Tobia! Sdajci kakor vtiho pridelst, tako meli inu klizhi b'Goz PVDV, inu ga s'ahvali, inu pojdi podle hitu, inu Ozheru, inu kuharja, inu sdajci mu ozhy šhalaj štem šholzhom od Kibe, kateri pèr sebi imath, tako te bodo sdajci njegove ozhy odperle, inu tvoji Ozha bo supet vidil, inu bo šlinu vtelet.

Tedaj je ta Pes naprej telal, katera fta bila šiba vsela, inu je svoim report vrtil, je kakal, inu vtelet bil. Inu njegov šep Ozha je hitru gori vtihal inu je hvel, de se je opotekal, inu je pokhizal eniga Hlapca, de bi ga za roko pelal pruni njegovi. Inu Synu. Raunu tako je Moš šturila, inu je njega kuharila, inu sta se obadva od vteletja plakala. Inu kadar to bily odnoli, inu šiba s'ahvali, fo oty vkup doli sedli.

Sl. 65. Stran iz Dalmatinove »Biblije«

z deželnimi stanovi. Tam, kjer ni bilo stalnih predikantov, so poskrbeli za potujoče pridigarje po posameznih okrožjih. Na Spodnjem Štajerskem sta bila dva — eden za ozemlje med Dravo in Muro, drugi za okolico Celja. Polovico plače so dobivali ti potujoči pridigarji neposredno od deželnih stanov, polovico pa so morali zbrati plemiči njihovega okrožja. Takšne potujoče pridigarje so imeli tudi na Kranjskem, vendar predvsem za posadke v utrdbah ob turški meji na Hrvaškem. Sicer pa so zlasti po letu 1572 oskrbeli protestantske predikante navadno tako, da so jim fevdalci dodelili izpraznjene župnije, ki so jim bili patroni. Že število podpisnikov »Formulae Concordiae« kaže, da je bila cerkvena organizacija v tem pogledu na Štajerskem in Koroškem precej močnejša od slovenske cerkve na Kranjskem. Vendar je bilo tudi na Kranjskem že leta 1569 v službi deželnih stanov 24 predikantov, in sicer precejšnje število v Ljubljani. Pa tudi po mnogih drugih mestih (v Kranju, Novem mestu, Višnji gori, Metliki, Črnomlju itd.) so delovali že pred bruško »versko pomiritvijo« — ne glede na nasprotovanje deželnega kneza.

in jih preprečila. Poslej je bil zagotovljen württembergski vpliv na našo protestantsko cerkev. Uveljavil se je močno že pri urejanju cerkvene in šolske organizacije od leta 1572 naprej, še prav posebno pa v letih 1580—82. Tedaj je namreč Trubar — po dolgotrajnem dopisovanju in pritiskanju — dosegel, da so predikanti in učitelji podpisali tako imenovano »Formulo concordiae« nemških luteranskih deželno-knežjih cerkva; sestavljena je bila leta 1577 in objavljena 1580, namenjena pa utrditvi fevdalne protestantske cerkve in boju proti meščanskim ali ljudskim ločinam reformacije (prekrščevalcem, flacijancem in podobno). Prav ob tem podpisu — s Kranjskega so le štirje predikanti podpis odbili, podpisalo pa je »Formulo« 114 predikantov in učiteljev s Štajerskega, 30 s Kranjskega in 86 s Koroškega — so ti vplivi dosegli svoj višek.

Posebna skrb je bila posvečena predikantom. Cerkveni sveti so jo delili

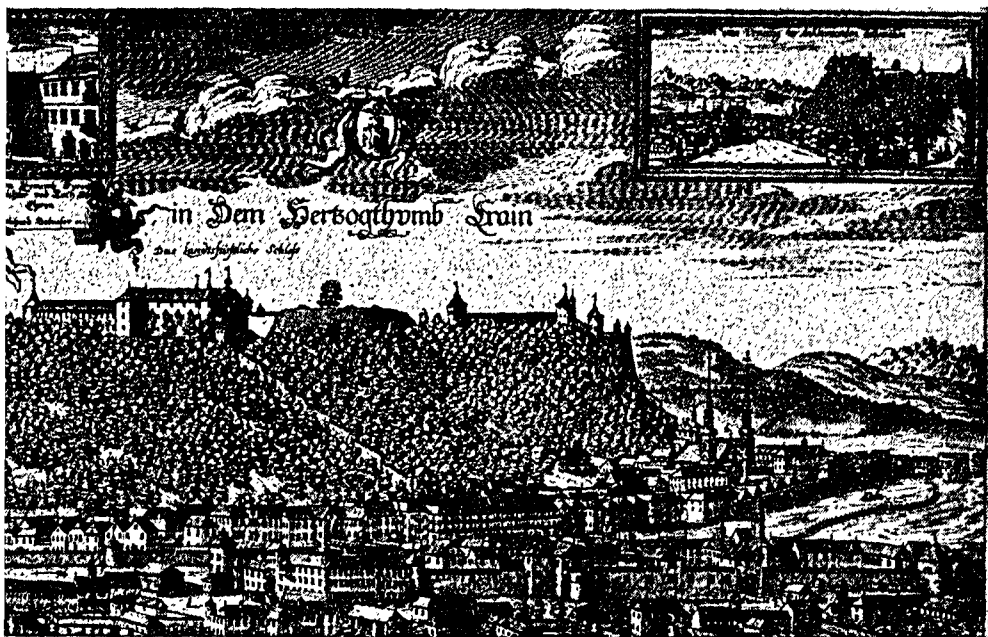

Slika 58. Panorama Ljubljane s predmestji v drugi polovici XVII. stoletja. mesto in grad z vzhoda in zahoda ter pogled na

venščino tudi v trških in v mestnih šolah. Trubar namreč večkrat omenja ob učenju slovenskega branja in pisanja tudi »purgarske otroke«; v predpisih o bogoslužju pa je naročil tudi šolarjem po mestih in trgih poleg petja nemških in latinskih pesmi tudi petje slovenskih pesmi in enako znanje slovenskega katekizma. V teh šolah so imeli večji pomen praktični predmeti, kot na pr. računstvo.

Pa tudi nove višje protestantske »latinske« šole v Ljubljani (od leta 1563), Celovcu (od leta 1563) in Gradcu (od leta 1570) so pomenile znaten napredek v vsakem pogledu. Graška šola, ki je dobila svoj dokončni šolski red šele leta 1574, je obsegala osnovno, srednjo šolo in začetek višje šole. Seveda pa je bila urejena le na nemški in latinski podlagi. Podobno je bila urejena tudi šola v Celovcu. Glavni namen ljubljanske šole pa je bil, da učenci popolnoma v govoru in pisavi obvladajo latinščino, da si osvoje temelje grške slovnice za branje lažjih besedil, da spoznajo glavne pojme iz računstva, glasbe in petja, da se nauče nemškega jezika, v prvi vrsti pa da dobe trdno versko podlago. Vsaj v nižjih razredih je reforma leta 1584 upoštevala tudi slovenščino (v prvem razredu glede branja, v drugem glede učenja slovenskega katekizma). Kot razgovorni jezik med dijaki je bila dovoljena slovenščina le v prvem razredu, nemščina do tretjega leta, nato pa samo latinščina (te omejitve naj bi dosegle, da nauči šola manj znane jezike). Šola je imela med leti 1563 in 1584 štiri razrede (vsak se je delil v dva dela), po načrtu iz leta 1584 pa pet razredov. Na nemških vseučiliščih so smatrali znanje, ki ga je dala šola, za zadostno, da je mogel študent uspevati na njih in so jih zato tudi sprejemali brez druge dopolnilne izobrazbe.

Med protestantskimi predikanti in verniki je tudi sicer rasla ljubezen do izobrazbe, zlasti ljubezen do knjige — domače in tuje. Viri poročajo o raznih pridigarjih, ki so imeli svoje knjižnice, podobno pa tudi različni plemiči in meščani.

Valvasor, Ehre..., 1689, XI. knjiga. Zgornje male podobe kažejo pogled na mestni trg (gl. II. zvezek, sliki št. 28 in 31, str. 156 in 163)

Zlasti pomembne so bile knjižnice deželnih stanov v glavnih deželnih mestih. Knjižnica kranjskih deželnih stanov v Ljubljani je po številu knjig verjetno presegala najbogatejše dotedanje samostanske knjižnice v deželi. Posebno pomembna pa je bila še kot nekakšna prva javna knjižnica na Slovenskem. Namenjena je bila namreč v prvi vrsti protestantskim pridigarjem in učiteljem.

Prav knjiga je bila najvažnejše sredstvo protestantske propagande med Slovenci. Trubarjevi prvi knjigi nista ostali osamljeni. Tudi poslej je sicer ostal Trubar najbolj vnet delavec na tem polju. Od okrog 50 slovenskih knjig, ki so jih izdali slovenski protestantski pisci, jih je pripravil Trubar skoraj dve tretjini! V njih je obravnaval katekizem; pesmi, potrebne za bogoslužje; prevajal je evangelije in druge poučne spise; spisal pa tudi slovensko protestantsko veroizpoved in cerkveni red slovenske protestantske cerkve. Podobna je bila vsebina Kreljevih spisov. Najpomembnejše delo, ki ga je dal protestantizem Slovincem, pa je bil vsekakor Dalmatinov prevod celotnega svetega pisma. Po pregledu, ki ga je v Gradcu opravila posebna komisija, je bila Dalmatinova Biblija leta 1584 natisnjena na stroške notranjeavstrijskih deželnih stanov v Wittenbergu na Nemškem, nato pa v sodih prepeljana v notranjeavstrijske dežele. Dalmatinova Biblija je namreč ostala tudi po koncu protestantizma praktični učitelj slovenščine za slovenske katoliške pisce. Katoliški duhovniki so jo namreč — z dovoljenjem cerkvene oblasti — smeli uporabljati, ker druge slovenske Biblije pač ni bilo. Tako je prav Dalmatinova Biblija posredovala poznejšim časom poglavitno pridobitev protestantizma za bodoči slovenski razvoj — enoten slovenski knjižni jezik. Poleg Trubarjevega in Kreljevega abecednika so protestantski pisci pripravili še dve deli, ki nista imeli verskega namena in vsebine: Bohorič je pripravil prvo slovensko slovnico (»Zimske

urice« — Arcticae horulae, 1584), nemški protestant Hieronim Megiser (med leti 1593 in 1601 rektor stanovske šole v Celovcu) pa je pripravil nemško-latinsko-slovensko-italijanski slovar (Dictionarium quatuor linguarum, 1592), v katerem je bilo prvič zajeto tudi slovensko besedišče.

Ob tej živahni delavnosti torej ni čuda, da je nastala tedaj v Ljubljani tudi prva tiskarna. Z dovoljenjem kranjskih deželnih stanov jo je leta 1575 ustanovil tiskar Janž Mandelc, ki je nato v petih letih tiskal vsega 27 raznih stvari, med njimi deset slovenskih tiskov, enega hrvatskega, tri latinske, ostali pa so bili nemški.

Slika 65. Stran iz slovenske protestantske pesmarice

Komaj štiri desetletja potem, ko sta izšli prvi dve slovenski knjigi, je slovenska mlada književnost stala že na trdnih nogah. Poleg številnih verskih spisov je imela že celoten prevod Biblije, prvo slovnico in prvi slovar slovenskega jezika. Slovenščina je bila prvič upoštevana tudi v šolah — tako kmečkih kakor mestnih —, latinščina se je v cerkvi umaknila slovenskim obredom, pa tudi cerkveni pesmi so protestanti posvečali veliko pozornost. Kako dragocena je bila slovenska knjiga tudi ljudstvu, kažejo najbolj tisti primerki protestantskih knjig, ki so jih skrbno varovali skozi stoletja, pa tudi prepisovali, ker jih je bilo premalo. Ob protestantskih delih se niso učili slovenščine le poznejši katoliški duhovniki, marveč tudi preprosti koroški pisatelji samouki do začetka XIX. stoletja.

Tako so — ne glede na poznejši neuspeh protestantizma — ustvarili slovenski protestantski pisци slovenski knjižni jezik. S tem so za bodočnost utrdili v prejšnjih stoletjih razbito in omajano slovensko narodnostno skupnost. Slovenskemu kulturnemu razvoju so v književnosti postavili trdne temelje in mu obenem dali smer, ki ji je sledil brez bistvene spremembe vse do druge polovice XVIII. stoletja. Poznej-

šemu slovenskemu narodnostnemu boju pa so dali s slovensko knjigo orožje, s katerim so slovenski narodni buditelji mogli v XVIII. stoletju podpreti že nekaj stoletij trajajočo borbo slovenskih kmečkih puntarjev za osvoboditev slovenskega ljudstva.

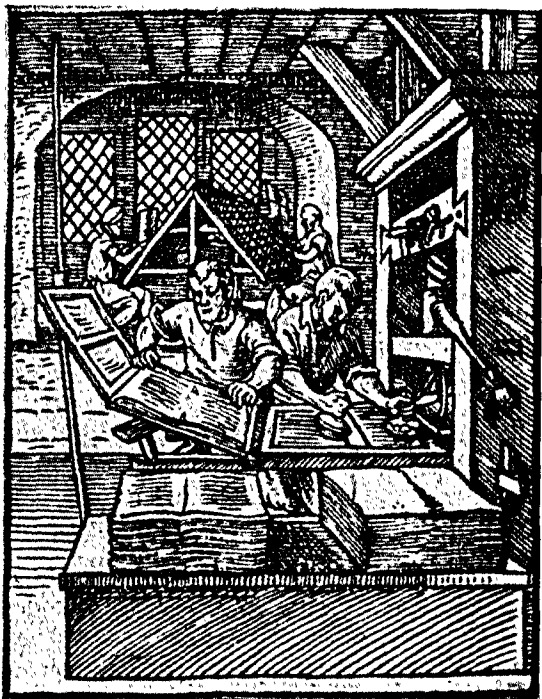
Njihovi spisi tudi sicer pričajo o iskreni ljubezni do slovenskega ljudstva. Očitno so se zavedali, da veče skupni slovenski jezik slovansko prebivalstvo v vseh notranjeavstrijskih deželah. Dalmatin in Bohorič sta v uvodih v svojih glavnih delih ponosno naštevata še druga ljudstva, ki govore — enako kakor Slovenci — slovenski jezik. Še pogosteje so opozarjali na sorodnost slovenskega jezika z jezikom ostalih južnih Slovanov v habsburških deželah in pod Turki. Dandanašnjega pojmovanja naroda in narodnostne zavednosti sicer še niso poznali, niti niso jasno razlikovali Slovencev kot posebnega naroda od drugih. Ne-

jasno govori na primer Trubar o »Kranjcih inu Slovincih« in »kerščenikih tiga kranjskiga inu slovenskiga jezika«, kakor bi šlo za dve ljudstvi. Tudi Bohoričevo naštevanje slovenskega prebivalstva po posameznih zgodovinskih pokrajinah — Kranjcev, Štajercev, Korošcev itd. — vzporedno ob Hrvatih, Bolgarih, Čehih, Poljakih in Rusih kaže, da še niso bile premagane deželne meje, ki so delile slovensko ljudstvo. Vse to pa je malo pomembno v primeri z dejstvom, da je bilo vendarle v skupnem jeziku ustvarjeno orožje, ki je te meje pozneje razrušilo in bistveno sodelovalo pri oblikovanju skupne slovenske narodne zavesti.

Po ysem tem se torej postavlja kot najvažnejše vprašanje, zakaj je protestantizem v svoji uradni obliki žel med slovenskim kmečkim ljudstvom sorazmerno malo uspeha? Zakaj se ni mogel združiti z drugim mogočnim gibanjem tega časa, s kmečkim uporniškim gibanjem? Prav to je bil pozneje morda najpomembnejši vzrok njegovega sorazmerno hitrega zloma. Odgovor na to daje mesto protestantizma v razrednem boju na Slovenskem v drugi polovici XVI. stoletja.

Prve slovenske knjige, ki so očitno bistveno podprle protestantizem v slovenskih pokrajinah, so nastajale šele v času, ko je v meščanskem protestantskem gibanju izginila napredna ost in ko so se postavili na čelo boja za novo vero fevdalni deželni stanovi. Plemstvo pa se je prav v XVI. stoletju najostreje borilo za uveljavljanje svojega zemljiškega gospodstva, celo proti kakršnemukoli nadzorstvu deželnega kneza nad njegovim postopanjem s podložniki. Kmečki položaj je bil vse težji. Prav v odgovor na to so nastajali vedno novi večji in manjši kmečki upori.

Deželni stanovi so prispevali znaten del stroškov za slovensko protestantsko književno delo. Naposled je treba poudariti še vpliv nemškega protestantizma na

Slika 66. Tiskarna v XVI. stoletju. Lesorez Jošta Amana

razvoj protestantizma pri nas. Tudi tam je že tedaj zmagal v novi cerkvi deželni knez, ki je zadušil vse napredne, ljudske in meščanske težnje v reformacijskem gibanju. Vse to je seveda odločalo o tem, kako so slovenski protestanti in pisci iz njihovih vrst gledali na družbeno ureditev, pa tudi na razmerje med graščaki in podložniki.

Slovenska protestantska književnost je v tem pogledu izražala isto mnenje, kakor tista luteranska književnost, ki je proti prevratnim poskusom v dvajsetih letih XVI. stoletja podpirala fevdalni družbeni red. Slovenski protestantski pisci so gledali v stanovih, v katere je bila razdeljena fevdalna družba, božjo in večno veljavno ureditev. Kot vernikom so sicer priznavali vsem stanovom enako vrednost, a v življenju je bilo vendarle drugače: kakor so ljudje neenaki in drug drugemu podrejeni, tako »so tudi ti stanovi unglih«. Medsebojno pokorščino nižjih višjim pa so utemeljevali — prav tako kakor katoliška cerkev — s četrto božjo zapovedjo in jo tako vključevali v verski nauk. S tega stališča je Trubar tudi izražal kritiko prekrščevalstva, češ da »zvernejo okuli inu rezdirajo vse tri božje štifte inu postave, zlasti ta cerkovni, posvetni inu hišni regiment«. Do sodnega dne »ima vsa vnjanja kreatura ali stvar ostati, kakor je Bog nju ordnal inu se obenu preminenje zgoditi. Po tem se ima vsak po svojem stanu in poklicanju ravnati«. Tudi tu srečamo priporočilo, da je treba čim bolj omejiti prehajanje iz enega v drugi stan.

V skladu s tem so tudi naši protestanti odločno odklanjali zahteve prekrščevalcev po spremembah v lastninski pravici. Prekrščevalci so »škodliv inu sramoten volk, ki teče pod tem lejpim gladkim kožuhom«, ker med drugim učijo, »da je krivu kaj lastniga imejti«. »Mi zametujemo in preklinjamo krivi prekrščevalski nauk, da bodo pred sodnim dnem verni in pobožni zasedli kraljestva in gospostva tega sveta in da bodo hudi neverniki povsod celo zatrti«. To ni bila več obramba zemljiških gospodov, marveč tudi stališč našega v fevdalno miselnost zakopanega meščanstva. Saj se tudi izrečno trdi, da je fevdalna ureditev mest (»purgarska ordninga«) v skladu z evangeljskimi nauki. Vsi ti nauki se povsem skladajo z zahtevq notranjeavstrijskega plemstva iz začetka XVII. stoletja, naj se ukrene vse potrebno, »da se ohrani plemstvo v svoji časti in posestih, podložništvo pa v svojem položaju«.

Prav te značilnosti se kažejo tudi v naukih slovenskih protestantskih piscev o državni ureditvi, oblasti in dolžnostih do oblasti. Med temeljne poklice, ki jih je bog določil za vsakega človeka, štejejo tudi, da je »ali oblastnik ali podložnik«. »Gosposki stan inu deželska oblast Bogu dopade, zakaj Bog ga je postavil, človeku k timu dobrimu, de bo pred silo obranen, de se mir inu pravica vmej ljudmi obdrži.« Značilno je, da pri tem podčrtujejo le deželno oblast in plemstvo, ne pa deželnega kneza in osrednjih uradov! Izvor oblasti je pri bogu: »Vsaka duši (oli človek) bodi pokorna viši oblasti, zakaj nej oblasti, samuč od Buga. Kar je kuli oblasti, so vse od Buga postavlene. Obtu kteri ti oblasti zuper stoji, ta zuper stoji božji postavi«. Kdor je oblasti pokoren, služi obenem tudi bogu. »Posvitna gosposčina je ena sluzabnica božja, ktera se maščuje . . . čez tiga, kteri hudo stori«. To velja za vse, »kteri so v kakovi godi oblasti, kakor hišni starejši, gosposčina, rihtarji, kralji, vladatelji, šulmestri, predigarji«. Očitno je ta smer protestantizma povsem prevzela tiste nauke o družbeni ureditvi, ki jih je uveljavljala tudi katoliška cerkev in zaradi katerih in proti katerim je Lutrov nastop sprva tako široko odmeval med nemškimi ljudstvom. Le v zblizanju med duhovščino in laiki, v uvedbi ljudskega jezika v bogoslužju in v tem, da se je težišče vernosti prestavilo v vsakega posameznika, je tudi ta smer reformacije ohranila svoje prvotne napredne poteze.

Tako je povsem naravno, da so slovenski protestantski pisci ostro odklanjali upor kot sredstvo borbe tudi proti krivičnim gospodom. Na več mestih se kaže prepričanje, da sme kaznovati »krivično gosposko« le Bog. V kratkih opombah pa so jasno obsojali tudi upornike. »Ne narejaj puntov v mejstu inu se k množici ne druží, de ne boš drugih grehov moral nositi. Zakaj oben prez štrajfinge ne ostanec.« »Bug neče nikuli več puntov zuper gosposčino prez štrajfenge pustiti, zatu se vsaki pred takimi grehi vari«. Vsekakor najznačilnejši pa je sledeči Trubarjev nauk iz leta 1575, torej dve leti po hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu, v katerem odgovarja na vprašanje, »koku se ti verni podvrženi (= podložniki) imaju držati, de ne grešijo«, kadar jih gosposka sicer pusti pri njihovi pravi veri, pa jim sicer dela veliko nasilje in krivico: »Kedar pak ta gosposčina preveliko štivro, pravdo, činže, nove cole, aufšloge, tlake nalaga, tere inu bodo od hudih flegarjev, hlapcev, županov, valpetov in beričov obrečeni, ovadeni inu oblegani, de nim bode tu nih po krivici vzetu, štrajfani, v ječo vrženi, od nih imenja, zemel inu blaga pahneni, pregnani za volomitov (zakupnine) itd., — tako silo inu krivico so ti verni dolžni volnu trpeti, nih tako nujo, revo, silo inu krivico zred sujo družino Bogu tožiti inu kratku nekar punte oli avštrije začenati oli sami sebe meščovati, koker so ... ti Vogri v tim 1508. lejtju inu ti Kranjci v tim 1515. inu ti Dolenci v tim 1573., ti Štajerji v tim 1528. bili sturili, oli so per tim hud konec vzeli, so bili pobijeni, obešeni inu na špice vtaknjeni«. »Krščeniki na tim svejtu morajo trpeti, v nebesih strpudobru imejti... Obtju ti krščeniki zuper gosposčino avštrije inu krega ne začeno. temuč so tej isti z vsemi spodobnimi rečmi, kir nesu zuper Boga inu nega besedo, voljni inu pokorni«. Jasnejše besede v korist fevdalni gospodi in proti kmečkim puntarjem res ni bilo mogoče reči, čeprav je Trubar govoril o kmetih z mnogo lepšimi besedami kakor Luter, ko se je postavil zoper nemške uporne kmete leta 1525. V popolnem soglasju s temi nauki pa je Trubar zapisal še v enem svojih zadnjih del: »Kateri bi hoteli eno glihoto storiti (napraviti enakost), de bi en hlapec taku veliku imel velati kakor njegov gospud, ena dekla tulikanj oblasti imejti kakor nje frava, en kmetič tulikanj kakor en vijuda (vojvoda), ta bi en silu hvale vrejden regiment gori naredil, kakor se je na teh puntarskih kmetičih vidilu«.

To so bile vezi, ki so prav v času najmočnejšega puntarskega vrenja močno ovirale razširjanje protestantskega gibanja med kmečkim prebivalstvom. Pri njegovih težnjah so kmetu ti nauki nasprotovali prav toliko, kolikor katoliška vera; pri tem pa je vendarle upal, da bo večja vladarjeva oblast zmanjšala samovoljo zemljiškega gospoda in olajšala vsakdanje podložnikovo breme. Ni torej slučajno, da se je protestantizem v svoji uradni obliki razmahnil le na cerkvenih zemljiških gospostvih in tam, kjer so prišli kmetje v nasprotje s samim deželnim knezom.

Z druge strani pa so prav ti pogledi na družbeno ureditev vezali tudi protestantsko plemstvo pri njegovem nastopanju. Tudi nje je vezala pokorščina do deželnega kneza in v resnici so zvesto izpolnjevali dolžnosti, ki jim jih je nalagal v svojih osrednjih uradih ali vojski. Seveda je takšno njihovo postopanje povezano delno že z njihovimi vsakdanjimi zadregami. Kmečki upori v XVI. stoletju so jim jasno kazali, kako potrebna jim je moč deželnega kneza za to, da so obvladali nevarno revolucionarno vrenje med ljudstvom. Vendar pa so tudi tu vplivale württemberške in druge protestantske deželnoknežje cerkve v Nemčiji. Te namreč niso mogle podpirati v habsburških deželah tega, kar so same doma zatirale. Še jasneje se je pokazalo to v zadnjih dveh desetletjih XVI. in v začetku XVII. stoletja. Takrat so namreč notranjeavstrijski deželni stanovi dobivali od verskih somišljenikov v nemških pokrajinah naravnost nasvete, naj potrpijo in prosijo deželnega kneza za popuščanje, na upor pa naj ne mislijo.

Že neposredno po bruški »verski pomiritvi« je zastavila s svojim delom tudi nasprotna stran. Prav kmalu so se začeli prvi koraki protireformacije v notranje-avstrijskih deželah. V dveh desetletjih pa se je pokazalo, da je bila nova vera v slovenskih deželah premalo zakoreninjena, zlasti ker so nove gospodarske spremembe po letu 1590 začele trgati tudi meščanstvo od plemstva in ga nagibati k dežel-nemu knezu. Zaradi potrebe, da se fevdalni sistem po močnih pretresih v XVI. sto-letju znova ustali in okrepi, pa je nazadnje moralo opustiti svojo borbo za oblast ,tudi deželno plemstvo. Le tako si je ob novem uveljavljanju vladarjeve moči moglo rešiti večji del svojih starih pravic do soodločanja o svojih deželah.

SKLEPNA OPOMBA OB TRETJEM ZVEZKU

Po načrtu, objavljenem v predgovoru v prvi zvezek te »Zgodovine slovenskega naroda« (str. 6), bi moral zajeti tretji zvezek uso »dobo postopnega notranjega razkroja fevdalne družbe na naših tleh do srede XVIII. stoletja«. Ob delu pa se je pokazalo, da bi obseg tega zvezka preveč narastel, če bi hotel obravnavati v njem vse to obdobje. To bi mogel doseči le, če bi bistveno skrajšal prav tisti del sedanjega zvezka, ki govori o položaju kmeta in o kmečkih uporih v XV. in XVI. stoletju. Takšno krajšanje pa mi ni branil le okvir, v katerem moja »Zgodovina slovenskega naroda« izhaja. Že iz dosedanjih dveh zvezkov je razvidno, da gledam prav v zgodovini slovenskega kmeta poglavitni predmet slovenske zgodovine v obdobju fevdalne družbe.

U tem okviru spadajo prav kmečki upori — zlasti veliki upori od konca XV. do začetka XVII. stoletja — med najpomembnejše dogodke v slovenski preteklosti. Saj z njimi ne stopa le slovenski kmet, marveč slovensko ljudstvo kot takšno po dolgih stoletjih zatišja prvič spet v zgodovinski razvoj na Slovenskem kot njegov poglavitni usmerjevalec v bodočnosti. Že Prešeren je zapisal, da odkar

»oblóžile očetov razprtije
s Pipinovým so jarmom sužno ramo,
od tod samó krvavi punt poznámó,
boj Uitovca in ropanje Turčije.«

Poleg tega pa je slovensko zgodovinopisje gledalo še do nedavnega na kmečke upore dosledno le kot na osamljene dogodke, po svoje sicer zanimive, a vendar brez širšega vpliva na slovenski zgodovinski razvoj. Po mojem prepričanju, ki se izraža tudi v besedilu tretjega zvezka moje »Zgodovine«, gre pri njih nasprotno le za najvidnejše, med seboj v marsičem povezane izraze nepretrganega in notranje strnjenega razrednega boja. Prav tu se je v resnici odločal razvoj o veliki večini strani našega razvoja — tudi o tistih, ki so na prvi pogled močno neodvisni od njega. Tudi to sem poskušal pokazati v tej knjigi za razvoj v XVI. stoletju.

Založba »Kmečka knjiga« je pokazala za te pomisleke vse razumevanje in pristala na piščevo predlog, naj se razdeli obravnava slovenske zgodovine od srede XV. do srede XVIII. stoletja v dva zvezka. Pri iskanju najprimernejše časovne meje med obema sem se odločil za osemdeseta leta XVI. stoletja. Takrat so se namreč začele uveljavljati v gospodarskem življenju na Slovenskem razne spremembe, ki so močno vplivale na razmerje med meščanstvom in plemstvom, s tem pa tudi na zlom protestantizma na Slovenskem. Z druge strani pa prav ta časovna meja združuje v prvem zvezku poglavitna dejanja mogočne drame kmečkih uporov in velikega kulturnega razvoja, v katerem so protestantski pisci povezali slovensko ljudstvo s skupnim knjižnim jezikom, v drugem zvezku pa zlom protestantizma in začasno, zasilno vnovično ustalitev fevdalnega izkoriščanja podložnikov pod varstvom okrepljene vladarjeve moči in oblasti.

Bogo Grafenauer

KAZALO

I. Prva kriza fevdalne družbe na Slovenskem. Začetki centralizirane države. Dvig slovenskega ljudstva v kmečkih uporih	5—87
1. Obseg slovenskega narodnostnega ozemlja od XV. do XIX. stoletja	5
2. Politična razdelitev slovenske zemlje in njene spremembe od XV. do XVIII. stoletja	6
3. Gospodarski razvoj v XV. in XVI. stoletju in njegove težave	9
a) Borba meščanstva zoper podeželsko trgovino	10
b) Borba za pravice v trgovini med mesti in povezovanje obrtnikov v cehih	14
c) Pojav »zgodnjega kapitalizma«	18
č) Vpliv novih gospodarskih tokov na zemljiško gospodarstvo	28
d) Nova kmečka bremena. Kmečke pritožbe in zahteve	31
e) Pojav opustelosti podeželja	35
4. Notranji in zunanji boji v drugi polovici XV. stoletja ter njihove posledice	37
5. Nova državna organizacija. Obramba proti Turkom in nova kmečka bremena	49
6. Pot v upor in njegovi znanilci	53
7. Kmečki upor na Slovenskem Koroškem leta 1478	56
8. Vnovičen vzpon Habsburžanov za Maksimilijana. Organizacija centralnih uradov	60
9. Novi turški napadi in vojna z Benetkami	64
10. Slovenski kmečki upor leta 1515	66
II. Obramba proti Turkom in borba med plemstvom in deželnim knezom za oblast v Slovenskih deželah. Zaostritev družbenih nasprotij v podeželju. Razširjenje reformacijskih tokov in pojav prvih slovenskih knjig	89—174
1. Cerkvena kriza v začetku XVI. stoletja in menjava vladarja	89
2. Začetki reformacije na Slovenskem in odmevi nemške kmečke vojne	94
3. Vprašanje obrambe proti Turkom in ustalitev novega davčnega in upravnega sistema v XVI. stoletju	110
4. Podložniški položaj in povečevanje razrednih nasprotij v podeželju do hrvatsko-slovenskega kmečkega upora	127
5. Hrvatsko-slovenski kmečki upor leta 1578	134
6. Boj za priznanje verske svobode do sedemdesetih let XVI. stoletja. Prva slovenska knjiga in njen pomen	150
7. Prezgem stroškov za Vojno krajino po notranjcaavstrijskih deželah in višek protestantizma na Slovenskem	157
Sklepna opomba ob tretjem zvezku	175

Prof. dr. Bogo Grafenauer: ZGODOVINA SLOVENSKEGA NARODA III. zvezek
 Redna knjiga knjižne zbirke Kmečke knjige za leto 1957 — Urejuje Ignac Koprivec — Izdaja založba Kmečka knjiga v Ljubljani — Predstavniki ing. Jože Berkopec — Tiskala Blasnikova tiskarna v Ljubljani — Naklada 16.000 izvodov — Knjigo je opremil Dušan Petrič — Naslovna slika je delo Slavka Pengova

